

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XXVI

Sa. 104

Ekim 1962

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 8

Sahibi: TÜRK TARİH KURUMU

Yazı İşlerini fiilen idare eden Mes'ul Müdür: ULUĞ İĞDEMİR

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
KINAL, PROF. DR. FÜRÜZAN : Eski Önasya Medeniyetinde "Halk Meclisleri".	635
SEVİM, DR. ALİ : Artukoğlu İlgazi	649
SAYILI, DR. AYDIN : Ebû Sehl el Kûhî'nin bir açığı üç eşit kısma bölme problemi için bulduğu çözüm	693
————— : The trisection of the angle by Abû Sahl Wayjan ibn Rustam al Kûhî	696
FEHÉROĞLU, GÉZA (Çeviren H. KOŞAY) : Estergon - Szenttamashegy'deki yazıtlar	701
BERKES, NİYAZI : İlk Türk Matbaası Kurucusunun dinî ve fikrî kimliği.	715
ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL : XV. yüzyılda Türkiye'de kullanılan kâğıtlar ve su damgaları	739
Çeviriler :	
KLYAŞTORNIY, S. G. (Çeviren : DR. İ. KAYNAK) Orta - Asya Milletlerinin Araplar'a karşı mücadelelerine dair	763
Bibliyografya :	
TANSEL, F. A. : J. D. Pearson, <i>Index Islamicus Supplement, 1956 - 1960</i>	777
Kitaplardan Haber	781
1962 yılının ilk yarısında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelen kitap ve dergiler	789
Kapaktaki resim : Türk Tarih Kurumu'nun 1961 Altıntepe kazılarında bulunmuş fildişinden Urartu aslan heykelciği (M. ö. 8. y. y. sonu)	

BELLETTEN

ISSN 0041-4255

**Birinci Baskı: 1962
İkinci Baskı : 1998**

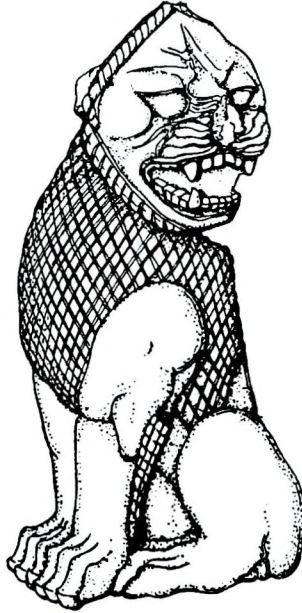
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XXVI — Tome : XXVI

Sayı : 101 - 104 — No. 101 - 104

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 8

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU
Yazı İşlerini fiilen idare eden Mes'ul Müdür : ULUĞ İĞDEMİR
Propriétaire : LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE
Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

Kapaktaki resim : Türk Tarih Kurumu'nun 1961 Altıntepe kazılarında bulunmuş fildişinden Urartu aslan heykelciği (M.ö. 8. y.y. sonu)
Sur la couverture : Statuette urartéenne de lion en ivoire (fin du 8 e siècle av. J. - Ch.), trouvée en 1961 aux fouilles exécutées par la Société d'Histoire Turque à Altıntepe.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdeler :	Sayfa
ALKIM, U. BAHADIR : Tilmen Höyük çalışmaları (1958-1960) (5 plân ve 54 resimle birlikte)	447
BERKES, NİYAZI : İlk Türk Matbaası Kurucusunun dinî ve fikrî kimliği...	715
BOSTANCI, DOÇ. DR. ENVER Y. : Belbaşı Kaya sığınağında bulunan üst Paleolitik ve Mesolitik Endüstri (14 levha ile birlikte)	233
——— : A New Upper Paleolithic and Mesolithic Facies at Belbaşı rock shelter on the Mediterranean coast of Anatolia (With 14 plates)..	252
ÇİĞ, MUAZZAZ-KIZILYAY, HATİCE: Eski Babil devrine ait yeni tarihleri ihtiva eden veya förmülleri eski tarihlere varyant teşkil eden beş tablet (Almanca tercümesi ve beş levha ile birlikte)	1
FEHÉROĞLU, GÉZA (Çeviren H. KOŞAY): Estergon - Szenttamashegy'deki yazıtlar	701
GÖKBİLGİN, M. TAYYİB: XVI. yüzyıl başlarında Trabzon livası ve doğu Karadeniz bölgesi	293
HIZIR, NUSRET: Bilgi yöntemi, özellikle Tarih yöntemi üstüne kısa notlar...	357
KINAL, PROF. DR. FÜRÜZAN: Eski Önasya Medeniyetinde "Halk Meclisleri".	635
KURAT, YULUĞ TEKİN PH. D.: 1877 - 78 Osmanlı - Rus Harbinin Sebepleri..	567
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: Side Tiyatrosu (43 resimle birlikte)..	45
ORAL, M. ZEKİ: Yeni bulunan kitabeler (1 resimle birlikte)	147
ÖGEL, SEMRA: Selçuk San'atında çift gövdeli Aslan Figürü (3 resimle birlikte)	529
——— : Der Doppellöwe in der Seldschukischen Kunst (mit 3 Abb.)...	535
ÖZERDİM, DR. MUHADDERE NABİ: Çin dininin menşei meseleri ve dinî inançlar	79
SAYILI, DR. AYDIN: Ebû Shhl el Kûhî'nin bir açıyı üç eşit kısma bölme problemi için bulduğu çözüm	693
——— : The trisection of the angle by Abû Sahl Wayjan ibn Rustam al Kûhi	696
SEVİM, DR. ALİ: Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyasi faaliyetleri	121
——— : Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri	501
——— : Artukoğlu İlgazi	649
SÜMER, FARUK: Ağaç - Eriler	521

TURAN, DOÇ. DR. ŞERAFETTİN: Barak Reis'in, Şehzade Cem Mes'alesiyle ilgili olarak Savoie'ya gönderilmesi (4 fotokopi ile birlikte) ...	539
UNAT, FAİK REŞİT: Atatürk'ün II. Meşrutiyet inkılâbının hazırlanmasındaki rolüne ait bir belge (iki fotokopi ile birlikte)	339
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI: Elfevaid-ül muadde li Nizam-i Hükümet-i Bender-i Cidde	151
ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL: Konya, Karaman ve civarı, Akhisar, Manisa, İzmir, Aydın ve Edirne'de tetkiklerimiz esas noktaları üzerine bir gezi raporu	351
———— : XV. yüzyılda Türkiye'de kullanılan kâğıtlar ve su damgaları ..	739
ZAJACZKOWSKI, ORD. PROF. DR. ANANIASZ : Les Éléments ethniques d'origine turque dans l'État Polonais (A l'occasion du Millenium) ..	557

Nekroloji:

SAYILI, DR. AYDIN: Ordinaryüs Profesör Dr. Muzaffer Şenyürek (5 resimle birlikte)	181
Türk Tarih Kurumu'nun üç büyük kaybı	205
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL: Osman Ergin (4 resimle birlikte)....	163

Çeviriler:

KLYAŞTORNIY, S. G. (Çeviren: DR. İ. KAYNAK) Orta-Asya Milletlerinin Araplar'a karşı mücadelelerine dair	763
---	-----

Bibliyografya:

ESİN, EMEL: Basil Gray, <i>La Peinture Persane</i>	375
———— : İngilizcesi	382
EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: Röthlisberger, Marcel, <i>Die Türkei. Reise durch ihre Geschichte= Türkiye. Tarihi içinde seyahat</i>	363
———— : Moutsopoulos, Nikolaosk, <i>To arkhontiko tou sior Manōlak sté Beroia = Karaferye'de Manolaki evi</i>	367
———— : Salaville, Séverien ve Dalleggio Eugène, <i>Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, I, 1584-1850=Karamanlidika, Yunan harfleri ile Türk dilinde basılmış kitapların analitik bibliyografyası, I, 1584-1850</i>	369
HIZIR, N. : Macit Gökberk, <i>Felsefe Tarihi</i>	207
SİNAOĞLU, PROF. DR. SUAT: C. Coukidis, <i>Λεξιλόγιον Ἑλληνικῶν Λέξεων Παραγομένων ἐκ τῆς Τουρβικῆς = Türkçeden geçme Yunanca kelimeler sözlüğü</i>	407
TANSEL, FEVZİYE A. : DR. Ernest Edmondson Ramsaur, Jr., <i>The Young Turks Prelude to the Revolution of 1908</i>	391

————— : Uriel Heyd, <i>Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615</i>	404
————— : J. D. Pearson, <i>Index Islamicus, 1906-1955. A catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publications</i>	593
————— : J. D. Pearson, <i>Index Islamicus Supplement, 1956-1960</i>	777
UNAT, FAİK REŞİT: <i>Wüste:feld - Mahler'sche Vergleichungs - Tabellen</i>	213
————— : Yosif Abgaroviç Orbeli: <i>Sinkronist'çeskie Tablitsi Hdjrn i yeropyiskogo Letoiscistymiya = جداول التحويل السنوات الهجرية الى السنوات الميلادية</i>	411
Kitaplardan Haber	217,413,597,781
Haberler :	
VI. Türk Tarih Kongresi	227
1961 yılının ikinci yarısında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelen kitap ve dergiler	421
1962 yılının ilk yarısında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelen kitap ve dergiler	789
Milletlerarası Tarihi İlimler komitesi bürosunun toplantısı	228
Sayın Cumhurbaşkanını Orgeneral CEMAL GÜRSEL'in Türk Tarih Kurumu'nu ziyaretleri (2 resimle birlikte)	231
Türk Tarih Kurumu'nun 1962 yılı Genel Kurul Toplantısı	605

TABLE DES MATIÈRES

Articles Études :	<u>Page</u>
ALKIM, U. BAHADIR: Les travaux exécutés au Höyük de Tilmen (1959-1960) (En turc.-avec 5 plans et 54 illustrations)	447
BERKES, NİYZAZI: La personnalité, du point de vue religieux et intellectuel, du premier fondateur de l'imprimerie en Turquie (En turc) . . .	715
BOSTANCI, DOC. DR. ENVER Y. : Industrie du Paléolithique supérieur et du Mésolithique à la grotte de Belbaşı (14 planches, en turc) . . .	233
——— : A New Upper Paleolithis and Mesolithic Facies at Belbaşı rock shelter on the Mediterranean coast of Anatolia (With 14 plates. Traduction anglaise de l'article ci-dessus mentionné)	252
ÇIĞ MUAZZAZ-KIZILYAY, HATICE: Cinq tablettes de l'époque babylonienne ancienne, contenant des dates postérieures ou formant variante avec d'anciennes dates. —(En turc, avec cinq planches et traduction allemande)	1
FEHÉR fils, GÉZA (traduction: H. KOŞAY) : Les inscriptions d'Estergon-Szenttamashegy (En turc)	701
GÖKBİLGİN, M. TAYYİB: Le Sandjak de Trébizonde et la région orientale de la Mer Noire, dans la première moitié du XVIe siècle (En turc)	293
HIZIR, NUSRET: Quelques notes sur la méthode scientifique, et particulièrement la méthode historique (En turc)	375
KINAL PROF. DR. FÜRÜZAN: Les "Assemblées Populaires" dans les anciennes civilisations de l'Asie Antérieure (en turc)	635
KURAT, YULUĞ TEKİN: Ph. D. : Les causes de la guerre Russo - ottomane de 1877 - 78 (En turc)	567
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: Le Théâtre de Side (En turc, avec 43 illustrations)	45
ORAL, M. ZEKİ: Inscriptions dernièrement découvertes (En turc, avec 1 illustration)	147
ÖGEL SEMRA: Le lion á double tronc dans l'art seldjoukide (En turc.-3 illustrations)	529
——— : Der Doppellöwe in der Seldschukischen Kunst (mit 3 Abb.-Traduction allemande de l'article ci-dessus mentionné)	535
ÖZERDİM, DR. MUHADDERE NABI: Le problème de l'Origine de la religion chinoise et les croyances religieuses en Chine (En turc)	79

	<u>Page</u>
SAYILI, DR. AYDIN: La trisection d'un angle par Abû Sahl Wayjan ibn Rustem el Kuhlî (En turc)	693
——— : Traduction anglaise de l'article précité	696
SEVİM, DR. ALİ: La Race des Artukides et les activités politiques d'Artuk Bey (Eu turc)	121
——— : Activités politiques d'Artukoğlu Sökmen (En turc)	501
——— : İlgazi, de la dynastie des Artuk (En turc)	649
SÜMER, FARUK: Les "Ağaç-Eri" (En turc)	521
TURAN, DOÇ. DR. ŞERAFETTİN: L'envoi de Barak Reis en Savoie, en connexion avec l'affaire Cem (En turc. - avec 4 photocopies)	539
UNAT, FAİK REŞİT: Document concernant le rôle d'Ataturk dans la préparation de la Révolution de 1908 (En turc; deux photocopies) ..	339
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI: Elfevaid-ül muadde li Nizam i Hükûmet-i Bender'i - Cidde (En turc)	151
ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL: Rapport d'un voyage à Konya, Karaman, Akhisar, Manisa, İzmir, Aydın et Edirne (En turc)	351
——— : Papier et cachets en gaufré usités en Turquie au XVe siècle (en turc)	739
ZAJACZKOWSKI, ORD. PROF. DR. ANANIASZ: Les Eléments ethniques d'origine turque dans l'état Polonais (en français.-à l'occasion du Millenium)	557
 Nécrologie :	
SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN: Ordinarius Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek (En turc, avec 5 illustrations)	181
Trois grandes pertes éprouvées par la Société d'Histoire Turque	205
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL: Osman Ergin (En turc, avec 4 illustrations)	163
 Traductions :	
KLIYAŞTORNIY (trad. : Dr. İ. KAYNAK): Sur les luttes des pays de l'Asie centrale avec les Arabes	763
 Bibliographie :	
ESTİN, EMEL: Basil Gray, <i>La Peinture Persane</i>	375
——— : Texte anglais du même compte-rendu	382
EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: Röthlisberger, Marcel, <i>Die Türkei. Reise durch ihre Geschichte (La Turquie. Voyage à travers son histoire)</i>	363
——— : Moutsopoulos, Nikolaosk, <i>To arkhoutiko tou sier Manōlaké sté Beroia = La maison Manolaki à Karaferye</i>	307

	<u>Page</u>
———— : Salaville Séverien et Dalleggio, Eugène: <i>Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, I, 1584-1850</i>	369
HIZIR, N. : Macit Gökberk <i>Felsefe Tarihi</i>	207
SINANOĞLU, PROF. DR. SUAT: C. Coukidis, = Λεξιλόγιον Ἑλληνικῶν Λέξεων Παρογομμένωε ἐκ τῆς Τουρκικῆς = <i>Dictionnaire des mots grecs empruntés au turc</i>	407
TANSEL, FEVZİYE A. : DR. Ernest Edmondson Ramsaur, Jr. <i>The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908</i>	391
———— : Uriel Heyd, <i>Ottoman Documents on Palestine 1552-1615</i>	404
———— : J. D. Pearson, <i>Index Islamicus 1906-1955. A catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publication (En turc)</i> ...	593
TANSEL, F. A. : J. D. Pearson, <i>Index Islamicus Supplement 1956-1960</i>	777
UNAT, FAİK REŞİT: <i>Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungstabellen</i>	213
———— : Yosif Abgoroviç Orbeli : <i>Sinkronist çeşkie Tablitsi Hıdjri i yeveropyiskogo Letoiscistlymiya</i> = جداول التحويل السنوات الهجرية الى السنوات الميلادية	411
Parmi les Livres	217,413,597,781

Informations :

VIe Congrès d'Histoire Turque	227
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque dans la deuxième moitié de 1961.....	421
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque durant le première moitié de l'année 1962	789
Réunion du Bureau du Comité International des Sciences Historiques ...	228
Son Excellence Monsieur le Président de la République visite la Société d'Histoire Turque (En turc; avec 2 fig.)	231
Réunion de l'Assemblée générale annuelle de la Société d'Histoire Turque pour l'année 1962	605

BELLE TEN

Cilt : XXVI

Ekim 1962

Sayı : 104

ESKİ ÖNASYA MEDENİYETLERİNDE “HALK MECLİSLERİ”

Prof. Dr. FÜRÜZAN KINAL

Bugün mevcut devlet idaresi şekilleri arasında en mükemmeli sayılan “Democratic” nin kelime mânası, grekçe “Halk idaresi” demektir. Eski Yunan şehir devletlerinin (Polis) bu usûl ile idare olundukları malûmdur. Meselâ Atina şehir devletinde “Areopage” denilen bir asiller meclisi vardı. Yaşlı ve tecrübeli aristokratların teşkil ettiği bu meclisin vazifesi istişarî mahiyette idi. Bu meclisin yanında, reşit olan hür erkeklerin iştirak ettiği bir “Ekklesia” meclisi daha vardı ki, halkın hükümrânlık hakkı burada tecelli ederdi. Savaş ve barış gibi, bütün şehir halkını ilgilendiren meselelerde, “Gerusia” denilen İhtiyarlar meclisinin karar veremediği büyük dâvalarda toplanır ve o meselenin leh ve aleyhinde olanlar konuşarak umumî efkârı ikna etmeğe çalışırlardı. Bunlardan başka Arkhont’lar denilen dokuz kişilik bir heyet de devletin icra organını teşkil ederdi ¹. Böylece eski Yunan şehirlerinde halk mümkün olduğu kadar kendi kendini idare ediyordu ve bundan dolayı da bu tarz idareye halk idaresi anlamına “Democratia” deniliyordu.

Yunan şehir devletlerinin bugün bile ideal devlet idaresi olan bu sistemi kurmalarında acaba daha eski medeniyetlerin tesiri olmuş mudur? Başka bir deyimle, Yunan öncesi Eski Şark medeniyetlerinde de iktidarın halk tarafından kontrolünü temin eden “halk meclisleri” var mı idi?

¹ A. M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi (Ankara 1947) s. 181.

Bilindiği üzere, Eski Yunan siteleri ana vatan olan kıta Yunanistan'dan başka batı Anadolu sahillerindeki Eolia ve İonia'da, bundan başka Kara ve Akdeniz'in en uygun limanlarında birçok koloni şehirleri kurmuşlardı. Bu koloni şehirlerinin o memleketin eski kültürü ile temasa geldiği ve Eski Şark kültürünün birçok unsurlarının bu yolla ana vatana nakledildiği, bugün artık aydınlanmış bulunmaktadır. Meselâ kuzey Suriye'deki Süveydiye limanının 12 km. güneyindeki Ras-Şamra (Eski adı Ugarit) kazılarında bulunan alfabetik çivi yazılı edebî vesikalar, Yunanlıların meşhur Chronos mitolojisinin menşeinin doğu olduğunu ortaya koymuştur². Bunun gibi eski Grek devlet idare sisteminde de acaba böyle bir doğu tesiri var mıdır?

İşte bu etüdümüzde Yunan kolonizasyonundan önceki devirlerden geriye doğru gitmek suretiyle, muhtelif devirlerde Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerindeki devlet idare sistemlerini tetkik edecek ve vesikalarda bir halk kontrolünü temin eden meclis müessesesinin mevcut olup olmadığını araştıracağız.

Yunan kolonizasyonuna tekaddüm eden devirlerde batı Anadolu'ya Phryg ve Lydia devletleri, doğu Anadolu'ya ise zaman zaman değişmek kaydı ile, Asur ve Urartu devletleri hâkim bulunuyordu. Bunlardan Phryg ve Lydia devletleri hakkındaki bilgilerimiz, klâsik eserlerin verdiği pek mahdut ve emniyetsiz malûmat ile bazı arkeolojik vesikalardan ibarettir. Bu vesikalarda Phrygia veya Lydia kırallarından bahsedilmekle beraber, meclise ait herhangi bir kayda raslanmamaktadır.

Doğu bölgesine hâkim olan Asur ve Urartu devletlerine gelince; M.ö. VI.-IX. yüzyıllar arasında en parlak çağlarını yaşayan bu devletler, Eski Şark memleketleri için karakteristik bir idare sistemi olan ve "Teokratik monarşi" denilen mutlak hükümdarlıklarla idare olunmakta idiler. Bilhassa "Şarkın Romalıları" denilen imparatorluk devri Asurluları, veraset usulü ile tahta gelen ve her sözü kanun olan kırallar vasıtası ile idare olunmakta idiler. Bu durum Asur İmparatorluğu'nun muhtelif başkentlerinde meydana çıkarılan arşivlerin çeşitli vesikaları ile ispat edilmiştir.

Bu devreye tekaddüm eden ve M.ö. IX.-XII. asırlara raslayan Geç Hitit devri Anadolusunda da birçok şehir devletleri vardı. Bunlar bilhassa Orta ve güney-doğu Anadolu bölgesinde muhtelif konfederasyonlar halinde, yani dahilî işlerinde muhtar, dış işlerde tâbi devlete

² B. Landsberger, DTCFD I, 1 (Ankara 1942) s. 85-89.

bağlı olarak yaşıyorlar, müşterek menfaatler veya tehlikeler karşısında aralarında birleşiyorlardı. Bu şehir devletlerine verilen “Geç Hitit” isminin de gösterdiği gibi, bu küçük şehir devletlerinden her biri, kendisini Büyük Hitit Devletinin varisi saymakta idi. Geç Hitit şehir devletlerine ait âbidelerin çoğu büyük taş bloklar üzerine hitit hieroglif yazısı ile yazılmıştır. Ancak kısmen okunmağa muvaffak olunmuş bu âbideler, bize bu şehir devletlerinde de monarşik bir idare sisteminin hâkim olduğunu gösterirler. Zira bu âbidelerin çoğu şehrin kiralı adına dikilmiş, onun veya babasının icraatını öven anıtlardır. Geç Hitit şehir devletleri arasında tarihini en iyi bildiğimiz Kargameş³ ve Malatya kiral sülâlesi şecereleri buna şüphe bırakmamaktadır. Bu devre ait vesikalar içinde şehir devletlerinde birer meclis bulunup bulunmadığına dair herhangi bir kayıt yoktur.

Geç Hitit şehir devletleri, malûm olduğu üzere, Büyük Hitit Devletinin M. ö. XII. yüzyılda vukubulan Ege göçleri ile yıkılmasından sonra kurulmuş idiler. Büyük Hitit Devleti zamanında (M.ö. 1200-1400) her şehrin bir “İhtiyarlar Meclisi” olduğunu biliyoruz. Meselâ bir vesikada (KUB XX 52) bir bayram dolayısıyla muhtelif şehirlerin “İhtiyarlar heyet”lerinin Fırtına tanrısına getirdiği hediyeler sayılmaktadır. Hitit kirallarından II. Mursilis de annallerinde (KBo V 8 IV 10): “Tamnia şehrine gittiğim zaman, İhtiyarları beni karşılamağa gelmediler” demektedir. Aynı annallerde Hitit Kiralından af dilemeğe kadınlarla birlikte ihtiyarların da geldiği bildirilir (Die Annalen des Mursilis, s. 70). Pappu masalında da Şudu’llu ihtiyarlardan bahsedilir (KUB XXIV 8 1, 17). Madduvattas metninde “Pitaşsa şehrinin ihtiyarları” zikredilmektedir. Bundan başka Madduvattas, Hitit kiralına karşı isyan etmek için Dalava şehrini kandırdığı zaman, Dalava şehrinin İhtiyarları onunla birlikte yürümeğe karar vermişlerdi^{3a}. Aynı suretle Şeha nehri (Büyük Menderes?) memleketi muahedesinden öğrendiğimize göre, Manapa - Dattas, hitit kiralına yenilince, kusurunu bağışlaması için, ricacı bir heyet halinde “Kadınları ve ihtiyarları” yollamıştı⁴.

Böylece gerek Büyük Hitit Devletinin kendisine ait şehirlerde, gerekse ona tâbi olan küçük şehir devletlerinde birer “İhtiyarlar

³ F. Kinal, DTCFD XVI 3/4 (1958) s. 69.

^{3a} A Götze, MVAeG 32, s. 19 § 15.

⁴ J. Friedrich, MVAeG 34 (1930) s. 9.

meclisi” müessesesinin varlığına şüphe yoktur. Esasen bunu Hititlerin “Eğer bir adam” kanunları ile de biliyoruz. 71. maddede şöyle denilmektedir : “Bir öküzü, bir atı veya bir sığırı her hangi bir kimse bulursa, onu kıral kapısına götürür, fakat onu kırdada bulursa, İhtiyarlara gösterir ve sonra onu bağlar, hayvanın sahibi onu bulursa, onu geri alır ve bulanı hırsız olarak tutamaz. Fakat eğer İhtiyarlara göstermezse, o hırsızdır”⁵.

Büyük Hitit Devleti zamanındaki bu İhtiyarlar Meclisinin vazife ve salâhiyetleri nelerdi? Bu kanun maddesine göre İhtiyarlar heyeti adlı işlere bakmakta idi. Fakat kaç yaşından sonra hititli vatandaşlar bu meclise girebiliyorlardı? Üyelik seçimle mi, yoksa kıral tarafından tevcih şeklinde mi elde ediliyordu? Bu soruları cevaplayacak hiçbir vesikaya sahip değiliz.

Fakat Büyük Hitit devletinin teokratik monarşi sistemiyle idare olunduğunu gösteren bir çok vesikalar vardır. Meselâ kıral III. Hattusilis apologyasında: “Ben tanrı tarafından sevk edilen bir insan olduğumdan ve tanrıların himayesinde yürüdüğümünden, insanların yaptıkları hatalara hiçbir zaman düşmedim” demektedir. Başka bir vesikada (İBoT I 30) ise, “Memleket Fırtına tanrısına aittir. Gök, yer ve insanlar Fırtına tanrısına aittir. O Labarna’yı (Kıralı) kendi vekili yaptı ve ona bütün Hatti memleketini verdi. Labarna bütün memleketi onun adına idare eder”⁶ şeklindeki açık ifadeler, hitit devlet idaresinin teokratik monarşi olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Gerçekten hitit kıralları baş tanrı Teşub’un gözdesi idiler, bütün başarıları bu kuvvetten ileri geliyordu. Teokratik monarşilerde âdet olduğu üzere, kırallığın babadan en büyük oğula geçmesi de Eski Devlet kırallarından Telipinus’un fermanı ile kanunlaştırılmıştı. Fermanında: “Kıral tanrı olunca (ölünce), en büyük oğul kıral olsun, oğlu yoksa, ikinci derecede bir kadından doğan oğul kıral olsun, o da yoksa, kızına bir koca bulunsun, o kıral olsun!” denilmektedir⁷.

Büyük Hitit devletinin yaşadığı iki asrın (M.ö. 1200-1400) tarihini Boğazköy (Hattusas)da bulunan devlet arşivinin vesikalari ile gayet iyi bildiğimiz halde, bu vesikalar arasında Hitit Devletinde kırallık müessesesinin yanında bir de temsilciler meclisinin bulunduğu-

⁵ E. Neufeld, The Hittite Laws (London 1951) s. 23.

⁶ A. Götze, Kulturgeschichte des Alten Orients, (2. Auflage) s. 88.

⁷ E. Sturtevant, A Hittite Chrestomaty, s. 189.

nu gösteren hiçbir kayda raslamıyoruz. Şu halde Anadolu'ya Yeni Hitit devletinin hâkim olduğu M. ö. 12-14. asırlarda Hitit devleti teokratik monarşi şeklinde idare olunmakla beraber, her şehirde birer İhtiyarlar heyeti vardı, fakat kıralın salâhiyetlerini denetleyen bir asiller meclisi veya bir halk meclisi yoktu.

Halbuki Hattusas arşivinin Eski Hitit devleti zamanına (M. ö. 1400-1800) ait sayıca mahdud vesikalarında İhtiyarlar meclisinden başka, iki meclisin daha varlığını müşahede etmekteyiz. Eski Hitit kiral sülâlesinin 3. kiralı sayılan I. Hattusili'nin hititçe ve akkad'a olmak üzere iki dilde yazılmış olan vasiyetnamesinde "Şehrin ihtiyarları oğlumu kendi istifadesi için (bile) çağıramaz ve konuşamazlar. Hatti'nin ihtiyarları oğluma hitap edemezler!" demektedir⁸. Aynı vasiyetnamenin ilk satırında ise : "Büyük Kiral Tabarna asiller meclisinin adamlarına ve DUGUD adamlarına şunu bildirir ki", tarzında bir hitap vardır. Burada asiller meclisine hititçe "Panguas" akkadca nüshada ise ERİN^{MES} nakbatı, yani nakbatı askerleri denilmektedir. Bu suretle Panguas denilen meclisin askerlik vazifesiyle mükellef asillerin meclisi olduğu anlaşılmaktadır⁹. Bu meclis hakkında Eski Hitit devleti kırallarından Telipinu'nun fermanından bazı bilgiler elde edilebilmektedir. Bu vesikada Telipinu, birkaç büyük saray memurunun kendisine nasıl suikast yaptığını anlattıktan sonra: "Pankus onları ölüme mahkûm etti" demektedir. Böylece bu meclisin yargılamak ve ölüm cezası vermek yetkilerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aynı vesikada Hitit kiralı, kiralıyet ailesi içinde cinayetlerin çoğalmasi üzerine "Hattusas'ta Pankus'u toplantıya çağırdım" demektedir. Buna göre Pankus meclisi daimî bir meclis değildi, kıralın lüzum gördüğü meselelerde, kıralın daveti üzerine idare merkezinde toplanıyorlardı. Nitekim fermanın 30. satırında : "Benden sonra kim kiral olursa, erkek kardeşlerine, kız kardeşlerine fenalık ederse, ona karşı Pankus'u toplayınız!" denilmektedir. Bu suretle Pankus meclisinin kıralları bile yargılama yetkisinde olduğu ve bir nevi yüksek mahkeme niteliğinde de bulunduğu anlaşılmaktadır. Fermanın 31. satırında bu mesele daha etraflı açıklanmakta ve : "Erkek kardeşleri, kız kardeşleri arasında fesat çıkaran kiral, kendi başi ile öder! Onu Pankusa veriniz! Niyeti ispat edilirse, başi ile öder, fakat

⁸ F. Sommer - A. Falkenstein, HAB s. 103.

⁹ A. Götze, Kulturgeschichte, s. 86 (2. Auflage).

onu gizlice öldürmeyin!” demek sureti ile bütün Eskiçağ tarihinde eşi bulunmayan bir hukuk anlayışı örneği verilmektedir. Bu fikir aynı suretle 32. satırda “Siz onu cezalandırmadan önce, Pankusu toplantiya çağırınız!” denilerek hukuka karşı duyulan bu saygı teyit edilmektedir.

Böylece Pankus meclisinin mevcudiyeti ile bir taraftan kiralın şahsî düşmanlarını öldürmesi önlediği gibi, diğer taraftan da ölüm cezalarını bir meclise verdirmek suretiyle kan gütme dâvalarına mâni olunmaktadır. Pankus meclisinin üye sayısı ve üyeler için gerekli evsaf hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Metinlerde de Pankus adamı gibi bir sığata raslamıyoruz.

I. Hattusili'nin vasiyetnamesinde hitap ettiği ikinci bir sosyal sınıf daha vardır ki, metnin hititcesinde LU MES DUGUD = DUGUD adamları denilen bu sınıf, hitit kâtipleri tarafından akkadcaya “kabtuti” diye tercüme edilmiştir. Bu kelimenin akkadca *kabatu* (ağır, saygı değer olmak) kelimesinden çıktığı kabul edilmektedir¹⁰. Fakat bu DUGUD adamları tekil veya çoğul halinde Yeni Devlet zamanına ait çeşitli metinlerde çok geçmekte ve şimdiye kadar muhtelif bilginler tarafından muhtelif mânalar verilmektedir.¹¹ Bunlar ister Sedat Alp'in tercüme ettiği gibi¹² “Komutanlar” olsunlar, ister muhtelif birlik veya bölgelerin seçkin temsilcileri olsunlar, muhakkak olan şudur ki, I. Hattusili zamanında DUGUD adamları sosyal bir sınıf teşkil ediyorlardı. Fakat bu sınıfın kendilerine mahsus bir meclisi olduğu hususunda hiçbir kayıt yoktur.¹³ Belki de Pankus meclisine DUGUD adamları da girmek salâhiyetini haizdiler. Gerçi Eski Hitit devletinde “Tulias” denilen ikinci bir meclisin daha bulunduğu Hitit Kanununun 55. maddesi ile bilmekteyiz: “Eğer Hatti memleketinin adamları ve Timar adamları Kırılın babasının huzuruna gelerek “Siz timar adamlarısınız” diyerek bize hiç kimse ücret vermiyor” diye rica ederlerse, ozaman kiralın babası *meclisin* (Tulias) huzuruna gelir ve (onlara) “Arkadaşlarınız nasıl yapıyorsa, sizler de öyle yapın!” der) denilmektedir. Burada Timar sahiplerinin yeni bir imtiyaz istemeleri karşısında, kiralın bu meseleyi meclise getirmesi ve

¹⁰ W. von Soden, *Orientalia XVI* (1947) s. 78.

¹¹ E. von Schuler, *Orientalia XXV* (1956) s. 209-240 da LU. ^{MES} DUGUD'lar ile ilgili bütün malzemeyi incelemektedir.

¹² Sedat Alp, *Bellethen* 43 (1947) s. 383-414.

¹³ Hardy, *AJSL* 58 (1941) s. 214 de aksi kanaattadır.

orada reddi mevzu bahistir. Bu maddenin demokrasi tarihi bakımından önemi aşikâr olmakla beraber, Tulias denilen bu mesclisin DUGUD adamlarından veya Kabtuti'lerden mürekkeb olduğuna dair hiçbir kayıt yoktur¹⁴.

Bu suretle Eski Hitit devletinde biri asılların teşkil ettiği Pankus denilen bir Senato ile Tulias denilen ikinci bir meclisin bulunduğunu görüyoruz. Şimdi I. Hattusili'nin zamanından yarım asır önceye, yani Kuşşara sülâlesi zamanına bakalım :

Bu devreye ait elde yalnız Kuşşara kralı Anitta'nın tableti vardır. Bu tek vesikada da meclise ait herhangi bir kayıt yoktur. Fakat Anitta'nın son verdiği "Asur ticaret kolonileri devrinin" bol vesikaları arasında bu hususta da bazı bilgiler vardır. Bilindiği üzere, M.ö. 1800-2000 yılları arasına raslayan bu devrede Orta-Anadolu'da bir çok şehir devletleri vardı, bunlar "rubaum" denilen mahallî prensler tarafından idare ediliyorlardı¹⁵. Kayseri civarındaki Kültepe'de bu kolonilerden biri olan Kaniş şehrindeki Asur ticaret kolonisi (Kaniş Karumu) kazılarında Asurlu tüccarların bütün iş mektupları, senet ve kontratları bulunduğu gibi, Kolonistlerin mahalleleri, evleri, dükkânları içinde günlük hayatla ilgili muhtelif eşya ve eserleri meydana çıkarılmıştır¹⁶.

Bunlar arasında Kültepe'de ilk bulunan vesikalardan olup ilk defa Eiser-Lewy tarafından neşredilen iki tablet, koloni devrindeki meclisler hakkında verdiği bilgi bakımından önemlidir. Bunlardan TC 123 çok bozuk haldedir, fakat Kaniş Karumu ile ilgili meclis tüzüğünden bahsettiği anlaşılmaktadır. TC 112 (=EL 290) ise Kaniş Karumu meclislerinden ve bu meclislerdeki usullerden şu şekilde bahsetmektedir : "Onlar meselelerini... ona... 3) sonra Büyük Küçük 4) meclislerinde toplanacaklar ve kâtime 5) söyleyecekler. Büyük Küçük (meclisler) kâtip 6-7) hür Büyük Beylerin hepsi olmaksızın 8) bir tek kişi 9) kasa memuruna ve kâtime emir veremez .10) Büyüğü Küçüğü toplayamaz 11-12) Kanun : Kâtip hür Büyük Beyler olmaksızın toplarsa 13) 10 Şekel gümüş 14) kâtibi öder 15) Hazurun

¹⁴ E. Neufeld, L. c. s. 113'de "as well as the fact that the earliest dateable references to the hittite legislative assemblies are to be found, when Hattusil I Proclaimed his choice before two assemblies called in Akkadian nagbati and kabtuti" demektedir.

¹⁵ Kemal Balkan, Mama kralı. (Ankara 1957) s. 26 v. d.

¹⁶ T. Özgüç, Kültepe Kazı Raporu I (1948); II (1949)

içinde herhangi biri 16) kasa memuruna yaklaşamaz 17) Karum evi içinde yerini değiştiremez.”

Bu metinde kısaca “Büyük ve Küçük”ler denilen toplulukların biri ihtiyarlara, diğeri genç, ihtiyar, Karum’un bütün erkeklerine mahsus iki muhtelif meclis olduğu kabul edilmektedir¹⁷. Metin bize bu iki meclisin birlikte toplandığı zaman tatbik edilecek usullerde bildirmektedir. Bu tüzüğe göre, “Hür Büyüklerin çoğunluğu olmak-sızın, üyelerden birinin arzusu üzerine kâtip Genel meclisi toplayamaz, toplarsa 10 Şekel para cezası öderdi. Üyelerden her hangi birinin kasa memuruna (muhasibe) yaklaşması ve “Karum evi” denilen meclis içindeki yerini değiştirmesi de yasaktı. Bu metinde demokratik bir anlayışı ifade eden çoğunluk (namedum) kelimesi şayanı dikkattir.

İkinci tablet (TC 112) bozuk olmakla beraber, meclis usûllerinden bahsettiği anlaşılabilir : “Kâtip, hazır bulunan topluluğu üç kısma ayıracak ve onlar kararlarını verecekler. Gerek hazır bulunan topluluğa, gerekse hür Beylerin beşte birine ..... başkanı riyaset edecektir. Meclis adamları (mebuslar) ..... olmayacaktır. Onların buldukları yerde kâtip onları (üç) ayıracak, onlar meseleyi konuşacaklar, karara varamadıkları zaman, Küçük ve Büyük (meclisi) toplayacaklar.” Buradaki son cümleden, bu metinde adı geçen meclisin “Büyükler” yani İhtiyarlar meclisi olduğu anlaşıl-maktadır, zira “onlar karar veremedikleri takdirde Genel Meclis toplanacaktır, denilmektedir. Kâtibin meclis mevcudunu üçe ayır-masıyla lehte, aleyhte ve müstenkif olanlar diye bir tasnif, yani bir çeşit oylama mevzu bahis olduğu kabul edilmektedir¹⁸.

Görülüyor ki, Anadolu’da Asur ticaret kolonileri zamanında Kaniş (Kültepe) Karumu iki meclis ile idare olunmakta idi. Aynı idare sisteminin Anadolu’daki diğer şehirlerde bulunan Karumlarda da câri olduğuna şüphe yoktur. Esasen EL 339’da Buruşhatum (hitit vesikalarında Puruşhanda) şehri Karumu’nun “Küçük ve Büyük” meclislerinin bir dâva hakkında hüküm verdiği bildirildiği gibi, EL 262’de de Vahşuşana Karumundaki Büyük ve Küçük meclislerden, EL 259 numaralı vesikada ise Kaniş Karumu’nun Büyük ve Küçük’-lerin verdiği bir karardan bahsedilmektedir.

¹⁷ Eiser-Lewy, MVAeG 33 (1929) s. 334.

¹⁸ Jeffry Evans, JAOS 78/1 (1958) s. 1-11.

Fakat Asur ticaret Kolonilerindeki bu meclisler için siyasi iktidarın halk tarafından kontrolü mevzu bahis olamaz zira, Anadolu'daki bu ticaret kolonileri, yerli prenslerin müsaadesi ile ve yalnız ticari maksatla kurulmuş birer teşekkül idiler. Yerli prenslerin idaresindeki şehir devletlerinde de aynı şekilde çifte meclis olup olmadığı hususu şimdilik açık kalmaktadır. Zira Anadolu'nun en eski yazılı vesikalarını teşkil eden Kültepe metinlerinde sadece birkaç şehir devletinin adı geçmekte, fakat bu kırıllıklarda meclis bulunduğuna dair hiç bir kayda raslanmamaktadır.

Asur ticaret kolonilerinde müşahede edilen bu iki meclisten "Büyükler" denilen meclisin "ihtiyarlardan müteşekkil bir Senato, "Küçükler" denilen meclisin de genç, ihtiyar bütün erkeklerin iştirak ettiği bir Genel Meclis olduğu zannedilmektedir. Asur ticaret kolonilerindeki bu çifte meclisli sistem, Mezopotamya şehir devletlerindeki müesseselerden örnek almış olmalıdır. Çünkü Asurlu tüccarlar herhalde kendi ana vatanları Asur şehrindeki örf ve âdetlere göre Anadolu'da da yaşamakta idiler.

Gerçekten Mezopotamya'da I. Babil sülâlesi zamanında da bu tarzda iki meclis bulunduğunu görüyoruz. Bu devre ait yeni bulunan Kiş mektuplarından birinde, ismi okunamayan mektup sahibi Tutumuşu'ya, mevzu bahis işin görüşülmesi için Şehri ve İhtiyarları toplamasını" yazmaktadır¹⁹. Bu devre ait başka bir hukukî vesika da "Dilbat şehri meclisi" nin bir dâva hakkında verdiği karar yazılıdır, diğer bir mektupta ise, bir mahkeme dolayısıyla mektubu yazan dâva sahibinin "Şehri topladığı" bildiriliyor. Başka bir vesikada ise "Hakim şehri topladı" denilmektedir²⁰.

Bu vesikalarda geçen "Şehir" kelimesiyle şehir meclisinin kasdedildiği kabul edilmektedir²¹. Bu vesikalardan başka bizzat Hammurabi kanunlarında § 202'de suçlunun mahkeme meclisi önünde kırbaçlanması mevzu bahistir. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, eski Babil'de de bir İhtiyarlar meclisi, bir de bütün erkeklerinin iştirak ettiği bir Genel meclis veya bir Halk Meclisi vardı. Bu devirde vatandaşlar arasındaki anlaşmazlıklara ihtiyarlar bakardı, fakat onların halledemediği vak'alarda bütün şehir toplanarak bir karara varıyorlardı.

¹⁹ Jean Robert Kupper, RA 53 (1959) s. 30.

²⁰ Paul Koschaker, HG III, 711.

²¹ Th. Jacobsen, JNES II, s. 163.

Her iki meclisi de herhangi bir kimse toplantıya çağırabiliyordu. Şehir meclislerinde büyük ceza dâvalarına bakılıyordu, ancak bu meclis ölüm cezası vermek yetkisini haizdi. Babil'deki bu şehir meclislerine kadınların iştirakini gösteren bir kayıt yoksa da, göklerdeki tanrılar meclisine tanrıça İştar'ın girdiğini Gilgameş destanı ile bilmekteyiz²².

Mezopotamya'da I. Babil sülâlesinden önceki İsin-Larsa sülâleleri devrinde de aynı müesseselerin varlığını görüyoruz. Yeni bulunan ve hukuk tarihi bakımından son derecede önemli olan bir vesikada İsin kralı Ur-Ninurta'nın, kocasının öldürülmesinde suç ortağı olan, fakat mahkemede hakikatı söylemekten imtina eden, "Susan Kadın" dâvası yüzünden Nippur şehrinde "Vatandaşlar Meclisi"ni, olağan üstü toplantıya çağırıldığı ve bu dâvanın bütün safhalarının yazılarak ve bir nev'i "içtihad kararı" olarak muhafaza edilmesini emrettiği bildirilmektedir²³.

İsin-Larsa devrine tekaddüm eden III. Ur sülâlesi zamanına gelince (M.ö. 2150-1950), bu devrin gayet mebzul olan vesikaları arasında meclisle ilgili hiçbir kayda raslayamıyoruz. Çünkü III. Ur sülâlesi kırılları, Akkad kırılları gibi kendilerini tanrı sayıyorlardı. Bu sülâle kırıllarından bilhassa Şulgi ve ŞU-SIN isimlerinin başına tanrı determinatifi koydukları gibi, şehrin zenginleri tarafından bu tanrı kırıllara vakfedilmiş mâbedlere ait inşaat kitabeleri de bu durumu desteklemektedir. Diğer taraftan III. Ur sülâlesi zamanında Mezopotamya'daki şehir devletlerinin siyasî bir birlik içinde buldukları ve her şehrin başında bulunan Ensi'lerin idare merkezi Ur'a veya Nippur'a bağlı olarak idare olduklarını birçok vesikalarla bilmekteyiz.

III. Ur sülâlesinden evvel Mezopotamya'ya hâkim olan Gutiler istilâsı ve Akkad İmparatorluğu zamanında bu hususta bir şey bilmiyoruz. Fakat Akkad devrinden (M.ö. 2150-2350) iki buçuk asır evvel ki Messilim çağında (M.ö. 2500-2600) yaşadığı zannedilen Uruk şehrinin efsanevî kralı Gilgames zamanında Uruk şehrinde bir "İhtiyarlar meclisi'nin yanında bir de "Asker doğmuşlar" meclisinin varlığını görüyoruz. Gerçekten Gilgames ebedî hayatı bulmak için yapacağı büyük yolculuğa çıkmadan evvel, Uruk şehrinin ihtiyarlarını danıştığını ve onlardan öğüt aldığını görüyoruz²⁴.

²² M. Ramazanoğlu, Gilgames Destanı. XI. tablet s. 88.

²³ S. N. Kramer, L'histoire commence à Sumer (1957) s. 93 v.d.

²⁴ Gilgames Destanı III. tablet.

Diğer taraftan Nippur'da bulunan ve Sumer kahramanlık devrine ait epik şiirlerden birinde şöyle bir hâdise anlatılmaktadır : “Kiş şehri kralı Agga, Uruk şehrinin gittikçe gelişmesinden ürkerek, Uruk şehrine yolladığı bir haberci vasıtasıyla Uruk'un Kişe tâbi olmasını, aksi halde şehri zaptedeceğini bildiriyor. Bu haber üzerinde Uruk kralı Gilgames, derhal İhtiyarlar meclisini toplantıya çağırıyor. İhtiyarlar barışı korumak için Kiş kralının arzusuna boyun eğmeğe karar veriyorlarsa da, bu fikri kabul etmek istemiyen Gilgames, meseleyi bir defa da “Asker doğmuşlar” meclisine getiriyor. Bu meclis Kiş şehri ile harbe karar veriyor ve “casus belli” ilân ediliyor²⁵.

Demokrasi tarihi bakımından son derecede alâka çekici olan bu vesika, bize Mezopotamya'da tarih öncesi devirlerin küçük sitelerinde halk hizmetlerinin iki meclis ile idare edildiğini göstermektedir.

Bu vesikaya göre Uruk ihtiyarlar meclisinin vazifesi istişari mahiyette olduğu halde²⁶, “Asker doğmuşlar” meclisinin salâhiyetleri teşrii olmalı idi. Bu ikinci meclis, isminden de anlaşılacağı üzere, herhalde yalnız erkek vatandaşların iştirak ettiği bir meclis idi ve bu gibi savaş ve barış meselelerinde, harb liderinin seçilmesinde veya hut Nippur şehrinin içtihad kararında olduğu gibi, bütün efkârı umumiyi ilgilendiren büyük cinayet dâvalarında suçlu için hüküm veriyordu.

Böylece Yunan öncesi devirlerde Anadolu ve Mezopotamya medeniyetlerindeki şehir devletlerinde, toplumu ilgilendiren meseleler ya İhtiyarlar meclisinde veya “Halk meclisi” yahut “Genel Meclis” diyebileceğimiz bir mecliste görüşülüp, tartışılıyor ve yeryüzündeki örneğe göre tasavvur ettikleri Tanrılar meclisinde olduğu gibi, fikir ve kanaatlarını “Böyle olsun!” diye bildiriyorlardı.

Eski Şark medeniyetlerindeki bu meclisleri gerçi zamanımızır halk tarafından seçilerek gelen temsilcileri ile ölçemeyiz, zira bu çok eski devirlerde Şehir dediğimiz siyasî toplumlar, bugünün büyücek bir kasabası gibi idi. Yani bütün şehir halkının hemen bir meydanda toplanması kabil idi. Hattâ Yunan Polis'leri için bile durum aynıdır. Ohalde eski Anadolu ve Mezopotamya şehir devletlerinde varlığını gördüğümüz bu meclislere, demokratik idare tarzının nüvesi olarak bakılabilir mi?

²⁵ S. N. Kramer, ANET s. 44.

²⁶ Falkenstein, in Cahiers d'histoire Mondiale I, 4 (Paris 1954) s. 801 neşrettiği bu husustaki fikirlerini Jacobsen'un ZA 18 (1957) s. 100 not 11'den öğrendik.

Bu fikri ilk defa Th. Jacobsen ortaya attı ve bu meclislerin mevcudiyeti ile siyasî iktidarı imkân nisbetinde muhtelif ellerde bulundurmak istendiğine işaret etti²⁷. Daha sonra S. N. Kramer de Kaneş vesikalarını da nazarı itibare alarak bu fikre iltihak ettiğini bildirdi²⁸. Fakat G. Evans bu görüşe itiraz etmekte ve antikitede Hellenistik devre kadar demokratik bir anlayışın varlığını reddetmektedir²⁹. A. Falkenstein ise bu hususta "Par contre je crois qu'il ne faut pas exag re l'importance de l'Assembl e des citoyens libres" demektedir.

Evans'a göre Mezopotamya siterlerinden birinin kuvvetlenerek diğ erleri üzerinde hegemonya kurmağ a, yani merkezileşmeğ e başladığı zaman, bu siterlerin istiklalini ortadan kaldırmak zorunda idi. Böylece gerek Akkad İmparatorluğ 'na tekaddüm eden devirlerde, gerekse III. Ur sülâlesi zamanında Sumer devletleri bir otarşık devletler kümesi idiler. Bu görüşe Lambert de iltihak etmektedir³⁰.

Neticede tetkiklerimiz gösterdi ki, Eski Şark medeniyet tarihinde gerek Anadolu, gerek Mezopotamya'daki küçük şehir devletlerinde İhtiyarlar meclisinin halledemediğ i dâvalarda veya bütün bir şehir halkını ilgilendiren meselelerde halk bir arada toplanıyor ve kendi meselesi hakkında kendisi karara varıyordu. Gerçi bu, halkın kendi kendini idare etmesi demekti, fakat eski şehir devletleri bunu demokratik bir anlayışla yapmıyorlardı. Bu küçük şehir devletlerinde gördüğümüz bu hareket modern tarih görüşü ile demokratik olarak tefsir edilmektedir. Fakat hakikatte küçük şehir devletlerinde ilk zamanlarda kolaylıkla kabil olan toplanma, zaman ilerledikçe güçleşmiş ve ta-h  devirlere doğru yakınlaştıkça, bir taraftan şehirlerin büyümesi, diğ er taraftan teokratik monarşilerin kurulması ile evvelce halk meclislerinde bulunan siyas i iktidar kiralık müessesesinin tekeli altına girmiştir.

Bu neticeyi Yunan Polis'lerinin demokrasisi ile karşılaştırdığımızda, buradaki idare sisteminin tamamen siyasi iktidarın halk tarafından paylaşılması veya en az halk tarafından kontrolu gayesine dayandığını görürüz.  unki esasını eşitlik mefhumundan alan bu fikri Platon'un "Devlet"i ile tevsik edebildiğimiz gibi, halkta siyasi Őuurun ilk tecellisini de Yunan tarihinin klâsik  ağna borçluyuz. Yani eski

²⁷ Th. Jacobsen, JNES II (1943) s. 159-172.

²⁸ S. N. Kramer, AJA 53 (1949) s. 1-18.

²⁹ J. Evans, JAOS 79/1 (1958) s. 1-11.

³⁰ Lambert, RA 50 (1956) s. 95 n.4.

Yunan demokrasisini, Mezopotamya'nın tarih öncesi şehir devletlerinde doğmuş ve II. Binyıl Anadolu'sunda gelişmiş iki meclisli bir idare tarzının tabii bir tekâmülü neticesi olarak kabul edemeyiz. Zira merkezîyetçi teokratik monarşilerin kurulması ile demokratik müesseselerin başında gelen halk meclislerinin ortadan kalktığını görüyoruz. Bu müessesenin ortadan kalkmasından asırlarca sonra ise Yunan polis'lerini bir halk idaresi mefhumuna erişmiş olarak görmekteyiz.

ARTUK OĞLU İLGAZİ

Dr. ALİ SEVİM

Birinci Haçlı Seferini başarı ile sona erdirmeleri sonucu olarak Suriye ülkesine yerleşmeye muvaffak olan Haçlı kuvvetlerine karşı kazanmış olduğu savaşlarla kısa bir zamanda İslâm dünyasında ünlü bir kumandan olarak tanınan Artuk oğlu İlğazi, kardeşi Sökmen tarafından Hısn-ı Keyfa'da (Hasankeyf) kurulan (H. 495=1102 sonları) İlk Artuklu Beyliği'nden sonra ikinci olarak Mardin'de "Tabaka-i İlğaziyye" adıyla teessüs etmiş bulunan Artuklu Beyliği'nin kurucusudur. Bu ünlü Türkmen beyi'nin, Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlı olarak veya olmıyarak girişmiş olduğu siyasi faaliyetleri hakkında şimdiye kadar çeşitli kaynaklardan faydalanılmak suretiyle bir araştırma yapılmamış, ancak dar ansiklopedi sayfalarında yetersiz ve kısa bilgiler verilmiştir. Biz bu yazımızda bu konuyu, Arap, Süryanî, Ermeni, Lâtin ve Gürcü kaynaklarının bize verdikleri imkân nisbetinde incelenmeye çalışacağız.

A. İLGAZİ'NİN MARDİN ARTUKLU BEYLİĞİNİ KURMADAN ÖNCEKİ SİYASİ FAALİYETLERİ

Necmüddin İlğazi'nin* kaynaklarda görülen ilk siyasi faaliyeti, kardeşi Sökmen ile birlikte Kudüs şehrinde idareyi ele almasıyla başlamaktadır. Babaları Artuk Bey'in Kudüs'te vali bulunduğu bir sırada ölümü üzerine (H. 484=1091) hizmetinde bulunduğu Suriye Selçuklu Devleti sultanı Tacüddeve Tutuş, bu şehri oğulları İlğazi ve Sökmen'e ıktâ etmişti¹. Maalesef elimizde bulunan kaynaklarda

* Bu ad, öztürkçe asıllı olup Uygurcada ve Orhon yazıtları ile hemen hemen diğer bütün Türk lehçelerinde bulunan ve "memleket, devlet, hâkimiyet, doğu ve yön" anlamlarına gelen il-el (ایل - ال) kelimesiyle arapça gazi (غازی) kelimesinden kurulmuştur ve "memleket veya hâkimiyet gazisi" anlamında kullanılmış olmalıdır. Bu kelime hak. bk. Prof. v. Gabain, Alttürkische Grammatik (Sözlük kısmı), Leipzig 1950.

¹ İbnü'l-Esir'de, Kudüs'ün, yalnız Sökmen'e ıktâ edilmiş olduğu kaydedilmişse de elimizde bulunan diğer bütün kaynakların ittifakı ve bu ıktâ'dan sonra cereyan eden olaylar, ıktâ'nın yalnız Sökmen'e yapılmamış olduğunu gösteriyor.

ne İlgazi'nin ve ne de kardeşinin Sultan Tutuş adına Kudüs'deki valilikleri süresince gösterdikleri faaliyet ve yaptıkları icraat hakkında hiçbir bilgiye rastlamıyoruz. İlgazi'nin, - Sökmen gibi- bu valilik sırasında sultan Tutuş ve oğulları zamanında Irak ve Suriye'de vukubulan siyasi olaylara onlarla birlikte katılmıştır. Bu bakımdan o, Kudüs'te çok vakitler bulunamamış ve şehir kendi adına nâibleri tarafından idare edilmiştir.

İlgazi, büyük sultan olmak gayesiyle Berkyaruk ile savaşa giden kaynatası Tutuş tarafından emir Vessab b. Mahmud ile Suriye'de oğlu Rıdvan'ın yanında bırakılmıştı². Tutuş'un, bu savaşta ölümünden önce oğlu Rıdvan'a "Kuvvetleriyle kendisine yardım gelmesini" bildirmesi üzerine Rıdvan, İlgazi ile birlikte babasına yardıma giderken Hit yakınlarında onun yenildiği ve öldürülmüş olduğu haberini alınca derhal geri dönmüş ve Haleb'e gelerek burada hâkimiyetini ilân etmiştir. İbnü'l-Adim ve İbn Kalânisi'nin rivayetlerinden anlaşıldığına göre bundan sonra İlgazi, kardeşi Sökmen'in, Rıdvan'la birlik olmasına karşılık Tutuş'un Dımeşk'taki nâibi Sav-Tekin'in yardımı sayesinde buraya hâkim olmuş olan melik Dukak'ın yanına giderek onun hizmetine girmiştir. Fakat melik Dukak'ın, müttefikleri İlgazi ve Antakya hâkimi Yağısıyan ile birlikte Dımeşk'ta bulunmadığı bir sırada, melik Rıdvan yanında Sökmen olduğu halde adı geçen şehri başarısız bir kuşatmaya gittiği zaman Dukak, İlgazi'yi niçin ve nedenini bilmediğimiz bir suçü yüzünden hapsedmişti³. Öte yandan kardeşi İlgazi'nin hapsedilmiş olduğunu öğrenen Sökmen, bundan istifade ile Kudüs'e gitmiş ve şehri, kısmen kardeşi tarafından idare eden nâiblerden teslim almış ve buraya yalnız başına hâkim olmuştur (H. 489 ortaları).

² İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddin b. Muhammed el-Cezeri: el-Kâmil fi't-tarih, (Mısır Tabı), X., 85; İbn Kalanisi, Ebü Ya'lâ Hamza: Zeylû Tarihi Dımeşk (Neşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 127; İbnü'l-Adim, Kemalüddin Ebü'l-Kasım Ömer: Zübdetü'l-Halep min Tarihi'l-Halep (Neşr. Sami Dehhan), Dımeşk 1954, II., 119.

³ İbnü'l-Adim, II., 124; İbn Kalanisi, s. 132. İlgazi'nin, birlikte hareket ettiği melik Rıdvan'dan ayrılıp arası açık bulunan öteki kardeşi Dımeşk hâkimi melik Dukak'ın yanına niçin gittiği hususunu ne yazık ki kaynaklar açıklamıyorlar. İlgazi'nin çok geçmeden kendisiyle birlik yapmağa gitmiş olduğu Dukak tarafından hapsedilmesi olayı da bizce karanlık kalmaktadır.

Tutuş'un ölümü üzerine Suriye'de ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ile Mısır Fatımî halifesi Mustansır, emîrî'l-cuyûş Efdal'in kumandası altında kuvvetli bir ordu göndererek Kudüs'ü kuşattırmıştı. Melik Dukak'ın hapsinden kurtulan İlgazi, kardeşi Sökmen ile birlikte şif Mısır ordusuna karşı 40 gün süren bir savunmadan sonra şehri Efdal'e teslim etmek ve diğer bütün âile fertleriyle Kudüs'ten ayrılmak zorunda kalmıştır (H. 489 Şaban=1096 Temmuz-Ağustos).*

İlgazi'nin Bağdad Şahneliği (Valiliği)

İlgazi, Kudüs'ü bütün Artuklu ailesi ile birlikte terkettikten sonra Irak'a gelmişti. H. 492 yılı sonlarında Bağdad'ta Büyük Selçuklu Devletinin saltanat müddeisi Muhammed Tapar adına hutbe okunmaya başlanması üzerine, bu sırada Büyük Selçuklu Devleti'nin başında bulunan Berkayaruk Bağdad'a geldiği zaman (H. 493 Safer =1099 Aralık), daha önce Muhammed Tapar'a bağlılığını bildirmiş olan Saduddevle Gevherayin ile birlikte İlgazi de Bağdad'ta bulunuyordu⁴. Fakat İlgazi'nin daha önce H. 491-492 yıllarında nerede bulunduğu ve bu tarihlerdeki faaliyetleri hakkında kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmıyor. Onun H. 493 yılında Muhammed Tapar'ın hizmetine girmiş bulunan Gevherayin'in yanında bulunması keyfiyeti, o tarihten itibaren onunla saltanat mücadelesinde Muhammed Tapar safında bulunduğunu kuvvetle ifade eder. İlgazi H. 493 yılından sonraki yıllarda da Muhammed Tapar'ın hizmetinde bulunmuş ve saltanat mücadelesinde onun yardımcısı olmuştur.

Muhammed Tapar Hemedan ve havalisini istilâ ettikten sonra H. 492 yılı zilhicce ayında (1101 Eylül) Sultan Sencar ile birlikte Bağdad'a doğru hareket etti. Her iki Sultan Hulvan'a geldiği zaman İlgazi, emrindeki bütün Türkmen kuvvetleriyle birlikte Muhammed Tapar'a katılmış ve ona bağlılığını bildirmiştir⁵. Muhammed Tapar'ın Bağdad'a gelmesi üzerine sultan Berkayaruk buradan hasta

* Kudüs'ün Fatımiler tarafından alınması hak. bk. Ali Sevim, Artuk oğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri, Belleten (XXVI, 103), s. 504-505.

⁴ وكان سعدالدولة كوهرايين بالشفيعي وهو في طاعة السلطان محمد فسار الى داي 4
مرج ومعه ايلغازي بن ارتق وغير الأمرام
İbnü'l-Esir, X., 101-102.

⁵ . . . سار الى بغداد فلما وصل الى حلوان سار اليه ايلغازي بن ارتق في عساكره 5
وخدمه واحسن في الخدمة
İbnü'l-Esir, X., 107.

olarak ayrılmış ve Vasıt'a gitmişti. Muhammed Tapar, Bağdad'ta H. 495 yılı başlarına kadar sultan Sencar ile birlikte kaldıktan sonra, sultan Sencar Horasan'a kendisi de Hemedan'a gitmek üzere buradan ayrılmışlardı. Fakat Berkyaruk'un Vasıt'ta halifenin has arazisine hücum etmesi üzerine halife, Muhammed Tapar'a haber göndererek "Berkyaruk'un hareketlerine mâni olması için kendisine yardım etmesini" bildirmiştir. Bu haberi alan Muhammed Tapar geri dönmüş ve Bağdad'a gelerek buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için H. 493 yılındanberi kendisine bağlı bulunan İlgazi'yi Bağdad şahneliğine (شحنة بغداد) ve Ebû'l-Meâli el-Mufaddal b. Abdürrezzak'ı da vergi tahsiline (جباية الأموال) memur tâyin etmiştir (H. 495=1101/1102) ⁶.

Sultan Berkyaruk'un veziri Ebû'l-Mehasin b. el-Dehistanî'nin, Berkyaruk'un İsfahan'ı kuşatması sırasında (12 Safer 495) öldürülmesi ve Muhammed Tapar'ın, halifenin isteği üzerine Berkyaruk ile aynı yılda Nihavend yakınlarında giriştiği savaş sonunda aralarında sulh yapılmasından istifade ile vezir Ebû'l-Mehasin'in kardeşi Amîd el-Mühezzeb ebû'l-Mecd kardeşinin nâibi olarak Bağdad'a gelmişti. Ebû'l-Mecd, Muhammed Tapar ile Berkyaruk'un anlaşmaları sebebiyle Bağdad şahnesi İlgazi'nin, kendisinin nâib olarak Bağdad'a gelmesine karşı gelmeyeceğini zannetmişti. Fakat İlgazi, bir miktar kuvvetle gelen (H. 495 Rebiülevvel) Ebû'l-Mecd'i derhal yakalatmak ve onun, sultan Berkyaruk adına Bağdad'ta herhangi bir görev yapmasına mâni olmak suretiyle Muhammed Tapar'a olan sadakat ve bağlılığını bir kerre daha göstermiştir ⁷.

. . . وسار عائداً ورتب ببغداد ابا المعالي المفضل بن عبدالرزاق في جباية

• . . . وسار عائداً ورتب ببغداد ابا المعالي المفضل بن عبدالرزاق في جباية الأموال و ايلغازى شحنة Ibnü'l-Esir, X., 114; Aynı, Bedrüddin Mahmud, İkdü'l-cuman fi Tarih-i ehli'z-zeman (Topkapı Sarayı, III. Ahmet Ktp. Nr. 2911-2912), III., 219a; İ. Artuk, Mardin Artukoğulları Tarihi, İstanbul 1944, s. 29; M. F. Köprülü, İslm. Ansk. Artukoğulları mad.; K. Süsheim, İslm, Ansk. İlgazi mad. K. Süsheim, İlgazi'nin, Muhammed Tapar tarafından Bağdad şahneliğine tâyini tarihini H. 494 olarak yazmaktadır. Hattızatında H. 495 yılı başına kadar sultan Sencar ile birlikte Bağdad'ta kaldıktan sonra Hemedan'a doğru buradan ayrılan (H. 495 Muharrem sonu=1101 Kasım) Muhammed Tapar'ın halife tarafından Berkyaruk'a karşı savaşmak maksadiyle Bağdad'a geri çağrılışından sonradır ki Muhammed Tapar, buraya gelip İlgazi'yi şahneliğe tâyin etmiştir (İbnü'l-Esir, X., 114). Bu bakımdan K. Süsheim'in yukarıda vermiş olduğu tarih doğru değildir.

⁷ Ibnü'l-Esir, X., 122; İkd, III. 220a-b.

Bağdad avamı ile bozuşması

İlgazi Horasan'dan dönüp H. 495 Receb (1102 Nisan) ⁸ Bağdad'a geldiği zaman askerlerinden bir grup Dicle nehrinin karşı yakasına geçmek için yerli Araplardan bir kayıkçı çağırmışlardı. Kayıkçının buna önem vermeyerek biraz gecikmesi üzerine bir Türkmen askerinin attığı okla başından yaralanan kayıkçı biraz sonra ölmüştü. Bunu gören halk galeyana gelmiş, kayıkçının ölüsü ile bunu öldüren askeri yakalıyarak Babü'n-nûba'ya doğru giderlerken yolda bunlara rastlayan İlgazi'nin oğlu yanında bulunan birkaç kişi ile birlikte halkın elinden askeri kurtarmıştı. Askerin kuvvet zoru ile kurtarılmasından sonra halk, Sûkü's-sülâsa'da İlgazi'nin oğlu ve adamlarını taşa tuttular. İlgazi'nin oğlu durumu babasına bildirmesi üzerine İlgazi, Babü'n-nûba'nın hâcibine haber göndererek "suçluların cezalandırılmasını" emretmiş ise de hâcibin, suçluları hakkiyle tedib etmesine kanaat getirmiyerek bizzat askerleri ile Merbaatü'l-kattanîn (مربعة القطانين) denilen kayıkçılar mahallesine gitmiş, burada askerleri önlerine gelen herşeyi yağma etmişler, bazı ayak-takımının kendilerine karşı koymaları üzerine bunların büyük bir kısmı öldürülmüş, sağ kalanlar da nehrin karşı yakasına geçmek için kayıklara binmişlerdi. Bu çapulcu topluluğu nehrin ortalarına geldiği vakit kendilerini suya atmak suretiyle intihar ettiler. Daha sonra İlgazi bu semti de tamamen yağma etmek istemiş ise de halifenin, başkadıyı ona "bu işten vazgeçmesi için" ricacı göndermesi üzerine bunu yapmamıştır ⁹.

Yinal b. Anuş-Tekin ile münasebetleri

Muhammed Tapar'ın kumandanı Yinal b. Anuş-Tekin, Rey'de sultan Berkyaruk adına okunan hutbeyi, Muhammed Tapar adına çevirmek için kardeşi Ali ile birlikte oraya gidip hutbeyi Muhammed Tapar adına çevirttikten bir müddet sonra Berkyaruk tarafından gönderilen emîr Borsuk b. Borsuk karşısında ağır bir bozguna uğrayarak kardeşi Kazvin'e kendisi de ancak 600 kişilik bir kuvvetle Bağdad'a gelebilmişti (H. 496 ortaları=1103). Halifeden sonderece iyi kabul gören Yinal, İlgazi ve kardeşi Sökmen ile Meşhed-i Ebû Hanife'de bir toplantı yapmışlardı. Bu toplantıda Muhammed Tapar'a olan

⁸ İlgazi'nin Horasan'a niçin gittiği kaynaklarda zikredilmemiştir.

⁹ İbnü'l-Esir, X., 117-118; İkd, III., 219b-220a.

iyi niyet ve bağlılıklarını bir kerre daha belirttikten sonra¹⁰ Hille'ye giderek oranın emîri Seyfüddevle Sadaka'yı da ittifaklarına aldılar. Yinal, İlgazi ile Bağdad'a döndükten sonra daha önce Tutuş'un karısı olan İlgazi'nin kız kardeşi ile evlendi ve Bağdad'a yerleşti. Yinal, Bağdad'ta halka zulmetmeğe, önüne geleni öldürüp mallarını yağma etmeğe, askerleri de halka ellerinden gelen bütün fenalıkları yapmağa başladılar. Durumu öğrenen halife bir taraftan başkadısı Ebû'l-Hasen el-Damganî'yi Yinal'a göndererek "yapmakta olduğu bu fenalıklardan vazgeçmesini" bildirmiş, diğer taraftan Yinal'ın akrabası olmuş olan İlgazi'ye de "Yinal'ın bu fena hareketlerine son vermesi hususunda aracılık yapması" hususunda haber göndermişti. Bunun üzerine İlgazi, başkadı ve diğer bazı kimselerle bizzat Yinal'ın yanına giderek "halka yapmakta olduğu zulüm ve fenalıklardan vazgeçmesini" söylemiş ve bu hususta ondan kesin söz almıştı. Fakat buna rağmen Yinal'ın yeniden eski hareketlerine başlaması üzerine halife, Hille emîri Sadaka'ya haber gönderip Yinal'ın halka yeniden yaptığı zulüm ve fenalıkları anlatmış ve "bizzat kendisinin gelerek onun hareketlerine mâni olmasını" bildirmiştir. Sadaka H. 496 Şevval'inde (1103 Temmuz) Bağdad'a gelip Necmâ yöresinde karar-gâhını kurmuştu. Burada İlgazi, Sadaka, Yinal ve halifenin nâibleri arasında yapılan bir toplantı sonunda Yinal'ın, halktan zorla almış olduğu bütün malları geri vermesi ve Irak'ı terketmesi hususunda bir anlaşmaya varıldı. Sadaka, oğlu Dübeys'i, Yinal'ın halka yeniden zulüm yapmasını önlemek için Bağdad'ta İlgazi'nin yanında bırakmış, kendisi de Hille'ye dönmüştü. Yinal, Bağdad'ta Zilkade ayının başlarına kadar kaldıktan sonra Evânâ'ya gitmek üzere buradan ayrılmış, yolda yine yağma ve halka zulüm yapmış ve hattâ birçok köyleri kendi adamlarına ıkta etmişti. Yinal'ın bu hareketlerini duyan halifenin, Sadaka nezdinde yeniden teşebbüse geçmesi üzerine Sadaka, Yinal'ı tedib için 1000 atlı yolladı. Bu atlı kuvveti ile birlikte İlgazi, Sadaka'nın oğlu Dübeys ve halifenin kuvvetleri Yinal'a karşı harekete geçtiler. Büyük bir kuvvetin kendisini tedibe gelmekte olduğunu duyan Yinal, derhal Dicle'yi geçerek Bacisri'ye gitmiş ve buranın halkını da korku içinde bıraktıktan sonra yine bu yörelerde bulunan Şehraban'a hücum etmiş ise de şehir halkının kendisine

. . . واجتمع هو وایلغازی و سقمان ابنا ارتق بمشهد ابی حنیفة و تحالفوا¹⁰

İbnü'l-Esir, X., 123; İkd, III., 221b. علی مناصحة السلطان محمد

şiddetle karşı koyması sonunda burada da tutunamayarak Muhammed Tapar'ın yanına gitmek üzere Azerbaycan'a hareket etmiştir. Uzun bir uğraşmadan sonra Yınal'ı Irak'tan uzaklaştırmağa muvaffak olan İlgazi, Dübeys ve maiyyetindekiler tekrar Bağdad'a geri dönmüşlerdir.¹¹

Gümüş-Tekin el-Kayseri'nin Bağdad Şahneliğine tâyini ve İlgazi

Yukarıda anlatmış olduğumuz gibi Bağdad şahnesi İlgazi'nin askerlerinin Bağdad'da hâdise çıkarmaları yüzünden halkla arasının açık olduğu bir sırada sultan Berkyaruk Bağdad'ta zayıflamış olan nüfuzunu sağlamlaştırmak için kendi adamlarından Gümüş-Tekin el-Kayseri'yi Bağdad şahneliğine tâyin etmişti. Bunu haber alan İlgazi onun, Berkyaruk adına şahnelik yapmasına mâni olmak ve kendisinin Muhammed Tapar adına görevine devam etmek maksadiyle, Hısn-ı Keyfa hâkimi bulunan kardeşi Sökmen'e haber göndererek "Gümüş-Tekin'e karşı kendisine yardıma gelmesini" bildirdikten sonra Hille emîri Sadaka'ya da bizzat giderek onu da yeni şahne Gümüş-Tekin'e karşı kendi safına almağa muvaffak oldu¹². Sökmen, yolu üzerinde bulunan Tekrit'i yağmaladıktan sonra¹³ Bağdad yakınlarında bulunan Remle'ye gelerek karargâhını kurmuştu. Diğer taraftan H. 496 Rebiülevvel başlarında (1102 Aralık ortaları) Bağdad yakınlarındaki Karmisin'e gelen Gümüş-Tekin, Bağdad'daki Berkyaruk taraftarlarına "kendisinin şehir yakınlarında bulunduğunu" bildirmesi üzerine bunlardan bir hey'et ona karşı çıkmış ve her iki taraf Bendenîceyn (بندنجين) de bulmuşlardır. Bu hey'et, Gümüş-Tekin'e Bağdad'daki durumu açıkladıktan sonra "çabucak şehre gelmesini" tavsiye etmişlerdi. Gümüş-Tekin hiçbir yerde durmaksızın Rebiülevvel ortalarına doğru Bağdad'a gelince İlgazi derhal şehirden ayrılarak¹⁴ Sökmen'in yanına, Remle'ye gitmiş ve onunla birlikte

¹¹ İbnü'l-Esir, X., 123-124; İkd, III., 221b.

¹² İbnü'l-Esir, İkd, göst. yerler.

¹³ Sökmen'in bu hareketi hakkında bk. Ali Sevim, Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri, Belleten (XXVI., 103), s. 513, 514.

¹⁴ Gümüş-Tekin, Bağdad'a gelince burada şahne bulunan İlgazi'nin vazifesini bırakıp şehirden ayrılması olayı, yukarıda anlattığımız gibi, onun, halkla arasının açık olması yüzünden Bağdad'ta durumunun bir hayli zayıflamış olduğunu gösterir kanaatindeyiz. Yeni şahnenin Bağdad'a gelmesi ve İlgazi'nin civar köyleri müttelikleriyle birlikte şiddetle yağma ve tâlân etmesi yüzünden bu bölgede tam bir karı-

Duceyl nehri civarında bulunan bazı köyleri yağma etmiştir. Bunu haber alan yeni şahne, asker göndererek onların bu hareketlerine mâni olmak istemiş ise de muvaffak olamamıştır. Gümüş-Tekin Bağdad'ta Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi Berkyaruk adına çevirttikten başka Hille hâkimi Sadaka'ya da haber göndererek "Sultan Berkyaruk'a itaat etmesini" bildirdi. Fakat Sadaka onun bu teklifine hiç önem vermeyerek İlgazi ve Sökmen ile birleşmek üzere Sarsar'a hareket etti. Sadaka, buraya gelir gelmez Sökmen ile birlikte Harbi ilçesinde karargâh kurmuş olan İlgazi'ye haber göndermiş ve "kendilerine yardıma gelmiş bulunduğunu" bildirmiştir. İlgazi, Sökmen, Sadaka ve oğlu Dübeys bütün kuvvetleri ile Duceyl nehri civarında hiçbir köy bırakmıyarak hepsini yağma ettiler. Çok şiddetli bir şekilde girişilen bu yağma ve tâlân hareketleri yüzünden halk ağır bir sıkıntıya düşmüş, fiyatlar sonderece yükselmişti. Pek karışık bir hal almış olan durumu düzeltmek ve halkın uğradığı sıkıntıya son vermek için halife, emîr Sadaka'ya haber göndermiş ise de ondan müspet bir cevap alamamıştır. Diğer taraftan İlgazi, Sökmen ve Dübeys, Duceyl bölgesinden ayrılıp Remle'ye gelerek bu defa burayı yağlamağa başladılar. Halktan bir kısmı silâhlarla kendileri üzerine hücum etmişse de bunlardan bazıları öldürülmüş bazılarının da silâhları ellerinden alınmıştır. Bunu mütaakıp İlgazi halka karşı daha şiddetli bir şekilde hareket edilmesini emretmiştir. Durumun, Bağdad halkı aleyhine âdeta korkunç bir hal alması sonunda halife Mustansır-Billah, başkadı Ebû'l-Hasen ile Tacürrüesa b. el-Musalliya'yı Sadaka'ya göndermiş "yapmakta oldukları bu hareketlerden vazgeçmelerini" söyleyerek halkın içinde bulunduğu acıklı durumu açıklamıştır. Sadaka'nın, "yeni şahne Gümüş-Tekin'in, görevinden vazgeçip Bağdad'ı terketmesi halinde halifeye itaat edeceklerini" bildirmesi üzerine halife bu defa Gümüş-Tekin'in şahnelik vazifesini terk ile Bağdad'tan ayrılıp gitmesini sağlamak zorunda kalmıştır. (12 Rebiülevvel 496 = 25 Ocak 1103). Bu durum karşısında İlgazi, Sökmen ve emîr Sadaka yağma hareketlerinden vazgeçmişler ve Bağdad ta yeniden sükûna kavuşmuş, hutbe tekrar Muhammed Tapar adına okunmağa başlanmıştır. Fakat Gümüş-Tekin, buradan ayrıldıktan sonra Vasit'a giderek bu yörelerde yağma hareketlerine başlaması üzerine Sadaka, oğlu Dübeys

şıklık hüküm sürmeğe başlamıştı. Şehirde, değiştirilerek sultan Berkyaruk adına okunan hutbe de bu karışıklıklar sebebiyle kesilmiş, halifeden başka hiçbir sultanın adı hutbelerde okunmayarak yalnız dua ile yetinilmiştir (İbnü'l-Esir, X., 124).

ve İlgazi buna mâni olmak için oraya gitmişler, Gümüş-Tekin de burasını hemen terketmek mecburiyetinde kalmıştır. İlgazi ve Sadaka Vasıt'ta da hutbeyi Muhammed Tapar adına çevirtmişlerdir. İlgazi H. 496 Cemazilevvel (1103 Şubat) tarihinde Sadaka ile birlikte Vasıt'tan ayrılmış, Bağdad'da gelerek yeniden şahnelik görevine başlamıştır¹⁵.

*Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın anlaşması
ve İlgazi'nin durumu*

Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar yaptıkları uzun saltanat savaşları sonunda aralarında anlaştıktan sonra (H. 497 Rebiülâhır (1103 Ocak) Berkyaruk Bağdad'a halife nezdine bir elçi heyeti göndermiş ve "Muhammed Tapar ile sulh yaparak anlaşmış olduğunu" bildirmiştir. Muhammed Tapar adına Bağdad'ta şahnelik yapmakta olan İlgazi, iki sultan arasında sulh yapılması üzerine halifenin divanına gitmiş ve sultan Berkyaruk'un elçi heyetinin de hazır bulunduğu bir toplantıda Berkyaruk adına divanda hutbe okunmasını teklif etmiş¹⁶, onun bu teklifi halife tarafından uygun görülerek 19 Cemazilülâ 497 Perşembe günü (18 Şubat 1104 Salı) halifenin divanında Berkyaruk adına hutbe okunmuş, bunu takibeden günlerde de Bağdad camilerinde ve Vasıt'ta aynı hutbeye devam edilmiştir. İlgazi'nin, gerek divanda, gerekse Bağdad'da sultan Berkyaruk adına hutbe okutmak suretiyle onun tarafına kaymakta olduğunu öğrenen ve İlgazi ile birlikte daimî surette Muhammed Tapar safında Berkyaruk'a karşı cephe almış bulunan Hille emîri Sadaka, halifeye gönderdiği mektupta, "Emîrül-mü'min, İlgazi'nin yeni hareket tarzının benim tarafımdan tâyin edilmiş olduğunu zannediyor, fakat hattızatında ben, onun nâibi bulunduğu sultana her zaman

¹⁵ İbnü'l-Esir, X, 124-125; İkd, III., 221b. Bağdad gibi sünni bir islâm Halifesinin oturmakta olduğu önemli bir şehirde kendi adına şahnelik yapan İlgazi'nin yerine, mücadele halinde bulunduğu başka bir sultan adına yeni bir şahnenin tâyini, şehirde kendi adına okunmakta olan hutbe'nin değiştirilmesi ve dolayısıyla buradaki nüfuzunun ortadan kalkması gibi olaylar karşısında Sultan Muhammed Tapar'ın neden hareketsiz kaldığı ve herhangi bir karışmada bulunmadığı gerçekten sayanı dikkat bir keyfiyet olsa gerektir.

¹⁶ . . . وحضر (ایلغازی) بالدیوان وسأل فی اقامة الخطبة لبرکیارک فأجیب الی ذلك وخطب بالدیوان یوم الجمیس تاسع عشر جمادی الأولى
İbnü'l-Esir, X., 129; ى ذلك وخطب بالدیوان یوم الجمیس تاسع عشر جمادی الأولى
Kitabü'l-iber, V., 33.

bağlıyım ve onun yaptığı bu hareketlere artık sabredemem” diyor ve “herhalde onu Bağdad’tan çıkarmak için harekete geçeceğini” bildiriyordu. İlgazi bu haberi alır almaz derhal emrindeki Türkmenleri toplamış ve Sadaka’nın Bağdad’a gelmesini mütaakıp buradan ayrılarak Bakûba’ya gitmiştir. İlgazi, şehrin batı yöresinde karargâhını kurmuş olan Sadaka’ya haber göndererek “Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasında yapılmış olan sulh yüzünden Berkyaruk’a arz-ı ubûdiyet ettiği için ondan özür diliyor ve Muhammed Tapar tarafından kendisine ikta edilmiş bulunan Hulvan’ın¹⁷, hattâ içinde bizzat şahnelik yapmakta olduğu Bağdad şehrinin de sultan Berkyaruk’a geçmiş olması hasebiyle ona itaat etmek zorunda kalmış olduğunu” bildiriyordu¹⁸. İlgazi’nin bildirdiği bu makul mazereti kabul eden ve onu, yaptığı hareketler sebebiyle haklı bulan emîr Sadaka Bağdad’ta fazla kalmıyarak Hille’ye geri dönmüştür.

İlgazi’nin Şahnelikten azli

İlgazi, adına Bağdad şahneliği yapmakta olduğu sultan Muhammed Tapar’ın, kardeşi Berkyaruk ile anlaşmış olması sonunda Bağdad’ta hâkimiyetin yeniden Berkyaruk’un lehine dönmekte olduğunu görmüş ve ona yaklaşma siyaseti gütmeye başlamıştır. Bunun ilk tezahürü olarak H. 497 yılında Bağdad’ta Berkyaruk adına hutbe okumuş ve şehri onun adına idareye başlamıştır. Bundan sonra İlgazi, onun daha çok sevgisini kazanmak ve Bağdad’taki hâkimiyetini sağlamlaştırmak gayesiyle İsfahan’a Berkyaruk’un yanına gitmiş ve onu Bağdad’a gelmesi hususunda zorlamıştır (H. 498 Muharrem = 1104 Eylül). Berkyaruk İsfahan’da hastalanmış olmasına rağmen onu Bağdad’a harekete ikna etti, fakat sultan yanında oğlu Melikşah ve emîr Ayaz olduğu halde Burucert’e geldiği zaman hastalığı artmış ve tahta oğlunun geçmesini tavsiye ettikten sonra ölmüştür¹⁹. Sultanla beraber gelmekte olan İlgazi, onun yolda ölmesine rağmen Melikşah ve emîr Ayaz ile birlikte Bağdad’a gelmiş ve Hilâfet Divanı’nda mu-

¹⁷ İbnü’l-Ezrak, Ahmet b. Yusuf el-Farîkî: Tarihü Meyyafârikîn ve Âmid (British Museum, Or. 5803, P.23694), 161a; Kitâbü’l-iber, V., 222.

¹⁸ . . . وارسل الى صدقة يمتد من طاعة لبركيارق بالصلح الواقع وان اقطاعه حلوان . . . وغيرها في جملة بلاده وان بغداد التي هوشحنة فيها قد صارت له فذلك الذي ادخله في طاعته İbnü’l-Esir, X., 130; Kitâbü’l-iber, V., 133.

¹⁹ İbnü’l-Esir, X., 133; Kitâbü’l-iber, V., 133-34.

tad merasimle Melikşah adına hutbe okutmuştur (H. 498 Rebiülâhır sonları = 1104 Aralık başı)²⁰. Fakat çok geçmeden sultan Muhammed Tapar Bağdad'a gelerek kardeşinin oğlu Melikşah ve atabeyi Ayaz ile anlaştı. Bundan sonra Muhammed Tapar, H. 495 yılı başlarında Bağdad şahneliğine tâyin etmiş olduğu ve fakat son zamanlarda kendisinden ayrılarak sultan Berkyaruk ve daha sonra oğlu Melikşah adına Bağdad'ta görevine devam eden İlgazi'yi, kendisine karşı takındığı bu hareket hattı yüzünden şahnelikten azlederek yerine, Kasimüddeve Aksungur el-Borsukî'yi tâyin etmiştir (H. 498 Şaban = 1105 Nisan)²¹.

İlgazi, sultan Muhammed Tapar adına Bağdad'ta üç buçuk yıl kadar şahnelik yapmış ve fakat sonradan siyasi durum icabı sultan Berkyaruk ve oğlu Melikşah adına şahneliğe devam etmişti. Şahneliği sırasında Bağdad halkı ile iyi geçinememiş ve ancak askerî kuvvete sahip olması sayesinde, çok zamanlar halkın kendisinden memnun olmamasına rağmen bu makamda kalabilmiştir. Büyük sultan olmak gayesiyle Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında uzun bir süre devam eden kavgalar yüzünden pek karışık bir hal almış olan bir devirde Bağdad şahneliği gibi oldukça güç ve sorumlu bir görev yapmak gerçekten önemli ve zor bir işti. Şöyle ki, ne zaman iki kardeşten biri saltanat kavgasında galip gelse onun adı Bağdad ve diğer şehirlerde hutbelerde okunuyor ve dolayısıyla onun hâkimiyeti tanınıyordu. İşte böyle nazik zamanlarda İlgazi uzun bir müddet bu vazifeyi yapabilmiştir.

Melik Rıdvan ile birlikte Çökürmüş'e karşı hareketi

İlgazi, Bağdad şahneliğinden azledildikten sonra, İspehbud Sabave, Sincar ve Musul hâkimi Çökürmüş'ün akrabası bulunan Alpı b. Arslantaş ile ittifak yapan Halep hâkimi melik Rıdvan'ın hizmetine girmişti. İlgazi, haçlılara karşı nasıl hareket edileceği hususunda adigeçen emîrlar arasında yapılan bir toplantıda "biz önce Musul ve çevresine hâkim olan Çökürmüş'ün ülkesine hücum edelim, oradan sağlıklıcağımız asker ve paralarla daha çok kuvvetlendikten sonra

²⁰ Yukarıda gösterilen yerler.

²¹ ومات برکیارق علی اثر ذلك فخطب ابو الغازی (ایلغازی) لابنه ملک شاه فنکر ذلك السلطان محمد منه فلما استولى علی الأمر عزله عن شحنة بغداد
İbnü'l-Esir, X., 138; شحنة بغداد
Kitabü'l-iber, V., 222;

haçlılara karşı yürüyelim” şeklinde bir fikir ileri sürmüştü.²² İlgazi'nin bu teklifinin, melik Rıdvan ve diğer emirler tarafından uygun görülmesi üzerine 10.000 kişilik bir kuvvetle H. 499 Ramazan başlarında (1106 Mayıs başları) Çökürmüş'ün elinde bulunan Nuseybin'e hareket edilmişti. Çökürmüş burada iki emîr ve bir miktar asker bulunduruyordu. Melik Rıdvan ve maiyyeti burasını kuşatmağa başlayınca şehirde bulunanlar derhal savunmaya koyuldular. Bu arada Alpi b. Arslantaş surlarından atılan bir okla ağır surette yaralanmış ve memleketi Sincar'a geri dönmek zorunda kalmıştı. Diğer taraftan Tanza civarındaki şifalı sıcak sularla tedavi olan Çökürmüş, melik Rıdvan ve maiyyetinin Nuseybin'i kuşatıp sıkıştırmakta olduklarını öğrenmiş ve derhal Musul'a giderek kuvvetlerini toplayıp Rıdvan'a karşı harekete geçmiştir. Fakat bu kuvvetlerle onlara karşı koyamayacağını anladığı için hile yollarına başvurmuş, bir taraftan Rıdvan'ın maiyyetindeki emirlere haberler göndererek onları kendi tarafına çekmeğe çalışırken diğer taraftan da melik Rıdvan'a “eğer maiyyetinde bulunan, şer ve fesat sahibi olduğunu bildiği İlgazi'yi yakalatıp hapsedirdiği takdirde kendisine arz-ı ubûdiyet ile silâh, para ve asker bakımından yardımda bulunacağını ve kendisiyle birleşeceğini” bildirdi. Musul emîrinin tekliflerini hemen kabul eden Rıdvan, İlgazi hakkındaki niyetlerini değiştirmiş ve onu hapsedirmeğe karar vermişti. İlgazi'yi bir gün yanına çağırılmış olan Rıdvan ona “bu memleketin alınmasının çok güç olduğunu, büyük kuvvetlerle bize katılacak olan Çökürmüş ile sulh yaparak haçlılara karşı hep birlikte yürümenin daha yerinde olacağını” söylemişse de oldukça kalabalık bir kuvvete sahip olan İlgazi, Rıdvan'ın bu teklifine karşı durmuş “sen hüküm sahibi imişsin gibi konuşuyorsun, halbuki şimdi, benim hükmüm altında bulunuyorsun, ben sana bu ülkeyi almadan buradan çekilme imkânı vermem, eğer gitmeğe teşebbüs edersen seninle savaşa başlarım” diyerek onu tehdit etmiştir. Fakat melik Rıdvan daha önce kendi adamlarından bir gruba “İlgazi'yi yakaladıkları takdirde kendilerine lütf ve ihsanlarda bulunacağını” vaad etmişti. İşte İlgazi ile Rıdvan arasında yukarıda anlattığımız münakaşa yapılırken hemen Rıdvan'ın adamları gelmiş ve İlgazi'yi yakalayıp hapsedmişlerdir. Fakat çok geçmeden beylerinin hapsedilmiş olduğunu duyan Türkmenler heyecanlanmışlar ve Rıdvan'a karşı gelmeğe

²² İbnü'l-Esir, X., 131; İkd, III., 227b.

başlayarak²³ ondan ayrılmışlar ve tevkif edilmiş olan İlgazi'yi kurtarmak için Nuseybin surlarına karşı hücumla geçmişlerdir. Bu sırada İlgazi şehrin kalesine çıkmış Nuseybin'de bulunan bir kısım askerler de kendisine yardım etmişlerdi. Bu durumu gören Türkmenler önlerine gelen herşeyi yağmalamağa başladılar. Melik Rıdvan burada kendisini emniyette görmiyerek çabucak Haleb'e gitti. Rıdvan ve birleşikleriyle savaş için Musul'den hareket etmiş olan Çökürmüş Tell-i Ya'fer'e geldiği zaman, Rıdvan'ın İlgazi ile anlaşmazlığı sebebiyle kuşatmayı bırakarak Haleb'e çekilmiş bulunduğunu haber aldıktan sonra Sincar'a gitmiştir. Sincar'a ulaştığı zaman İlgazi'nin yaptıklarını anlatan ve kendisine yardım etmesini isteyen Rıdvan'ın elçileriyle karşılaşmışsa da ona daha önce verdiği sözü yerine getirmekten kaçınmıştır²⁴.

B. İLGAZİ'NİN MARDİN ARTUKLU BEYLİĞİNİ KURMASI VE SONRAKİ FAALİYETLERİ

İlgazi, melik Rıdvan'ın hapsinden kurtulmaya muvaffak olduktan sonra beraberinde bulunan Türkmenlerle Nuseybin'den ayrılarak H. 499 sonlarında (1106) Mardin'e gelmiştir. Mardin'i hâkimiyetinde bulunduran kardeşi Hısn-ı Keyfa emîri Sökmen'in ölümünden sonra (H. 498) yerine oğlu İbrahim geçmişti. İbrahim Hısn-ı Keyfa'da oturmuş ve Mardin'e, idarî işlerini çevirmesi için emîr Şems adında birisini tâyin etmişti. İlgazi Mardin'e geldiği zaman burası emîr Şems'in idaresinde bulunuyordu. O, Diyarbekir ülkesinin en büyük kalelerinden birine sahip olan Mardin'i emîr Şems'ten almış ve burada Artuklular'ın "Tabaka-i İlgaziyye" denilen Mardin kolunu kurmuştur (H. 500=1106).²⁵

²³ Türkmenlerin bu hareketleri, beylerine ne kadar bağlı olduklarını ve dolayısıyla kabile ananelerinin bunlar arasında bilhassa çok kuvvetli bulunduğunu ifade etmektedir.

²⁴ İbnü'l-Esir, X., 131-132; İkd, III. 227b.

²⁵ . . . وملك والده الأمير ابراهيم بن سركان فنفذ الى الأمير شمس وصل نجم الدين . . . İbnü'l-Ezrak, 161a; Kitabü'l-iber, V., 112; K. Süsseim, İslm. Ansk. İlgazi mad. İlgazi'nin Mardin'e hâkim oluş tarihini Halil Edhem (Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1927, s. 237), M. F. Köprülü (İslm. Ansk. Artukoğulları mad.) V. Minorsky (İslm. Ansk. Mardin mad.) ve nihayet H. Edhem'den naklen İ. Artuk (Mardin Artukoğulları Tarihi, s. 36) H. 502 (1108) yılı olarak göstermişlerdir. Bizce bu tarihin doğruluğu şüpheli görülüyor. Çünkü yukarıda adı

Gerek Hısn-ı Keyfa'da ve gerekse Mardin'de kurulan ve aralarında aile bağlarının kuvvetle yaşadığı bu küçük beyliklerin, kuvvetli beylerin yetişmiş olduğu ilk devirlerinde, Haçlılara karşı kazanmış oldukları zaferler sayesinde ve tâbi buldukları Selçuklu Devletlerinin, saltanat kavgaları sebebiyle iç-karışıklıklar içinde bulunmasına muvazi olarak hâkimiyet bölgelerini genişletmeleri mümkün olmuştur. Fakat bir taraftan Anadolu Selçuklularının, Anadolu birliğini sağlamağa çalışmaları yolundaki çabaları, diğer taraftan Suriye Atabekleri ve nihayet Eyyûbîlerin kuzeye doğru yaptıkları yayılmalar sonunda bu beylikler, birer küçük tâbi teşekkül olmaktan kurtulamamışlardır.

Sökmen ve İlğazi idaresinde bulunan Artuklu ailesi, oldukça uzun bir zaman Kudüs, Bağdad ve Halep gibi, o devrin en medeni merkezlerinde yerleşik hayata alıştıktan sonra ildaşları Türkmenlerin kalabalık bir halde buldukları Diyarbekir bölgesine gelerek buralarda yerleşik hayata dayanan beylikler kurmuşlardır. Fakat bununla birlikte bu beyliklerin dayandığı Türkmen kitleleri arasında göçebe âdet ve ananelerinin silinmemiş olduğu ve hattâ kuvvetle yaşadığı kaynakların vermiş oldukları bilgilerden anlaşılmaktadır.

Kılıç-Arslan'a karşı savaşı ve Çavlı ile münasebeti

İlğazi Mardin'e hâkim olduktan sonra sultan Muhammed Tapar tarafından haçlılarla savaş için başkumandan tâyin edilen emîr Çav-

geçen yazarların H. 502 tarihi için kullandıkları biricik kaynak olan İbnü'l-Esir'de, İlğazi'nin açık olarak bu tarihte Mardin'i almış olduğuna dair herhangi bir kayıt olmayıp sadece onun bu tarihte orada bulunmuş olduğuna işaret edilmektedir (İbnü'l-Esir, X., 149). Bundan başka Ebû'l-Fereç (II., 384), Aynî (Ikdu'l-cuman, III., 234a-b) H. 502 yılında İlğazi'nin *Mardin emîri* bulunduğunu yazıyorlar. Fakat bu kayıtlarla onun bu tarihte Mardini almış olduğu kesin bir şekilde anlaşılamaz. Bütün bunlarla beraber İlğazi'nin Mardin'i alış tarihi kaynaklarda açık bir şekilde zikredilmemiştir. Kaynakların verdikleri bilgilere göre İlğazi, H. 499 yılının son aylarında Nuseybin'de melik Rıdvan'ın hapsinden kurtulduktan sonra siyasi herhangi bir harekete katılmamış olduğuna bakılırsa, Mardin'i hâkimiyetinde bulduran kardeşi Sökmen'in ölmüş olmasından istifade ederek Diyarbekir bölgesinin bu önemli merkezine H. 500 (1106) tarihinde sahip olduğuna daha çok ihtimal veriyoruz. Nitekim Kitabü'l-iber'de (V., 112) İlğazi'nin Nuseybin'den ayrılışından sonra Mardin'e gelip burasını ele geçirmesi ve Süryanî Mihail vekâyinamesinde (kısım: II., s. 51-52) 1106 yılı olayları arasında ondan "Mardin reisi" diye bahsedilmesi, bu tahminimizi daha da kuvvetlendirilmektedir.

lı'nın, Musul ve havalisine hâkim olan Çökürmüş'ü tutsak alması ve öldürmesi ile biten bir savaş sonunda Musul'ü ele geçirmesini mütaakıp Musul halkı, daha önce Muhammed Tapar'ın hücumuna uğrayan Çökürmüş'ün davet etmiş olduğu Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç-Arslan'ı şehri kendisine vermek için çağırışlardı. Kılıç-Arslan H. 500 Receb (1107 Mart) inde Musul'ü işgal ederek Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına değiştirdi. Musul hâkimi Çavlı, Kılıç-Arslan gelmeden buradan kaçarak Sincar'a geldiği zaman İlgazi, kuvvetleriyle birlikte onunla birleşti. Daha sonra Halep hâkimi melik Rıdvan'ı da kendi tarafına çekmeye muvaffak olan Çavlı, müttelikleri ile Kılıç-Arslan'a karşı yürüdü. Her iki taraf Hapur ırmağı üzerinde karşılaştılar. Kılıç-Arslan, kuvvetlerinin azlığı yüzünden bu çarpışmada yenilmiş ve Hapur suyuna atı ile birlikte girdiği zaman atının ve kendisinin zırhlarının ağırlığı yüzünden suda boğularak ölmüştür (H. 500 Zilhicce=1107 Temmuz)²⁶. Bu savaşa katılmış olan İlgazi'nin savaştaki rolü hakkında kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamıştır.

Çavlı, Kılıç-Arslan'a karşı kendi safında çarpışmış olan İlgazi'yi savaştan sonra yakalamış ve ondan "daha önce Türkmenler için vermiş olduğu paranın kendisine geri verilmesini" istemişse de ikisi arasında yapılan müzakereler sonunda İlgazi aldığı paraları geri vermek üzere Çavlı ile anlaşmış, parayı ödeyinceye kadar da ona birkaç rehine bırakmıştır²⁷. İlgazi bundan sonra Mardin'e gelmiş ve burada çok kalmıyarak Çavlı'nın hâkimiyetinde bulunan Nuseybin'i işgal etmiştir (H. 501=1107)²⁸.

Sultan Muhammed Tapar, Musul ve yörelerini ıktâ etmiş olduğu ve bu suretle birçok ganimet ve paralara sahip olmuş bulunan Çavlı'nın, devlete hiçbir vergi ödememiş olması ve üstelik Hille emîri Sadaka'nın hâkim olduğu memleketleri almak için Bağdad'a geldiği zaman

²⁶ Daha geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, X., 149; İbn Kalanisi, s. 156, 158; Mihail Vekâyinamesi, (Türkçeye çeviren : H. D. Andreasyan, 1941, T. T. Kurumu Ktp. da, henüz yayınlanmamıştır) ks. II., s. 51-52; Sibt ibnü'l-Cevzi, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf: Mir'atü'z-zeman fi Tevârihi'l-âyân (Topkapı Sarayı, III. Ahmet Ktp. Nr. 2907), XII., 112a; Azimî, Muhammed b. Aziz el-Halebî : Tarih (Neşr. Claude Cahen, JA., 1938), s. 376; İslm. Ansk. Kılıç-Arslan mad.

²⁷ İbn Kalanisi, s. 158.

²⁸ Mihail vk., ks. II., 52; K. Süsseim, İslm. Ansk. İlgazi mad.

masını istemiş olmasına rağmen katılma arzusu göstermemesi yüzünden ona kızmış, kumandanlarından Mevdud b. Altun-Tekin'e, Çavlı'nın hâkim olduğu bütün memleketleri ıktâ etmiştir. Mevdud, Musul'e geldiği zaman, Çavlı, beraberinde bulunan ve Buleyh çayı savaşında Sökmen'in tutsak etmiş olduğu Baudouin ile birlikte buradan ayrılmış ve İlgazi'nin hâkimiyetini geçmiş bulunan Nuseybin'e doğru hareket etmiştir. Sultana karşı yalnız kalmış olan Çavlı, Nuseybin yakınlarına gelince Bağdad şahneliğinden azli sebebiyle sultana kızgın olan İlgaziye "kendisiyle birleşmek suretiyle bir el olmalarını" bildirmiş ve "her ikimiz de sultandan korkuyoruz, bu bakımdan ikimizin ona karşı birleşmesi gerekir" diye haber göndermiş, fakat İlgazi, kendisini vaktiyle Türkmenlere verdiği para yüzünden sıkıştırmış olan Çavlı'nın bu teklifine hiç cevap vermemiş, oğlunu Nuseybin'de bırakarak ona "eğer Çavlı buraya hücum edecek olursa onunla savaşması" hususunda emirler verdikten sonra Mardin'e gitmiştir²⁹. İlgazi'nin Nuseybin'den Mardin'e gittiğini ve Nuseybin'i oğlunun, kendisine karşı savunacağını öğrenen Çavlı derhal buradan ayrılmış, Dârâ'ya gittikten bir müddet sonra ikinci defa İlgazi'ye kendisiyle birleşmesi için haber göndermiş ve hattâ biraz sonra da elçilerin arkasından bizzat Mardin'e hareket etmiştir. Elçiler Mardin'de İlgazi'nin yanında buldukları bir sırada birdenbire Çavlı da orada görünmüş ve İlgazi'ye iltifat etmeye başlamıştı. Bu durum karşısında İlgazi ister istemez ona hürmet etmek zorunda kalmıştır. Çavlı, İlgazi'nin kendisine karşı yumuşak davranmasını sezince onu, Sincar'ı kuşatmaya gitmeğe ikna etti. İlgazi ve Çavlı'nın askerleri bir müddet sonra Sincar'ı kuşatmışlarsa da Sincar sahibinin şiddetle savunması karşısında kuşatmayı kaldırarak Rahbe üzerine yürüdüler. Fakat İlgazi istemiyerek girişmiş olduğu bu hareketlerde ciddi bir şekilde savaşmıyor, görünürde Çavlıya yardım etmekte ise de içten ona karşı hiç te iyi şeyler düşünmüyordu. Nihayet İlgazi, Çavlı ile birlikte Araban'a geldikleri vakit bir fırsatını bularak bir gece Çavlı'dan ayrılmış ve Nuseybin'e geri gelmiş ve bir müddet sonra da Mardin'e gitmiştir (H. 502=1108)³⁰. İlgazi Musul'de bulunan Çavlı'dan kuvvetleri ile birlikte kendisine katıl-

²⁹ İbnü'l-Esir, X., 161-162; İkd, III., 234a-b.

³⁰ İbnü'l-Esir, İkd, göst. yerler; Mihail vk., ks. II., 78; Ebû'l-Fereç, Gregori Bar Hebraeus: Ebû'l-Fereç Tarihi (İngilizceden çev. Ö. R. Doğrul, T. T. K. yayınları), Ankara 1950, II., 348; Kitabü'l-iber, V., 212.

bundan sonra aynı yılda emîr Mevdud tarafından kendisine verilen Harran'a da sahip olmuştur³¹.

Haçlıların Suriye'de H. 502 ve 504 (1108-1110) yıllarında büyük başarılar kazanarak istilâ sahalarını genişletmeğe muvaffak olmaları üzerine islâm âlemi pek sıkışık bir duruma düşmüştü. Halife Mustansır - Billah'ın, Haçlılara karşı yardım sağlamak için sultan Muhammed Tapar katında teşebbüse geçmesi sonucu, sultan, islâm emîrlerinin birleşip Haçlılarla savaşmasını emretmiştir (H. 504=1111). Çavlı'dan güçlükle ayrılarak Mardin'e gelmiş bulunan İlgazi, sultanın oğlu Mesud'un da içinde bulunduğu Musul emîri Mevdud, Ahlat emîri Sökmen el-Kutbî, emîr Borsuk'un iki oğlu İlbeyi ve Zengi, Meraga hâkimi Ahmedîl, Erbil sahibi Ebû'l-Heyca'nın kuvvetlerinden kurulan ve Haçlılarla savaşacak olan Selçuklu kuvvetlerine bizzat katılmamış, ancak bir miktar asker ile oğlu Ayaz'ı göndermiştir.³²

H. 504 yılındanberi hiçbir askerî harekâta katılmayan İlgazi, H. 507 Muharrem (1113 Haziran) yılında Musul emîri Mevdud'un kumandasında, Sincar hâkimi Temirek, Dımışk hâkimi Tuğ-Tekin katılmasıyla Dımışk'ı tehdid eden haçlılara karşı teşekkül eden kuvvetlere de yine bir miktar asker ile oğlu Ayaz'ı göndermiş ve yukarıda

... . فأقطعها نجم الدين ايلغازى بن ارتق وذلك في سنة اثنتين وخمسة

İbn Şeddad, Muhammed b. İbrahim el-Halebî: A'lâkü'l-hazire, fi zikr-i ümerai's-Sam ve'l-Cezire (Tübingen Üniv. Ktp. Nr. 9800) 9b; İbn Kalanisi, s. 169.

... . فأجتمعوا مع اعدا الأمير ايلغازى فانه سير ولده اياز
Adim, II., 158.

İbn Kalanisi (s. 169), İkd (III., 237a) bu savaşa İlgazi'nin katılmış olduğunu kaydediyorlar ve oğlu Ayaz'dan hiç bahsetmiyorlar. Halbuki İbnü'l-Esir, İlgazi'nin savaşa katılmayıp oğlunu gönderdiğini açık olarak yazmıştır. Sultan Muhammed Tapar ile aralarının açık olması yüzünden İlgazi'nin bu savaşa bizzat katılmayarak oğlunu göndermesi bizce daha doğru görünüyor. İlgazi'nin, oğlunun kumandası altında gönderdiği askerlerden "İlgazi'nin askerleri" diye bahsedilmesi tabii olarak doğrudur. İşte bu bakımdan adı geçen iki kaynak İlgazi'nin, bu savaşa bizzat katılmaması olayı üzerinde durmamışlardır.

İslâm kuvvetlerinin Urfa'yı başarısız kuşatma hareketlerinden sonra Ahlat emîri Sokman el-Kutbî hastalanmış, memleketine geri dönmek üzere mütteliklerinden ayrılmıştı. Sokman, Bâlis'e geldiği zaman öldü. Askerleri onu bir tabuta koyarak memleketine götürürlerken yolda İlgazi tarafından hücumu uğradılar. Gerçekten Sokman'ın askerleri emirlerinin tabutunu ortalarına alarak yiğitçe çarpışmışlar ve İlgazi'yi yenmişlerdir.

söylediğimiz gibi sultana kırgınlığı yüzünden kendisi bizzat savaşa katılmamıştır³³.

Aksungur el-Borsukî ile savaşı

Musul hâkimi Mevdud'un H. 507 Rebiülevvel (1113) Ağustosta bir Batınî tarafından öldürülmesi üzerine sultan Muhammed Tapar, emîr Aksungur el-Borsukî'yi Musul ve yörelerine vali tâyin etmişti. Sultan, oğlu Mesud'u kalabalık bir ordu ile Borsukî'ye göndermiş ve bu kuvvetlerle birlikte Haçlılara karşı savaşmasını emretmişti (H. 508=1114/1115). Aynı zamanda askerî yardımda bulunmaları için imparatorluğa bağlı bütün emirlere haber gönderildi. Borsukî, Mesud'la birlikte Ceziret-i İbni Ömer'e giderek burasını emîr Mevdud'un nâiblerinden teslim aldıktan sonra Mardin'e hareket etti. Bu sırada Mardin'de bulunan İlgazi, Borsukî'nin Haçlı savaşına katılması hususunda yaptığı teklifi reddetmemekle beraber bundan önce (H. 504 ve H. 507) yıllarında vukubulan Haçlı savaşlarına katılmayarak oğlu Ayaz'ın kumandasında bir miktar asker göndermiş olduğu gibi, bu defa da aynı şekilde hareket etmiş -bu sefer öncekilerden daha az olmak üzere- emîr Borsukî'ye yardım olarak Ayaz ile birlikte bir miktar asker yollamıştır³⁴. Emîr Borsukî, 15.000 kişilik ordusu ile Urfa üzerine yürüyüp burasını iki aydan fazla bir müddet kuşatmış ve şehir yörelerini yakıp yıktıktan sonra Sümeysad ve Suruç'a da hücum ederek bu şehirleri aynı şekilde tahrip etmiştir. Bundan sonra Şebahtan'a dönen Borsukî, yanında bulunan Ayaz'ı, babasının, Frankalara, kendilerine karşı çarpışmayacağı hususunda kesin söz vermiş olması ve bunun sonucu olarak ta bu sefere katılmamış bulunmasını sebep göstererek hapsedtikten sonra Mardin yörelerini baştan aşağıya yağma saldırılarına uğratmış ve bu arada Dârâ'yı kuşatmıştı³⁵. Borsukî'nin, oğlu Ayaz'ı hapsedtirmiş olduğunu ve üstelik de

³³ İbnü'l-Esir, X., 174; Zehebî, Şemsüddin, Tarihü Düveli'l-İslâm, (Topkapı Sarayı, III. Ahmet Ktp. Nr. 2917), XV., 8a; Usame b. Munkiz, Kitabü'l-İtibar (nşr. Philip K. Hitti, Princeton 1930), II., 237; S. Runciman, A History of the Crusades, Cambridge 1952, II., 126 vd.

³⁴ İbnü'l-Esir, X., 176; Mihail vk., ks. II., 79; Sibt, XII., 127a; Zehebî, XV., 8b; Kitabü'l-İber, V., 213; S. Runciman, II., 128. Mihail vekayinâmesinde İlgazi'nin, Ayaz'ın kumandası altında 300 atlı göndermiş olduğu kaydedilmiştir.

³⁵ Mihail vk., ks. II., 79; İbnü'l-Esir, X., 176; Zehebî, XV., 8b-9a; S. Runciman, II., 129.

Mihail vekayinâmesi, Ayaz'ın Borsukî tarafından hapsine, İlgazi'nin, "Franklara, kendilerine karşı çarpışmayacağı hususunda teminat vermiş olmasını"

Mardin civarını yağmaladığını haber alan İlgazi'nin buna sonderece canı sıkılmış, hem oğlunu kurtarmak hem de Borsukî'den oç almak maksadiyle savaş hazırlıklarına girişmişti. İlgazi ilk önce Hısn-ı Keyfa'ya giderek buranın emîri bulunan yeğeni Rüknüddin Davud'un kendisiyle birleşmesini sağladıktan sonra beraberinde diğer yeğeni Belek olduğu halde Borsukî'ye karşı harekete geçti. Diğer taraftan Borsukî, sultanın oğlu Mesud ile beraber Dârâ yakınlarında bulunan Kourdis'te karargâhını kurmuştu. İlgazi buraya geldiği zaman Borsukî'nin askerlerini gafil avlıyarak atlı kuvvetlerini ansızın hücumu geçirdi (H. 508=1115). Her iki taraf kuvvetleri arasında çok şiddetli bir şekilde cereyan eden savaş sonunda Borsukî ve Mesud ağır bir yenilgiye uğradılar. İlgazi bu savaşta Mesud ile beraber Sincar emîri Temirek, Nuseybin ve Makisin emîrlerini de tutsak etmiştir. Fakat sultandan korkusu yüzünden Mesud'u hemen serbest bıraktı³⁶. Süryanî Mihail'in ifadesinden İlgazi'nin, Borsukî'ye karşı anı ve şiddetli bir baskın hareketinde bulunmuş olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yenilgiye uğrayan Borsukî'nin askerleri bütün ağırlıklarını bırakıp arkalarına dahi bakmağa cesaret edemiyerek kaçmışlardır. Bundan istifade eden ve bir at üzerinde zincirlerle bağlı bulunan Ayaz, gece karanlığında kendini attan aşağıya atmış ve civardaki bir Yahudi havrasına gidip oraya gizlenmişti. Oğlunun Yahudi havrasında sağ-salim bulunduğu, bir kürt tarafından kendisine bildirilen İlgazi derhal oraya on asker gönderip Ayaz'ı yanına getirtti. Ayaz'ın tutsaklıktan kurtulması bütün Artuklu ailesi arasında büyük bir sevinç ve şenlik vesilesi olmuştur³⁷.

Ağır bir yenilgiye uğrayan Borsukî ve Mesud Dârâ'dan ayrılarak Nuseybin'e çekilmek zorunda kalmışlardır.

sebeb olarak gösteriyor. Bu keyfiyet, diğer kaynaklarda açık bir şekilde kaydedilmemiş de İbnü'l-Esir'de bulunan İlgazi, Tuğ-Tekin ve Roger'in, Buhayretü Kades'te yaptıkları toplantıda "جدوا المهود = ahidlerini yenilediler" kaydı bize daha önce hiç olmazsa böyle bir teminatın İlgazi veya onun dahil olduğu ittifak zümresi tarafından Franklara verilmiş bulunmasında hiçbir tereddüt bırakmıyacağı kanaatındayız.

³⁶ Mateos, Urfalı, Vekâyiname (Türkçeye Çev. H. D. Andreasyon, Notlar: Ed. Dulaurer, H. M. Yınanç ve Çeviren, T. T. K. yayını), Ankara 1962, s. 254; Mihail vk., ks. II., 79.

³⁷ Mihail vk. ks. II., 79-81; İbnü'l-Esir, X., 177; Sıbt, XII., 126a; İbnü'l-Ezrak, 160b; İkd, III., 243; Zehebi, XV., 8b-9a; Kitabü'l-itibar, II., 227; Kitabü'l-iber, V., 213.

Tuğ-Tekin ile birlikte Haçlılarla birleşmesi ve tutsaklığı

İlgazi'nin, oğlu Mesud ve emîri Borsukî'yi mağlûp ettiğini öğrenen sultan Muhammed Tapar'ın buna fena halde canı sıkılmış ve onu kendi askerlerine karşı girişmiş olduğu bu hareketinden dolayı tehdit etmişti. Sultan'ın askerlerine karşı giriştiği hareketle ona âdeta isyan etmiş bir duruma düşen İlgazi, emîr Mevdud'un öldürülmesi olayından ötürü sultan Muhammed Tapar ile arası açılmış bulunan Dımişk hâkimi Tuğ-Tekin'in yanına gitmiş ve onun, sultana karşı ittifakını sağlamaya muvaffak olduktan sonra ikisi birlikte Antakya hâkimi Roger ile Buhayretü Kades'te yaptıkları bir toplantıda "birbirlerine karşı hiçbir tecavüzde bulunmayacakları" hususunda bir anlaşmaya varmışlardır. İlgazi, müttefiklerinden ayrıldıktan sonra Mardin'e gitmek, askerlerini toplayıp tekrar geri gönmek üzere Rûsten'e hareket etti. Rûsten'de dinlenmekte iken Humus emîri Hayır Han b. Karaca'nın saldırısına uğradı. İlgazi bu sırada çok fazla içki içmiş ve kendini bilmez bir halde bulunuyordu. Hayır Han, İlgazi'nin içki içtiğini haber almış ve onun, içtiği zaman da hiçbir şey yapamayacağını bildiği için karanlıktan istifade ile bir baskın yaparak İlgazi'yi maiyyeti erkânı ile birlikte tutsak almağa muvaffak olmuştu (H. 503 Şaban=1115 Ocak)³⁸. Hayır Han, kendisine isyan halinde bulunan İlgazi'yi tutsak edip hapsedmiş olduğunu ve müttefiki Tuğ-Tekin'in bunu haber alıp ta kurtarmağa teşebbüs etmeden önce, süratle asker göndermesini sultandan istedi. Fakat çok geçmeden İlgazi'nin tutsaklığını öğrenen Tuğ-Tekin, onu kurtarmak için Humus üzerine yürümüş ve Hayır Han'a "İlgazi'yi serbest bırakması" için haber göndermişti. Fakat sultanın göndereceği askerlere güvenen

³⁸ İbnü'l-Esir, Mihail vk., Sıbt, İkd, göst. yerler; İbn Kalanisi, s. 191; Azimi, s. 383.

K. Süsseim (İslm. Ansk. İlgazi mad.), İlgazi'nin, Tuğ-Tekin ve haçlılarla birleşip sultan Muhammed Tapar'ın gönderdiği emîr Borsuk'a karşı Efamiye'de cephe alarak savaş yapmaksızın tarafların dağılıp bu arada İlgazi'nin Mardin'e geri dönerken, Humus emîri Hayır Han tarafından tutsak edilmiş olduğunu yazmaktadır. Yukarıda göstermiş olduğumuz bütün kaynakların ittifakiyle İlgazi H. 508 (1115) yılında Aksungur el-Borsukî ile sultanın oğlu Mes'ud'u yenip sultandan korkusu sebebiyle Tuğ-Tekin ve Roger ile ittifak yaptıktan sonra Mardin'e dönerken Rûsten yüresinde Hayır Han tarafından yakalanıp hapsedilmiş olduğu (H. 508 Şaban=1115 Ocak) gayet açık bir şekilde anlaşılıyor. Yoksa K. Süsseim'in yazmış olduğu gibi o, Borsuk'a karşı girişilen hareketten sonra tutsak edilmiş değildir.

Humus emîri, Tuğ-Tekin'in bu teklifini reddettikten başka "buradan çekilmediği takdirde İlgazi'yi mutlaka öldüreceğini" bildirerek bir de tehditte bulunmuştu. Akıbetinden sonderece endişe eden İlgazi, Humus dışında karargâhını kurmuş olan Tuğ-Tekin'e "burada beni kurtarmak için beklemekte ısrar etmesinin, bilâkis kendisinin durumunu güçleştireceğini ve hattâ ölümüne sebep olacağını, iyisi mi buradan ayrılıp Dımeşk'a gitmesini" bildirmesi üzerine, Tuğ-Tekin hemen buradan uzaklaşmıştır. Diğer taraftan sultandan istemiş olduğu askerlerin gelmemiş olması yüzünden Hayır Han, adamlarının Tuğ-Tekin ile anlaşmaları ve Humus'u ona teslim etmek istemeleri ihtimalinden korkmuş ve "oğlu Ayaz'ı rehine olarak yanında alkoymak, akraba olmak, kendisini Tuğ-Tekin ve başka kimselerin hücumlarından korumak" şartları çevresinde İlgazi ile bir anlaşmaya varmıştır³⁹. İlgazi, Hayır Han'ın teklifini hemen kabul etmiş ve oğlunu rehine olarak onun yanında bıraktıktan sonra hem oğlunu kurtarmak ve hem de sultanın herhangi bir hücumundan korunmak için ordu hazırlamak maksadiyle Mardin'e gitmiştir. İlgazi, Türkmenlerden teşekkül eden ordusu ile hiç vakit kaybetmeksizin derhal geri dönmüş, oğlunu geri almak için Hayır Han'ı Humus'ta kuşatmaya başlamıştı⁴⁰. Fakat çok geçmeden sultan tarafından gönderilen emîr Borsuk b. Borsuk'un kalabalık bir ordu ile kendisini tedibe gelmekte olduğu haberini alan İlgazi, burada hiçbir müsbet sonuç elde edemediği için kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış ve şehirden uzaklaşmıştır.⁴¹

Tuğ-Tekin ve Haçlılarla birlikte Borsuk b. Borsuk'a karşı hareketi

Sultan Muhammed Tapar, Mardin hâkimi İlgazi ile Dımeşk emîri Tuğ-Tekin'in kendisine karşı açıktan açığa başkaldırmış olduklarını ve bundan başka Haçlılarla da kendi aleyhine birleşme yapmış bulduklarını öğrenince sonderece kızmış ve bunların mutlaka tedip edilmelerinin gerekli olduğu kararına varmıştır. Bu maksatla emîrlerinden Borsuk b. Borsuk'u, Çavuş ve Gündoğdu beyler ile bir-

³⁹ İbnü'l-Esir, X., 177 ve göst. yerler.

⁴⁰ Sıbt, XII., 127a. İbn Kalanisi, İbnü'l-Adim, Urfalı Mateos ve Süryani Mihail vekayinde kaydedilmiş bulunan İlgazi'nin bu hareketi, İbnü'l-Esir'de (X., 177) onun Mardin'e gitmeyip Halep'e gittiği ve oradan asker toplayıp oğlunu kurtarmak için Humus'u kuşattığı yazılmıştır. Henüz bu sıralarda Halep ile pek fazla ilişkisi olmayan İlgazi'nin buradan asker temin etmesi bizce mümkün görülüyor.

⁴¹ İbnü'l-Esir, X., 177; İkd, III., 243; Mihail vk. ks. III., 81.

likte Musul ve Cezire askerlerinin de katıldığı büyük bir ordunun başına kumandan tâyin ederek ona “önce isyan halinde bulunan İlgazi ve Tuğ-Tekin’e karşı savaşmasını, bunları tedib ettikten sonra da Haçlılara karşı yürümesini” emretti. Emîr Borsuk’un kumandası altındaki ordu Fırat nehrini geçerek Halep yönüne doğru hareket etti (H. 508 = 11115). Borsuk, Haleb’e yaklaştığı sırada, Haleb’te henüz pek küçük yaşta bulunan melik Rıdvan’ın oğlu Sultansah’ın hükümet işlerini çeviren Lülü el-Hadim ve ordu kumandanı Şemsülhavas’a, sultanın mektubunu yollayarak “şehrin kendilerine teslim edilmesini” bildirdi. Fakat Lülü ve Şemsülhavas, Borsuk’a müspet cevap vermemiş, diğer taraftan İlgazi ve Tuğ-Tekin’e haber göndererek Borsuk’a karşı kendilerinden yardım istemişlerdir. İlgazi ve Tuğ-Tekin 2.000 atlı ile çabucak Haleb’e gelip şehri Borsuk’a karşı savunmaya giriştiler. Şehrin iki birleşik emîr tarafından işgal edilmiş olduğunu öğrenen Borsuk, buraya karşı herhangi bir hücumu geçmemiş, bilâkis buradan ayrılarak⁴² Tuğ-Tekin’in hâkimiyetinde bulunan Hama’yı kuşatmış ve işgal etmiştir. Şehri üç gün yağmaladıktan sonra sultanın emri üzerine burasını Humus emîri Hayır Han’a vermiş, o da buna karşılık olmak üzere yanında rehine olarak tuttuğu İlgazi’nin oğlu Ayaz’ı Borsuk’a teslim etmiştir. İlgazi, Tuğ-Tekin ve Halep askerî kumandanı Şemsülhavas müttetikleri olan Antakya prensi Roger’in yanına giderek “Hama şehrini sultanın askerlerine karşı savunmaları için kendilerine yardımda bulunmasını” istemişlerdir. Fakat çok geçmeden Hama’nın Borsuk tarafından işgal edilmiş olduğunu öğrendiler. Bir müddet sonra Borsuk’a karşı girişilecek savaş için Roger ve müttetiklerine yardım maksadiyle Kudüs kralı Baudouin, Trablus prensi Pons da gelmişlerdi. Kış mevsiminin yaklaşmakta olması yüzünden Türk ordusunun geri çekileceğini ümit eden müttetikler herhangi bir hücumu geçmeyi uygun bulmayıp Efamiye (Apamea) kalesi önünde toplandılar (H. 509 başları = 1115). Her iki taraf orduları iki ay kadar birbirlerine karşı cephe almış bir durumda beklemişlerse de hiçbir taraf birbirlerine saldırmaya cesaret edememiştir. Eylül ortalarına doğru emîr Borsuk’un çekilmesi üzerine birleşik kuvvetler de dağılmış ve memleketlerine gitmişlerdir. Bu arada İlgazi de kuvvetleriyle birlikte Mardin’e dönmüştür⁴³.

⁴² İbnü'l-Esir, X., 179; Tarih-i Baybars'tan naklen İkd, III., 244b.

⁴³ İbnü'l-Esir, X., 179; Mateos, s. 257, 258; İkd, III., 244b; İbnü'l-Adim, II., 174; Sıbt, XII., 126a-b; Zehebi, XV., 9b; S. Runciman, II., 131-132.

Haleb'e hâkim olması ve buradaki icraatı

Halep hâkimi melik Rıdvan'ın H. 507 cemazilâhır'de (1113) Kasım) ölümünden sonra yerine oğlu Alp-Arslan geçmişti. Fakat Alp-Arslan'ın, Halep işlerini çevirmekte olan Hadim Lülü tarafından H. 508 Rebiülevvel (1114 Ağustos)'de öldürülmesi üzerine yerine henüz altı yaşında bulunan öteki kardeşi Sultanaşah geçmişti. Kendisini yeniden Halep işlerini çevirmeye tâyine muvaffak olan Lülü, bu suretle Halep'teki hâkimiyetini daha ziyade artırmış oldu. Çok geçmeden Lülü, Sultanaşah'ı da öldürtmek için tertibler hazırlamağa başlamıştı. Fakat Lülü'nün suikast tertibini öğrenen Sultanaşah'ın adamları onu, Caber kalesi hâkimi Salim b. Malik ile birleşmek üzere giderken Nadir kalesi civarında öldürmüşlerdir (H. 511 = 1117/1118). Bunun üzerine Sultanaşah, Rahbe'de bulunan Aksungur el-Borsuki'yi Halep işlerini çevirmek üzere çağırmış ise de Borsuki Haleb'e gelmeden, melik Rıdvan'ın hâdimlerinden Yaruktaş ondan önce davranarak Haleb'e gelip idareyi eline aldıktan sonra Borsuki'yi şehre sokmamak için İlgazi ile Roger'i yardıma çağırmıştı⁴⁴. Yaruktaş çok geçmeden Sultanaşah'ın emri ile görevinde alınarak yerine Ebû'l-Meâli el-Muhsin b. el-Mullahî getirilmiştir.

İşte Halep'te yukarıda genel çizgileriyle anlamış olduğumuz karışıklıkların vuku bulduğu sırada Haçlı ordularının âni bir baskınla şehri almalarından kaygılanan Halep halkı, çok sayıda kuvvetlere malik olan ve uzun zaman Bağdad'da şahnelik yaparak idarî işlerde de görgü sahibi bulunan İlgazi'ye haber göndermişler ve şehri kendisine teslim edeceklerini bildirmişlerdir. Bu teklif üzerine İlgazi, oğlu Temürtaş ve az sayıda askerle Haleb'e geldi. Haleb'e giren ve kaleyi teslim alıp içindeki askerleri ve Rıdvan'ın adamlarını buradan çıkaran İlgazi, Sultanaşah ile birlikte kız kardeşini tahttan indirerek

Borsuk b. Borsuk, oldukça kalabalık ordulara sahip bulunan müttefiklerin karşısında hile ile geri çekilmiş ve onların dağılıp memleketlerine gitmelerinden sonra âni olarak geri dönmüş ve kısa süren bir kuşatma sonunda Haçlıların elinde bulunan Kefertab'ı işgal etmiştir. Durumu öğrenen Antakya prensi Roger, dağılık bir halde bulunan Borsuk'un ordusuna saldırmış ve onları tamamen bozguna uğratmıştır. Haçlılar Kefertab'tan aldıkları bütün tutsakları öldürmüşlerdir. Bu arada Borsuk'un yanında bulunan İlgazi'nin oğlu Ayaz da Haçlıların eline geçmiş ve öldürülmüştür.

⁴⁴ İbnü'l-Adim, II., 179; İbn Kalanisî, s. 199; İbnü'l-Esir, X., 187; Sıbt, XII., 133a; İkd, III., 247a; Mihail vk., ks. II., 81; Azimî, s. 384.

göz hapsine almış ve onun adına şehri idare eden Ebû'l-Meâlî'yi de hapsederek idareyi bizzat kendi eline almış (H. 511 Muharrem = 1117 Mayıs)⁴⁵ ve bu arada Fırat üzerinde bulunan Balis şehir ve kalesinin de idaresini eline geçirmiştir. Halep'te iktisadi durum okadar kötü bir hal almıştı ki, halk vergileri dahi ödeyemez bir hale gelmiş ve hattâ onlardan toplanan vergiler İlgazi ve askerlerinin geçimini bile sağlıyamıyordu⁴⁶.

Suriye Selçuklu Devletine fiilen son vermiş olan İlgazi, Halep'te idareyi eline aldığı zaman melik Rıdvan'ın bırakmış olduğu hazinelerin, sonradan şehrin idaresini eline geçirmiş bulunan hâdimler tarafından kurutulmuş olduğunu ve memleketin yiyecek depolarının bomboş bulunduğunu gördü. Bu durum karşısında İlgazi, bu hâdimlerin bir çoğunu yakalayıp daha önce gasp etmiş oldukları mal ve paraları ellerinden aldıktan sonra bunları vererek Halep'i âdetâ çevirmiş bulunan Haçlılarla, — ordusunu hazırlayınca kadar — kısa bir müddet için sulh yaptı⁴⁷. Bunu mütaakip İlgazi, süratle Haçlılara karşı bir birleşme yapmak için maiyyetiyle birlikte Dımeşk'a, Tuğ-Tekin'in yanına gitmiş ve orada Haçlılara karşı girişilecek saldırı hususunda yapılması gereken plânlar hakkında onunla müzakerelerde bulunmuştur. Bu müzakereler sonunda şu kararlar alınmıştır :

1 — Bütün Türkmen beylerinin, askerleriyle birlikte Haçlılara karşı mukaddes savaşa katılmalarının sağlanması.

2 — Bu husus için Tuğ-Tekin ve İlgazi'nin birlikte teşebbüse geçmeleri.

3 — Bütün bunlardan sonra da genel bir saldırıya girişilmesi.

Tuğ-Tekin H. 512 Ramazanında (1118 Aralık) Türkmen beylerinin Haçlılara karşı savaşa katılmalarını sağlamak için İlgazi ile Dımeşk'tan hareket etmiş ve bu hususta gereken teşebbüsü yaptıktan sonra tekrar gelip birleşmek üzere İlgazi'den ayrılarak Dımeşk'a dönmüştür.

و صل الى حلب ودخلها وتسلم القلعة و اخرج منها سائر الجند و اصحاب رضوان
İbnü'l-Adim, II., 180, و بنات رضوان في دار من دور حلب
185.

. . . وقصر ارتقاء حلب عما يحتاج اليه ايلغازي والتركان الذين معه
İbnü'l-Adim, II., 180.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, X., 187; İbnü'l-Adim, II., 185-186; İkd, III., 247a.

İlgazi, Tuğ-Tekin'i ittifakına aldıktan sonra Haleb'e geri geldi. Fakat uzun zamandan beri devam edegelen karışıklıklardan bir türlü kurtulamayan Haleb'in durumu, Haçlı tehlikesini bütün korkunçluğu ile anlamış bulunan ve bunun için süratle tedbirler peşinde koşan İlgazi'nin yapmakta olduğu bütün müspet icraata rağmen bir türlü düzelmüyordu. Fakat bununla birlikte İlgazi gereken tedbirleri almağa devamdan vazgeçmedi. Yukarıda söylemiş olduğumuz gibi, Haçlılarla yaptığı kısa bir sulh anlaşmasından istifade ederek oğlu Temürtaş'ı yerine vekil bıraktıktan ve hapsedmiş olduğu Ebû'l-Meâlî'yi de hapisten çıkarıp yeniden eski görevine tâyin ettikten sonra, Haçlılara karşı savaşılabilecek olan ordusunu teçhiz maksadiyle Mardin'e hareket etti (H. 512=1119)⁴⁹. Fakat bu sıralarda Haleb'e geldiği zaman kendi idaresinde bulunan Fırat üzerindeki Balis'te Halep askerleri, fiatların sonderece yükselmesi ve yiyecek maddelerinin bulunmaması yüzünden İlgazi idaresine karşı ayaklanarak Haçlıları şehre davet etmişlerdi. Halep askerleri, yardıma çağırılmış oldukları Haçlı kuvvetleriyle birlikte Balis'i bir müddet kuşatıp sıkıştırmışlarsa da İlgazi'nin zamanında müdahalesi sayesinde ayaklanan Halep askerleri ve yardıma gelen Haçlılar burasını bırakıp gitmek zorunda kalmışlardı. İlgazi, Balis'i kurtardıktan sonra burayı Caber kalesi hâkimi Salim b. Malik'e satmıştır⁵⁰.

Haçlılara karşı Tell-i Afrin zaferi ve sanraki hareketleri

İlgazi, Halep yakınlarında bulunan Bozaa'yı da alarak Haleb'i âdeta kuşatmış bir hale gelen Antakya prensi Roger ile sulh yapıp Tuğ-Tekin'le de bir birleşme yaptıktan sonra Mardin'e gelmiş, ordusunu hazırlamış ve aynı zamanda Diyarbekir bölgesindeki Türkmen beylerinden de Haçlılarla yapacağı "cihad" için birçok gönüllüler almağa muvaffak olmuş⁵¹ ve kısa bir zaman zarfında, Bitlis ve Erzen sahibi Togan-Arslan ve Munkizî'lerden Usame b. el-Mubarek el-Kilâbî kuvvetleriyle birlikte 20,000'e yakın bir ordu meydana getirmişti. İlgazi önce Urfa üzerine yürümüş, şehir yörelerini üç-dört

⁴⁸ İbn Kalanîsî, s. 200; Sibt, XII., 134b; İkd, III. 250a.

⁴⁹ İbnü'l-Adim, II., 180; İbn Kalanîsî, 199; Sibt, XII., 133a; İbnü'l-Esir, X., 187.

⁵⁰ İbnü'l-Adim, II., 180.

⁵¹ İbnü'l-Esir, X., 195.

gün yağmaladıktan sonra H. 513 (1119) yılı başlarında Bedâyâ (بدايا) ve Sence (سنجة) köprülerinden Fırat nehrini geçip “*nefesi kesilmiş, uçmağa müheyya bir atlı gibi*” Tell-i Başir ve Tell-i Halit bölgesi boyunca ordusunu yaymıştı⁵². Bu sırada Haleb’den gelen elçiler “Haçlıların Haleb’i tehdit eden saldırılarını sıklaştırmış olduklarını” bildiriyor ve onu bir an önce Haleb’e gelmesi için zorluyorlardı. Bunun üzerine İlgazi Mercidabık’a gelmiş, buradan Halep yakınındaki Müslimiye köyünden geçip H. 513 Safer sonlarında (1119 Haziran) Kınnesrin’e gelerek ordusunu savaşa hazırlamıştı. Bu arada İlgazi’nin kuvvetleri Haleb’e bağlı er-Rûc (الروج) bölgesindeki Kastun kalesini işgal ederek buradaki Haçlıları tutsak etmişler veya kılıçtan geçirmişlerdir. Tacir kılığına sokarak Franklar arasına göndermiş olduğu casusları vasıtasıyla düşman ordusunun *yeri, durumu ve sayıları* hakkında geniş bilgi almağa muvaffak olan İlgazi, burada müttefiki Tuğ-Tekin’i beklemişse de onun gelmemesi üzerine Türkmen beylerinin ısrarları karşısında⁵³ Kınnesrin’de çok beklemeyerek yalnız başına Haçlılarla savaşa karar vermiştir. Yanında bulunan bey ve kumandanları ile yaptığı bir toplantıda “kuffarla şiddetle çarpışmağa, savaş sırasında gevşeklik gösterilmemeğe ve sonuna kadar savaşa devama” heyecanlı bir şekilde and içildikten sonra⁵⁴ Haçlılarla tam bir temas elde etmek ve bir an önce savaşa girişmek maksadıyla Sermeda’nın kuzey-doğusunda bulunan Tell-i Afrin (Tell-i Akibrin)e gelip karargâhını kurdu. Bir kısım kuvvetlerini de esas harekâtını gizlemek için Esarib’teki Frank kalesi üzerine gönderdi (16 Rebiülevvel 513=27 Haziran 1119).⁵⁵ Öte yandan Antakya prensi Roger, Türklerin bu hareketinden haberdar olur olmaz derhal ordusunu toplamış, Kudüs kralı Baudouin II., Patrik Bernard ve diğer haçlı prenslerinin *itiyad* tavsiyelerine rağmen Türklerle savaşa karar vermiş, 9 Rebiülevvel 513 (20 Haziran 1119)

⁵² İbnü’l-Adim, II., 187; Mateos, s. 264.

⁵³ İbnü’l-Adim, II., 188.

⁵⁴ فاجتمعوا وحثوا ايلغازى على مناجزة العدو فجدد ايلغازى الايمان على الامراء و المقدمين ان يناصحوا في حريهم و يصابروا في قتال العدو و انهم لا يتكلمون و يبذلون مهجهم في الجهاد فحلفوا ذلك بنفوس طيبة
İbnü’l-Adim, II., 188.

⁵⁵ İbnü’l-Adim, II., 187, 188; İbnü’l-Esir, X., 196; İbn Kalanisî, 200; Guillaume d’Tyr (Neşr. M. Guizot, Paris 1824.), s. 208; Runciman, II., 149.

Guillaume de Tyr’in ifadesine göre (s. 206) Roger, ordusunda bulunan bazı asilzâdelerin, kendi üzerine yaptığı etki yüzünden, herhangi bir Haçlı prensinin yardımını beklemeden Türklerle savaşa girişmeye karar vermiştir.

de Ermeni emîr ve askerlerinin de bulunduğu 3,000 süvari ve 9,000 piyadeden teşekkül eden ordusu ile Oronta nehri (Âsi nehri) üzerinde bulunan Cîsrü'l-Hadid'den (Demir Köprü) geçerek tabii savunmaya elverişli olan Tell-i Afrin kalesinin karşısına gelip karargâhını kurmuştu⁵⁶. Kendisine aynı zamanda kiral Baudouin II. ve Tripoli prensi Pons da yardım vaadinde bulunmuşlardı. Türklerin Esarib veya Zerdana üzerine yürüyeceklerini tahmin eden Roger, kendisine vaad edilen yardımın gelmesine kadar mevcut kuvvetleriyle dağlar arasında bulunan bu bölgede savunmada kalabileceğini umuyordu. Türk ordusunun çokluğunu öğrenen Roger, İlgazi'ye, kuvvetlerinin hareketini geciktirmek maksadiyle "bize hücum için kendini hiç yorma, biz sana zaten yürümek üzere bulunuyoruz" mealinde bir haber göndermişti⁵⁷. İlgazi, Roger'den gelen bu haberi aldıktan sonra beraberinde bulunan beyleri yeniden toplayarak durumu müzakere etmiş ve "hiç vakit kaybetmeksizin hemen hücumla geçilmesini" kararlaştırmıştır⁵⁸. Kendi ordusu için durumun korkunçluğunu tahmin eden Antakya prensi 27 Haziran gecesini karanlıktan istifade ile ordusunun bütün hazinelerini Artah'a gönderdi ve bütün bir gece Türk ordusunun hareketini heyecan ve merak içinde bekledi.⁵⁹ Türk kuvvetleri 27 Haziran gecesini boyunca süratle harekete geçerek dağlar arasındaki vâdide savunma mevzilerinde bulunan haçlı ordusunun geri çekilme yollarını keserek tamamen çevirmeğe muvaffak oldu. 28 Haziran sabahı Türk bayraklarının dört bir yandan dalgalanmakta olduğunu gören ve artık yapılacak hiçbir şeyin kalmamış bulunduğunu anlayan Roger son bir kurtuluş ümidi olarak ordusunu dörde bölmüş, birini yanında bıraktıktan sonra diğer üçüncü, kendilerini kuşatmış olan Türk kuvvetlerine karşı hücumla geçirmiştir. Fakat bu kuvvetler Türk okçu ve atlıları tarafından bozguna uğratılmışlardır⁶⁰. Bundan

⁵⁶ İbnü'l-Esir, X., 195; İbnü'l-Adim, İbn Kalanisi, S. Runciman, göst. yerler; Mateos, s. 264; İkd, III., 251b.

Tell-i Afrin mevki, dağlar arasında bulunan ve ancak üç dar yol vasıtasıyla harice bağlanan bir vâdi idi.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, X., 196.

⁵⁸ İbnü'l-Esir, göst. yer.

⁵⁹ 27 Haziran gecesini uykuda gezen bir adam (somnambule) "kendilerinin yok olacaklarını bildirmişti" (S. Runciman, II., 149).

⁶⁰ Bu çarpışma sırasında Robert de Saint-Lô'nun kuvvetlerinin iyi hareket edememiş olması yüzünden bozulup geri çekildiğini ve bu çekilme sırasında da geride bulunan Roger'in kuvvetlerini ikiye böldüğünü ve bu suretle onların kısa bir zaman-

sonra çemberi gittikçe daraltan Türk kuvvetleri Tell-i Afrin vâdisinde hiçbir suretle kurtuluş ümidleri kalmamış bulunan kuşatılmış haçlılarla şiddetli bir şekilde girişmiş oldukları ve Franklar tarafından Ager Sanguinis (= Kan Ovası) adı verilen bir savaş sonunda tam bir başarı kazanmışlardır (17 Rebiülevvel 513=28 Haziran 1119). Roger ordusunun büyük bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı tutsak edilmiş ve ancak pek az bir kuvvet te Sermeda'ya kaçabilmiştir. Ölüler arasında, son dakikalara kadar savaş meydanına kahramanca çarpışan ve darbeler altında yere serilen Antakya prensi Roger de bulunuyordu.⁶¹

Savaş kazanıldıktan sonra İlgazi, Roger'in çadırına oturmuş, askerleri de kendisine savaşta ele geçirdikleri bütün ganimetleri getirmişlerdi. Fakat o, bunların hiçbirisini kabul etmemiş, sadece İslâm hükümdarlarına hediye etmek üzere birkaç silâh almış geri kalanlarının hepsini askerlere geri vermiştir.⁶²

İlgazi'nin gayret ve dirayeti ile kazanılmış olan bu zafer⁶³ bütün Hıristiyan âlemini hüsrân ve matem içerisinde bırakmıştır. Haçlılar tarafından üç yönden çevrilmiş bulunan ve ele geçirilmesi bir gün meselesi haline gelmiş olan Halep, bu zafer sonunda haçlı tehlikesinden bir müddet için kurtulmuş oldu. Bu zafer, İslâm âleminde ve bilhassa Suriye'de büyük bir sevinç yaratmıştır. İlgazi'nin bu büyük başarısı sebebiyle halife Mustansır Billâh kendisine birkaç hil'at göndermiş ve teşekkürlerini bildirmiştir.⁶⁴

da bozulup dağılmasına sebebiyet verdiğini özellikle Guillaume de Tyr ifade etmektedir (s. 209). Bu savaşta Kadı Ebü'l-Fazıl b. el-Haşşab da bulunmuştu. Çarpışmanın en şiddetli anında elinde oku ile bir taşın üzerine çıkararak askerleri, heyecanlı ve dokunaklı konuşmaları ile savaşta teşvik etmiştir (İbnü'l-Adim, II., 189).

⁶¹ İbnü'l-Adim, II. 188-190; İbnü'l-Esir, X., 195-196; Mateos, s. 265; İbn Kalanisi, s. 200-201; Guillaume de Tyr, s. 210; İkd., III., 251b-252a; Mihail vk. ks. II., 66-67; Ebü'l-Fereç, II., 356; Azimi, s. 386-387; Urfalı Basil, el-Hurûbü's-salibiyye fi Âsari's-süryaniyye (Arapçaya Çev. İshak Ermele es-Süryani), Beyrut 1929, s. 64-65; S. Ruciman, II., 147-150.

⁶² İbnü'l-Adim, II., 190.

⁶³ Sıbt (XII., 134b ve İkd (III., 252a)'da "bu savaşa Dımuşk hâkimi Tuğ-Tekin'in de katılmış olduğu söyleniyor" şeklinde bir kayıt bulunmakta ise de İbn Kalanisi ve Urfalı Mateos'ta böyle bir kayıt bulunmamaktadır. Tuğ-Tekin bu sırada melik Dukak'ın annesi Saffet Hatun'un ölümü sebebiyle savaşa katılamamıştır.

⁶⁴ أرسل المسترشد بالله خلعاً مع سديد الدولة بن الأنبار نجم الدين ايلغازي وشكره

İbnü'l-Esir, X., 201. ما يفعله من غزو الفرنج

İlgazi, kazandığı bu zaferden sonra ordusunun Antakya ve Süveydiye üzerine sevketmiştir. Türk ordusu bu bölgede birçok yağma hareketlerinde bulunarak tutsak ve ganimet elde etmeğe muvaffak olmuştur. İlgazi bir kısım kuvvetleriyle Haçlıların elinde bulunan Artah kalesine yürümüş, burasını, sahibi Artésie'den, kendisi ve ailesinin sağ, salim Antakya'ya gidebilmelerine müsaade etmesi şartıyla teslim edeceği sözünü almıştı. Fakat Ermeni şövalyesi olduğu tahmin edilen kale kumandanı Jozef'in, İlgazi'ye "kaleyi kendisine teslim edeceğini, fakat Antakya'da bulunan oğlunun Franklar tarafından öldürülmesinden korktuğu için şimdilik buraya yalnız bir kumandan gönderilmesi lâzım geldiği" hususunda hileli bir teklif yapması ve İlgazi'nin de buna inanması sonunda Artah kalesi Türkler tarafından alınamamıştı⁶⁵. Diğer taraftan Antakya bölgesine yayılmış bulunan Türk kuvvetleri, henüz Tell-i Afrin felâketinden haberi olmayan ve ordusu ile birlikte Roger'in yardımına gelen kiral Baudouin II. ile Tripoli kontu Pons'un öncülerine rastladılar. Kiral çok geçmeden Tell-i Afrin bozgununu haber alınca süratle Antakya'ya gitmek ve burasını Türklere karşı savunmak üzere⁶⁶ yolunu değiştirdi. Kırılın hareketini öğrenen İlgazi, ona karşı pusu kurulmasını ve Antakya'ya yardıma yetişmeden geri dönmeğe mecbur edilmesini sağlamak için bir miktar kuvvet gönderdi. Birçok gruplara ayrılan bu kuvvetlerin bir kısmı Cebel-i Arkra yönünden Lazkiye'ye, diğer bir kısmı Oront nehri ağzındaki Süveydiye yakınlarında bulunan St. -Simon limanına, başka bir grup ta kuzey-batı yönündeki Karadağ'a doğru harekete geçtiler. Kiral, Lazkiye'nin iç-yolundan Antakya'ya doğru geliyordu. Kırılın yanında bulunan Tripoli prensi Türklere bir hücumda bulundu ise de şiddetli bir mukavemet karşısında geri çekilmek zorunda kaldı ve onun bu hareketi, kendisinin kırıaldan ayrılmasına sebep oldu. Kiral, İlgazi'nin kendisine karşı göndermiş olduğu ve Cebel-i Akra'dan Lazkiye'ye kadar yayılmış bulunan Türk pusu ve hücumlarından bir mucize kabilinden kurtularak Antakya'ya gelebildi (Ağustos 1119). İlgazi'nin kumandasındaki Türk asker ve atlıları Akdeniz'e kadar bütün Antakya bölgesine yayılmışlardı. Bir sabah vakti Oront nehri ağzındaki St. -Simon li-

⁶⁵ R. Grousset, *Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem*, I., Paris 1934, s. 560.

⁶⁶ İbnü'l-Adim, II., 190-191; R. Grousset, I., 560-561.

manına 3.000 kadar Türk atlısı bir baskın yapmış ve burasını işgal etmişlerdi. Halkın bir kısmı bu hücumlardan korunmak için limandaki gemilere sığınmak zorunda kalmıştı. Diğer bir kısım Türk kuvvetleri de Antakya surlarına karşı hücumlara başladılar. Burasının savunmasını üzerine almış olan rahib Bernard, bu kuvvetlere, karşı hücumla geçmişse de birçok kayıplar vererek geri püskürtülmüştür. İşte Antakya'nın Türk kuvvetleri tarafından böyle bir tehdiye maruz kaldığı bir sırada buraya gelmeğe muvaffak olan ve bir kurtarıcı olarak karşılanan kiral Baudouin II.'ye, prens Roger'in karısı tarafından Antakya'nın bütün hazine ve paraları teslim edildi ⁶⁷. Gerçekten İbnü'l-Adim'in de işaret ettiği gibi İlgazi, eğer bütün ordusu ile hücumlarını, savunmasız bir halde bulunan Antakya üzerine yöneltmiş olsa idi kiral buraya yetişmeden şehri kolayca ele geçirebilir ve bu suretle Haçlıların durumu daha çok kötüleşebilirdi ⁶⁸.

İlgazi'nin Artah önlerinde bulunduğu bir sırada Tell-i Afrin savaşında bulunamamış olan müttefiki Tuğ-Tekin kuvvetleriyle birlikte ona katıldı. Bu kuvvetlerle iyi bir takviye almış olan İlgazi Artah'ın güneyinde bulunan Hıristiyan İmm (Yenişehir) şehrinde geçerek Esarib üzerine yürüdü. İlgazi ve Tuğ-Tekin Esarib kalesini mancınklar kullanarak kuşatmaya başladılar. Türk askerleri şehrin yeraltı odun mahzenlerini yakmak için lâğımlar açtılar. Fakat kuşatma savaşının korkunç bir şekilde devamından ve kısa bir zamanda tamamen yok olacaklarından korkan Esarib halkı İlgazi'ye "Antakya'ya salimen gidebilme iznini vermesi" şartı ile kaleyi kendisine teslim edeceklerini bildirerek *aman* dilediler. Haçlıların bu teklifini kabul eden İlgazi ve Tuğ-Tekin kaleyi işgal edip tamir ettikten sonra burada bir miktar kuvvet bırakarak daha güneyde bulunan Zerdana kalesi üzerine yürüyüp (H. 513 Cemazilevvel=1119 Ağustos) ⁶⁹. senyör Robert'in savunmakta olduğu bu kaleyi kuşatmaya koyuldular. Fakat çok geçmeden Türkmen askerlerinin büyük bir kısmı yağma maksadiyle etrafa dağılmışlardı. Buna rağmen İlgazi az bir kuvvetle kalenin kuşatmasına devam etti. Zerdana müdafii Rober, Türkmen askerlerinin dağılmalarından ve bunun sonucu olarak ta

⁶⁷ Guillaume de Tyr, s. 212; R. Grousset, I., 561-564; Ebü'l-Fereç, II., 356; İbnü'l-Adim, II., 191.

⁶⁸ İbnü'l-Adim, II., 191; İbnü'l-Esir, X; 196. R. Grousset, I., 565.

⁶⁹ İbnü'l-Adim, II., 192; R. Grousset, I., 567-569.

kuşatmanın hafiflemesinden istifade ederek bir fırsatını bulup kaleden kaçarak Tell-i Danis'e gelip karargâhını kurmuş bulunan kıralla bir miktar kuvvetle iltica etti. İlgazi, Tell-i Danis'e kadar sokulmuş olan kıralla yapacağı savaş sırasında arkasından herhangi bir Frank kuvvetinin kalmasını geri emniyeti bakımından iyi görmediği için Zerdana kalesinin mutlaka alınması lâzım geldiği kanaatiyle burasını daha şiddetli bir surette sıkıştırmaya devam etti. Nihayet savunma güçleri sona ermiş bulunan mahsurlar, İlgazi'den Antakya'ya gitme müsaadesi aldıktan sonra kaleyi teslim etmişlerdir (12 Ağustos 1119) ⁷⁰.

Haçlılarla Tell-i Danis Savaşı

İlgazi, Zerdana kalesinden elde etmiş olduğu para ve ganimetleri Kınnesrin'e gönderdikten sonra Tuğ-Tekin ve Togan-Arslan ile birlikte, yağma için etrafa dağılmış olan Türkmen askerlerini yeniden toplayıp kiral Baudouin II.'nin bulunduğu Tell-i Danis üzerine yürüdüler. Yolda Zerdana'yı kurtarmak için, sığınmış olduğu kırıaldan ayrılarak gelmekte olan Zerdana senyörü Robert'in kuvvetleriyle karşılaşmışlardır. Senyörün kuvvetleri Dımeşk ve Humus askerlerine hücumu geçmişse de bir başarı kazanılmıyarak darmadağın bir halde Burc-i Hab'a kaçmışlardır⁷¹. 14 Ağustos 1119'da İlgazi ve Tuğ-Tekin Robert kuvvetlerini bertaraf ettikten sonra kıralla karşı hücumu geçerek ordusunu çevirme hareketine girişirlerken Türk okçuları da Haçlı kuvvetlerini ok yağmuruna tutmuşlardı. Kırıl ordusunu dokuz kısma ayırmıştı. Türk ordusu, haçlı ordusunun sağ kanadında bulunan Tripoli kontu Pons'un kuvvetleri üzerine yürüyerek onları bozguna uğratarak kaçmağa mecbur etti. Türk askerlerinin ok hücumları karşısında adam akıllı

⁷⁰ Robert, kuvvetleri dağıldıktan sonra güçlkle Cebelü Summak'a kaçarken atından düşmüştü. Bu sırada Haleb'in tanınmış köylerinden biri olan Meryemeyn halkı tarafından yakalanmış, İlgazi'ye teslim edilmişti. Robert kendisini 10.000 dinar karşılığında bırakmasını İlgazi'ye teklif etmişse de İlgazi onu korkutup daha fazla para alabilirim ümidiyle Tuğ-Tekin'e gönderdi. Robert, çadırında içmekte olan Tuğ-Tekin'in yanına getirildiği zaman Tuğ-Tekin kılıcı ile onun boynunu vurup İlgazi'ye göndermişti. Tuğ-Tekin'in bu hareketine çok kızan İlgazi ona "Türkmen askerlerine dağıtmak için paraya ihtiyacımız vardı, sen böyle yapmakla bizi 10.000 dinardan ettin. Ben sana onu, korkutup fazla para temin etmen için göndermişim" demişse de Tuğ-Tekin ona "Ben bundan daha iyi bir korkutma çaresi bilmiyorum" demekle iktifa etmiştir (Guillaumed Tyr, s. 212; Kitabü'l-itibar, 119-129; R. Grousset, I., 574.).

⁷¹ İbnü'l-Adim, II., 192; R. Grosset, I., 568-569.

yıpranan, Antakyalı kuvvetleri teşkil ettiği kiralın sol kolu da aynı şekilde bozulup kaçmağa başladı. Bu durum karşısında kiral, kuşatmanın gevşetilmesinden istifade ile derhal Tell-i Danis'i terk ederek Burc-i Hab'a çekilmek zorunda kaldı⁷². Kiralın, piyadeleri korumak için kendi yanında savunmada bırakmış olduğu süvari kuvvetlerinin hatlarına kadar giren Türk süvari ve piyadeleriyle Haçlılar arasında burada âdeta bir ölüm-dirim savaşı oldu. Her iki taraf da bu çarpışmada oldukça ağır zayıyata uğramışlardır. Urfalı Mateos'un ifadesine göre, savaş sırasında vuku bulan korkunç sıcağın tesiri ile bilhassa kiralın zayıyatı artmış ve bu suretle birçok askeri helâk olmuştur. İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Adim, Tell-i Danis savaşını Türkmenlerin kazanmış olduklarını kaydetmelerine rağmen, Urfalı Mateos "her iki tarafın kesin bir sonuç alamadığına" işaret ediyor. Guillaume de Tyr ve adigeçen iki Arap kaynağının ifadelerinden de anlaşıldığına göre Türkler, önce Haçlı ordularını Tell-i Danis'te bozguna uğratarak Burc-i Hab'a çekilmeğe mecbur etmişler ve nihayet onları takip ederek burada onlarla şiddetli bir savaşa girişmişlerdir. Gene bu üç kaynakta, bu çarpışmadan sonra Türklerin geri çekilmiş olduğu ve kiralın da onları takip etmemiş bulunduğu açık bir şekilde anlatılıyor. Sonuç olarak söylenebilir ki, Türkler, kiralı Tell-i Danis'te bozguna uğratmışlar ve fakat kiral büyük kayıplar vermeden Burc-i Hab'a çekilmeğe muvaffak olmuştur. Kiral, kendi ordugâhına kadar giren Türklerle karşı şiddetle savunmada bulunması sonunda Türkler Tell-i Danis'deki başarılarını Burc-i Hab'da devam ettirememişler ve dolayısıyla kiralı da tam bir mağ-

⁷² Mateos, s. 265; İbnü'l-Adim, II., 192; İbnü'l-Esir, X. 201; Mihail, vk., Ks. II., 67; Ebû'l-Fereç, II., 356.

İlgazi ve Tuğ-Tekin Tell-i Danis'te kiral Baudouin II.'yi muhasara etmişlerdi. Fakat beraberlerinde taşıdıkları bir torba içinde biraz kavrulmuş koyun eti ve ekmekleri bulunan Türkmenlerin gerek azıklarının tükenmek üzere olması, gerekse kuşatmaların uzamasından sabırsızlanmaları ile savaş meydanını bırakıp gitmeleri ihtimalinden korkan İlgazi ile Tuğ-Tekin kuşatmayı gevşetmek zorunda kalmışlardır. Eğer burada kuşatmaya azim ve sabır ile devam edilmiş olsa idi kiralın da Roger'in akıbetine düşmesi pek muhtemeldi (İbnü'l-Esir, X., 201; R. Grousset, I., 560.).

İbnü'l-Esir, bu savaşı H. 514 yılı vakaları arasında kaydetmiştir ki bu doğru olmasa gerekir. Zira Tell-i Danis savaşının, H. 513 yılı Rebiülevvel ayında (1119 Haziran) vuku bulan Tell-i Afrin savaşından pek çok geçmeden yapılmış olduğu bütün kaynakların anlatımlarıyla doğrulanmıştır. Bk. yukarıda göst. yerler.

lûbiyete uğratamamışlardır⁷³. Fakat bununla beraber ağır kayıplara uğrayan kiral geri çekilen Türk askerlerini takibe cesaret edememiştir.

Bu savaştan sonra İlgazi Haleb'e gelmiş, burada bir müddet kalıp yeniden asker toplamak üzere henüz Haçlı tehlikesinden kurtulmamış olan Haleb'e geri dönmek maksadiyle Mardin'e hareket etmiştir (H. 513 Cemazilâhır = 1119 Ağustos)⁷⁴.

İlgazî'nin Haleb'den ayrılıp Diyarbakır bölgesine gitmesi sebebiyle Tell-i Danis savaşından sonra Antakya'ya çekilmiş bulunan kiral Baudouin II., Zûr kalesini, Keferruma (كفر روما) 'yı Sermin, Maaretü Mısırîn'i işgal ederek birçok ganimetler elde ettikten sonra Antakya'ya dönmüştür. Bundan başka Urfa kontu Joslen de Courtenay da Menbiç, Nakra ve nihayet Halep ve yörelerinde birçok yağma saldırılarında bulunmuştur.

İlgazi Diyarbekir bölgesinden temin etmiş olduğu kuvvetlerle 25 Safer 514 (26 Mayıs 1120) de Fırat'ı geçerek Tell-i Başîr'den Keysun'a kadar olan bölgeyi yağma ve tâlân saldırılarına uğratmış, burada birkaç gün kaldıktan sonra Haçlıların elinde bulunan Azaz kalesi üzerine yürümüş ise de bu kaleyi ele geçirememiştir⁷⁵. İlgazi, hiçbir harekette bulunmadan Antakya bölgesinden geçerek Kınnesrin'e geldiği zaman emrinde bulunan Türkmenler kendisine karşı gelmeğe başladılar. Zira onlar H. 513 (1119) yılında büyük ganimetler ele geçirmişlerdi. Fakat bu defa pek az ganimet elde etmeleri yüzünden ya savaşlara hiç katılmıyorlar veya çarpışmaların en kızgın anında etrafa dağılıp gidiyorlardı. İşte bu sebepten Kınnesrin'de İlgazi ile Türkmenlerin arası açıldı. İlgazi onların bu hareketlerine çok kızmış ve onlara karşı şiddet kullanmak zorunda kalmıştı. Fakat Türkmenler İlgazi'nin, birkaç Türkmenin sakalını kestirmesi ve iğdiş ettirmesi üzerine onu terk etmişler ve bu suretle İlgazi'nin yanında ancak pek az m'ktar asker kalmıştı⁷⁶. İşte bu sırada kiral Baudouin II. ve kont Joslen, Türkmenlerin İlgazi'den ayrılmaları ve dolayısıyla İlgazi'nin de zayıf kalmış olmasından istifade ederek Tell-i Danis üzerine hücumla geçtiler. Fakat bundan bir az sonra Tuğ-Tekin, kuvvetleriyle

⁷³ Guillaume de Tyr, s. 213-215; İbnü'l-Adim, II., 193.

⁷⁴ İbnü'l-Adim, II., 195; R. Grousset, I., 575.

⁷⁵ İbnü'l-Adim, II., 195; Mateos, s. 267; R. Grousset, I., 575.

⁷⁶ İbnü'l-Adim, II., 195-196; Mateos, s. 267; İbn Kalanisi, 202; İkd., III., 254b; Azimî, s. 378; R. Grousset, I., 575.

birlikte İlgazi'ye katılmıştı. Bin atlı ve birçok piyade kuvvetleriyle kırala karşı hemen hücumla geçen İlgazi ve Tuğ-Tekin haçlı kuvvetlerini çevirmişlerse de Haçlılar muhasaradan kurtulup Maarretü Mısırın yakınlarına kadar hiç bozulmadan geri çekilmeğe muvaffak olmuşlar ve burada yeniden karargâhlarını kurmuşlardır. Bu durum karşısında vaziyeti kendileri için iyi görmiyen İlgazi ve Tuğ-Tekin askerlerine, düşmanın takibine gitmemelerini emretmişlerdir. Bundan sonra iki taraf kuvvetleri arasında herhangi bir çarpışma olmamış, Türk kuvvetleri Haleb'e, haçlılar da Antakya'ya geri dönmüşlerdir. İlgazi bu sırada Zerdana kalesini tahrip ederek buranın, Haçlılara karşı savunmasından vazgeçmiştir (H. 514 Rebiülevvel = 1120 Haziran) ⁷⁷.

İlgazi Haleb'e geldiği zaman halk kendisine vergilerin şimdikiye kadar görülmemiş derecede yüksek bir meblâğa çıkarılmış olmasından dolayı şikâyette bulundu. İlgazi, vergi miktarını tesbit ettirdikten sonra gerçekten bunun çok büyük bir miktara çıkmış olduğunu gördü. Bunun indirilmesi hususunda gerekli emirleri vermiş, bunları halka bildirmek gayesiyle bir ilân yazdırarak camiin kapısına astırmıştır. ⁷⁸ İlgazi H. 514 Recep (1120 Eylül-Ekim) de kendi yerine Şemsüddeve Süleyman'ın Halep nâibliğine ve Mekki b. Karnas'ı da Halep işlerini çevirmeğe tâyin ederek yeniden bir ordu toplamak üzere Mardin'e gitti. Mardin'de asker toplamakla meşgul olan İlgazi, oğlu Süleyman ve nâiblerine bir mektup yazarak "Haçlıların istediği şekilde sulh yapmalarını" bildirdi. Bunun üzerine Süleyman, Urfa kontu Joslen ile sulh yaparak Cezire, Maarre, Kefertab ve Bare'den başka Leylün, Tell-i Ağdı, Cebelüsummak ve Azaz'ın bir kısım arazilerini Haçlılara terketmiştir. Tell-i Hırak kalesi de her iki tarafın işine yaramaması için müştereken imha edilmiştir. Haçlılar Esarib'i de almak istemişlerse de Esarib halkının Haçlıların şehre hâkim olmalarını istememesi yüzünden bu şehir islâmların elinde kalmıştır. Bu sırada Kudüs'te bulunan kiral Baudouin II., esasları Joslen tarafından hazırlanmış olan sulh muahedelerini herhangi bir itirazda bulunmadan imzalamıştır (H. 514 = 1120-1121) ⁷⁹. İlgazi'nin, oğlu Süleyman vasıtasıyla Haçlılarla yapmış olduğu ve esaslarını yukarıda bildirdiğimiz sulh muahedesi, Haçlıların islâmlara karşı yeniden

⁷⁷ İbnü'l-Adim, İbn Kalanisi, Guillaume de Tyr, İkd ve Azimî, göst. yerler.

⁷⁸ İbnü'l-Adim, II., 196, 199; İbn Kalanisi, 202; R. Grousset, I., 579.

⁷⁹ İbnü'l-Esir, X., 200; İkd, III., 254a; Azimî, s. 387-388; İbnü'l-Adim, II., 197.

üstünlüğü ellerine geçirmiş bulduklarını açık bir surette göstermektedir. Fakat çok geçmeden gerek Joslen ve gerekse kiral, kendi lehlerine olarak imzalamış oldukları bu sulh muahedesine sadık kalmamışlar, İlgazi'nin Mardin'de bulunması ve dolayısıyla Haleb'in kuvvetli bir savunmadan yoksun kalmasından istifade ile yeniden hücumlara başlamışlardır.

Gürcülerle Savaşı

İslâhatçı (Restaurator, Wiederhersteller) diye tanınmış olan Gürcü kralı David II. (1089-1125) Tiflis'te yaşayan müslüman halka şiddetli baskılar yapmakta ve yılda 10.000 dinar gibi oldukça ağır vergiler almakta idi. David II.'nin kendilerine karşı takip etmekte olduğu bu şiddet politikasına uzun bir zaman tahammül eden Tiflis müslümanları, nihayet H. 515 (1121) yılında büyük Selçuklu sultanı Mahmud'un kardeşi ve Erran, Nahcivan ve Aras nehrine kadar olan memleketleri hâkimiyetinde bulunduran melik Tuğrul'a haber göndererek "kendilerini kiral David'in baskılarından kurtarmasını ve Tiflis'e gelip hâkim olmasını" bildirdiler⁸⁰. Melik Tuğrul bu teklifi kabul etmiş ve fakat Gürcüler'e karşı girişeceği bir sefer için yalnız kendi kuvvetlerinin kâfi gelmeyeceğini anlamış ve Haçlılarla yapmış olduğu başarılı savaşlar sebebiyle bütün İslâm dünyasında tanınmış bulunan Mardin emîri İlgazi'ye haber göndererek "Gürcü seferi için hazırlıklar yapmasını" bildirmişti. Bu sıralarda İlgazi Haçlılara karşı yeniden harekete geçmek için asker temin etmek maksadiyle Haleb'den Mardin'e gelmiş bulunuyordu. Melik Tuğrul'dan aldığı haber üzerine İlgazi, bir taraftan askerî hazırlıklara girişmiş, diğer taraftan da kendisi ile birlikte birçok defalar Haçlı savaşlarına katılmış bulunan Bitlis ve Erzen hâkimi Togan-Arslan'a da Gürcü seferine hazırlanması için haber göndermiş ve ona "Tiflis'in doğusundan Gürcü topraklarına girmesini" bildirmişti. Togan-Arslan, beraberinde kadı Alemüddin b. Nebata ile oğlu Alemüddin Ebû'l-Kebir ve vezir Ebû Temmam b. Abdûn olduğu halde ordusu ile Erzenü'r-Rum'a oradan da Tiryalis (Thiaeth) yolu ile Tiflis kapısına (باب تڤليس) gitmek üzere hareket etmişti. Zira müttefikler, ordularının birleşme yeri olarak Tiflis kapısını kararlaştırmışlardı. Diğer taraftan melik Tuğrul ve

⁸⁰ İbnü'l-Ezrak, 162a; Histoire de la Géorgie (fransızca terc. M. Brosset, Pétersburg 1849-1857) I., 365; V. Minorsky, Enzykl. des Islam, Tiflis mad.

atabeyi Gündoğdu da askerleriyle Gence'den (İbnü'l-Ezrak جترى yazıyor) hareket ettiler. Mütteliklerin asker sayısı 30,000 civarında idi. Başkumandan mevkiinde bulunan İlgazi, halifeyi tehdit etmesi sebebiyle sultan Mahmud'un hücumuna uğrayan ve kendisine sığınmış bulunan emîr Dübeys ile birlikte (Histoire de la Géorgie'de Dourbez) Mardin'den hareket etti. İlgazi ordusu ile Tiflis'e yarım gün mesafeye kadar yaklaşmış olmasına rağmen ne melik Tuğrul'un ve ne de Togan-Arslan'ın kuvvetlerine tesadüf etti. İşte tam bu sırada Gürcü kralı David yanında oğlu Dimitri olduğu halde Gürcü ve Kıpçaklardan meydana getirdiği ordusu ile dağlardan süratle inerek mütteliklerinden mahrum olan İlgazi'ye ansızın saldırdı. 18 Ağustos 1121 tarihinde iki taraf kuvvetleri arasında yapılan şiddetli bir savaş sonunda İlgazi, çok fena bir şekilde bozguna uğradı. Zira kiral David 200 Kıpçak fedaisini gizlice İlgazi'nin ordusu içine sokmaya muvaffak olmuştu. Bu Kıpçak askerleri Türk ordugâhına kadar girmiş olmalarına rağmen bunların, kendilerine teslim olduklarını zanneden Türk askerleri hiçbir harekette bulunmamışlardı. Fakat biraz sonra bu askerler ansızın ellerindeki oklarla etrafa saldırmaya başladılar. Fedai Kıpçakların giriştikleri bu hareket sonunda Türk ordusu içinde şiddetli bir panik başgösterdi. Aynı zamanda kiral David, bunların arkasından saldırmaya başlayınca İlgazi'nin kuvvetleri tam bir bozgun halinde oraya buraya dağılmağa ve kaçışmağa başladılar. İlgazi ve Dübeys on fersah mesafeye kadar kendilerini takibetmiş olan Gürcü kuvvetlerinden canlarını güçlkle kurtarabilmişlerdi. Bütün ağırlıkları Gürcü askerleri tarafından yağma edildi. Gürcüler bu savaşta 4.000 kadar Türk tutsak ettiler. Bir yıl sonra Tiflis kiral David tarafından işgal edilerek üç gün yağmaya tâbi tutulmuştur (H. 515 = 1122).⁸¹

⁸¹ H. 548 yılında Gürcistan'a bir seyahat yapmış olan İbnü'l-Ezrak, David II.nin oğlu kiral Dimitri ile görüşmüştür. Kiral, kendisine bir dağın eteğinde bulunan bir kalede vaktiyle İlgazi'den alınan tutsakların hapsedilmiş olduğunu söylemişti. İbnü'l-Ezrak, 162a; İbnü'l-Esir, X., 200-206; Histoire de la Géorgie, I., 367; İbn Kalanîsî, 205; İkd, III., 254a-b, 262a; Mateos, s. 268.

Bu savaşı H. 514 yılı olayları arasında anlatan İbnü'l-Esir, bu çarpışmaya melik Tuğrul'un da katılmış olduğunu yazıyorsa da bu hususta bilhassa o devirde yaşamış olan ve Artukoğulları tarihinin biricik kaynağını yazmış bulunan İbnü'l-Ezrak, İlgazi'nin, müttelikleri kendisine yetişmeden David II. 'nin ansızın saldırışı yüzünden savaşa girişmek zorunda kalmış olduğunu kaydetmektedir.

Dübeys b. Sadaka ile münasebetleri

Uzun zamandanberi gerek babası Seyfüddevle Sadaka ve gerekse kendisi ile olan dostane münasebetleri sebebiyle, babasından sonra Hille'ye hâkim olmuş olan Dübeys'in, kızı Humar Hatun ile evlenme hususundaki teklifini kabul etmiş olan İlgazi, onunla akraba olmak suretiyle eskidenberi devam edegelmekte olan dostlukları bir kat daha kuvvetlenmiş oldu. Dübeys, H. 515 yılı ortalarında (1121) Bağdad civarına birkaç defa yağma akınlarında bulunmuş, halife Müsterşid-Billah'ın "bu işlerden vazgeçmesi" hususundaki tenbihlerine aldırmayarak yağma hareketlerine devam ettikten başka, kuvvetleriyle Bağdad yakınlarına kadar gelip halifeyi tehdide başlamıştı. Bunun üzerine halife büyük Selçuklu sultanı Mahmud'a haber göndererek "Dübeys'i tedip etmesini" bildirdi. Sultan Mahmud H. 515 Receb (1121 Eylül) de Dübeys'in hareketlerine mâni olmak için Bağdad'a geldi. Sultanın kendisini tedip maksadiyle Bağdad'a gelmiş olduğunu öğrenen Dübeys, kuvvetlerini hazırlamak fırsatını elde etmek için karısını birçok hediyelerle sultana göndermiş, ona itaatini bildirerek anlaşmak istediğini söylemiştir. Fakat Dübeys hazırlıklarını bitirdikten sonra sultana ait Ceşir'i (جشير) yağma etmesini mütaakıp sultan, Şevval ayında Hille'ye yürümek için 1000 küçük tekne hazırlatmıştı. Sultanın Hille'ye gelmekte olduğunu haber alan Dübeys şehri çabucak yağma ettikten sonra Mardin'e giderek kaynatası İlgazi'ye sığındı. Sultan Mahmud, Halife ile birlikte, yenilge ile biten Gürcü seferinden salimen geri dönmesi sebebiyle tebrikâta bulunmak üzere Ebû Mansur İbrahim b. Salim'i İlgazi'ye göndermiş ve ayrıca "kendi yanına sığınmış olan damadı Dübeys'in, kızı ile mevcut nikâhını bozmasını ve himayesinden uzaklaştırmasını" emretmiştir. Fakat İlgazi bu vaki teklifi kabul etmemiş "Dübeys'i yanında uzaklaştıramıyacağını" onlara bildirmiştir⁸².

Oğlu Süleyman'ın Halep'te isyanı

İlgazi, Gürcü seferinden dönüp Mardin'e geldikten sonra Halep'te kendi yerine vekil bırakmış olduğu oğlu Süleyman'dan, ne olduğu kaynaklarda bildirilmemiş bulunan bazı isteklerde bulunmuş ve fakat

⁸² Bk. İbnü'l-Esir, X., 201; M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri, Ankara 1954, II., 49, 50 ve Not: 1'deki bibliyografya.

Süleyman'ın maiyyeti, onu, babasının isteklerini yerine getirmemek hususunda kışkırtarak ayaklandırmaya muvaffak oldular⁸³. Süleyman, son Suriye Selçuklu devleti Sultanı Sultanaşah ile beraber birçok kimseleri Halep'ten çıkardıktan sonra halkın mallarını almağa ve onlara zulmetmeğe başladı. Vaktiyle Artuk Bey'in besleyip büyüttüğü hacib Nasır ile Mekki b. Karnas da İlgazi'ye karşı Süleyman ile birlik olmuşlardı. Bu arada Haçlılar da bu durumdan faydalanarak Halep civarına yeniden saldırmaya başladılar.

İlgazi, oğlunun isyanını haber alır almaz çok canı sıkılmış ve süratle Haleb'e gelerek (H. 515 Ramazan = 1121 Kasım) ona karşı yürümüş ise de Süleyman babasından özür dilemişti. İlgazi sarhoş bir halde yakaladığı oğlunu az kalsın öldürecekti, fakat kalbindeki babalık duygusu buna mâni olmuş ve bu suretle Süleyman da ölümden kurtulmuştur. Süleyman sonradan babasından korkusu sebebiyle Dımeşk hâkimi Tuğ-Tekin'in yanına kaçtı. Tuğ-Tekin, oğlunu bağışlaması için ricada bulunmuşsa da İlgazi bunu kabul etmemiştir. İlgazi oğlu ile birlik olan hacib Nasır'ı, Halep işlerini çevirmeğe tâyin etmiş olduğu Mekki b. Karnas ve Tahir b. el-Lâhîr'i çok ağır şekillerde cezalandırdıktan sonra oğlunun Halep'ten çıkarmış olduğu Sultanaşah ve ailesini yeniden Haleb'e getirmiş ve tahta oturtmuştur. İlgazi burada melik Rıdvan'ın kızlarından biri ile evlendikten sonra yeğeni Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcebbâr'ı Halep nâibliğine, Süleyman b. Abdürrezzak el-Aclânî'yi de Halep işlerini çevirmeğe memur etti. İlgazi yeniden tehlikeli bir şekilde Haleb'i kuşatmış bu-

⁸³ İbnü'l-Adim, Süleyman'ın, babası İlgazi'ye isyanının bir tertip eseri olduğunun da rivayet edildiğini zikretmektedir. Şöyle ki Hille emîri Dübeys, İlgazi ile Gürcü seferine giderken "Haleb'i kendisine vermesini ve buna karşılık olarak ona yüz bin dinar vereceğini, bu para ile bir ordu kurup haçlılara karşı Antakya üzerine yürüyeceği zaman kendisine yardım edeceğini" teklif etmiş ve İlgazi de bunu kabul etmişti. Fakat seferden sonra İlgazi'nin fikri değişmiş ve Halep'teki oğluna "Dübeys ile ittifakının bozulması için kendisine isyan etmesini" bildirmiş, oğlu da bunun üzerine isyan etmiştir (İbnü'l-Adim, II., 200). Fakat İbnü'l-Adim'in ikinci olarak zikrettiği bu rivayet bizce gerçeğe yakın görünmemektedir. Zira İlgazi oğlunun isyanı üzerine derhal Haleb'e gelmiş, isyanı bastırdıktan sonra buna önyak olan birtakım şahısları ağır şekillerde cezalandırılmıştır. Bundan sonra oğlu kendini emniyette görmeyerek Dımeşk hâkimi Tuğ-Tekin'in yanına kaçmıştır. Eğer Süleyman, babasının emri ile isyan etmiş olsa idi, babası Haleb'e gelip onu öldürmeğe kadar teşebbüs etmez ve Tuğ-Tekin'in ricasına rağmen oğlunu affetmemezlik yapmazdı. Eğer gerçekten İlgazi, oğlunun isyanını bastırmağa gitmemiş olsa idi o zaman bu rivayetin bir dereceye kadar doğruluğuna hükmedilebilirdi.

lunan Haçlılarla bir yıl süresince bir sulh yapmış, ordu hazırlayıp tekrar onlarla savaşmak için Mardin'e hareket etmiştir ⁸⁴.

İlgazi Mardin'e geldiği zaman halife ve sultana isyan etmiş bulunan damadı Dübeys'in suçunun affını rica etmek maksadiyle sultan Mahmud'a, oğlu Temürtaş'ın da içinde bulunduğu bir hey'et gönderdi. İlgazi, hey'et sözcüsü kadı Ebû'l-Hasen Ali b. el-Kasım b. el-Şehrizorî vasıtasıyla "Dübeys'in, artık kendisine tamamen itaat edeceğini, gerekince para ve asker yardımında bulunacağını ve bundan başka her gün için bin dinar vereceğini" sultana teklif etmişse de bu teklif onun tarafından kabul edilmemiş ve bu suretle müzakereler kesilerek herhangi bir anlaşma olmamıştır. Bunun üzerine Temürtaş, tekrar geri Mardin'e dönmek isteyince sultan Mahmud, İlgazi'nin Dübeys hakkındaki rica ve teklifinin kabul edilmemesi sonucunda kendisine karşı güvenmemesini temin için Ermenşahların hâkimiyetinde bulunan Meyyafarikin'i (Silvan) ona ıkta etmiştir. İlgazi de sultanın bu hareketine ses çıkarmamış ve kendisine ıkta edilen Meyyafarikin'e gidip şehri teslim almıştır (H. 515=1121/1122) ⁸⁵.

Haçlılara karşı son hareketi ve ölümü

İlgazi, yeğeni Belek ile Diyarbekir'den hazırladıkları kuvvetler ile H. 516 Rebiülâhır (1122 Kasım) da Fırat'ı geçerek Suriye'ye gelmiş ve Tuğ-Tekin ile de birleşip 20 Cemazilûla'da (27 Temmuz) Haçlıların elinde bulunan Zerdana kalesini kuşatmış ve çok geçmeden dış kaleyi almağa muvaffak olmuştur ⁸⁶. İlgazi'nin kaleyi kuşatmaya başlamasından hemen sonra Zerdana sönyörü Guillaume derhal asker ve kumandanlarını bir araya toplamış "düşmanla sonuna kadar çarpışılması hususunda" hep birlikte and içilmiş ve bundan sonra senyör onlara "kısa bir zamanda kiral Baudouin II.'den de yardım temin edeceğine" söz vermişti. Fakat uzun bir müddet geçtiği halde kırıaldan hiçbir yardım gelmemişti. Bunun üzerine korku içinde bulunan mahsur halka Guillaume "Allah şahid

⁸⁴ İbnü'l-Adim, II., 203; İbnü'l-Esir, X., 210; İkd, III., 259a, Azimî, 388.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, X., 210; İkd, III., 258a İbn Kesir, İmadüddin İsmail, el-Bidâye ve'n-nihaye fi't-tarih (Mısır 1348) XII., 188.

⁸⁶ İbnü'l-Adim, II., 203; İbn Kalanîsî s. 207; Azimî, s. 389; R. Grousset, I., 581-582.

olsun ki ben sizi, islâm dinine girer gene kurtarırım” diyerek onları avuttuktan sonra, gizlice kiralın yanına Kudüs’e gitmiş “İlgazi’nin Zerdana’yı kuşatmakta olduğunu bildirmiş” ve ondan yardım istemişti. Bu sıralarda Tripoli prensi Pons ile Trablus-Şam sınırları yüzünden araları açık bulunan kiral onna “biz İlgazi ile barış halinde bulunuyoruz, bu bakımdan onun Zerdana’lılara karşı kötülük edeceğini hiç zannetmiyorum. Biz onunla Antakya ve civarına taarruz etmemek hususunda anlaşmış olmamız sebebiyle onun bu bölgelere değil de Trablus veya Kudüs’e hücum etmesini zannediyoruz” şeklinde cevap vermiştir. Fakat bununla beraber kiral Tripoli prensi ile bir anlaşma yaptıktan sonra Antakya’ya gitmiş ve Urfa kontu Joslen’e de haber göndererek “Zerdana’yı kuşatmış olan Türk ordusuna karşı ondan yardım istemiştir. Nihayet kiralın kumandasındaki Haçlı ordusu on dört gün Türk kuvvetlerinin kuşatmasında kalmış bulunan Zerdana kalesi yakınlarına giderek karargâh kurmuştu. Oldukça kalabalık Haçlı ordularının Zerdana yakınlarına gelmiş olduğunu haber alan İlgazi, Tuğ-Tekin ile birlikte kuşatmayı bırakıp savaşı ovada kabul etmek için Nevaz’a çekildi ve Haçlılara “Nevaz ovasında savaş yapmalarını” teklif etti ise de burada üç gün beklemesine rağmen Haçlılar savaşa girişmekten kaçındılar. Fakat bu sırada İlgazi pek fazla kurutulmuş et, karpuz ve sair meyveler yemesi sebebiyle hastalanmış, tedavi olmak üzere savaşı bırakıp Haleb’e dönmüştür.⁸⁷

İlgazi, Halep’te birkaç gün kalıp tedavi olduktan sonra hastalığı biraz iyi olmuş ve bunun üzerine Mardin’e hareket etmiştir. İlgazi, karısı Yel Hatun ve oğlu Şemsüddeve Süleyman ile birlikte Mardin’den Meyyafarikin’e bağlı اوصل الهنيه؟ ye gelmiş ve burada bir müddet kaldıktan sonra yeniden hastalanmış ve nihayet 17 Ramazan 516 Perşembe günü (19 Kasım 1122 Pazartesi) hayata gözlerini yummuştur⁸⁸.

⁸⁷ İbnü'l-Adim, II., 203-205; İbn Kalanisi, 207; Azimî, s. 390; Mateos, s. 271; R. Grousset, I., 582-583.

⁸⁸ İbnü'l-Ezrak, 163a; İbn Kalanisi, 208; İbnü'l-Esir, X., 215; İbnü'l-Adim, II., 206; Ebü'l-Fereç, II., 357; Mateos, s. 272; Büstanü'l-cevamî (nşr. C. Cahen, Bulletin d'Etudes Orientales, tome VII-VIII, 1937-38), s. 119; Ebü'l-Fida, II., 236.

İlgazi'nin ölüm tarihini kaynaklar çeşitli şekillerde yazmışlardır. İbn Kalanisi 6 Ramazan 516'da Fahül'de (فحول). İbnü'l-Adim 1 Ramazan 516'da Acüleyn'de (عجولين). İbnü'l-Esir H. 516 Ramazan ayında ve nihayet İbnü'l-Ezrak 17 Ramazan

İlgazi öldükten sonra oğlu Süleyman ile karısı cesedini geceleyin Meyyafarikin'e getirdiler. Meyyafarikin'de Babü'l-Hevve'ye (باب الهوه) geldikleri vakit halkı birden bire heyecana düşürmemek için İlgazi'nin ölüsünü kendi atına bindirerek düşmemesini temin için de arkasından iki kişi tutmak suretiyle şehre girdiler. Meyyafarikin valisi Kanglı (قنغلي) ile İlgazi'nin eski tanıdıklarından bir şeyh onları karşıladılar. İlgazi'nin öldüğü hâlâ bildirilmiyor, onun ağır hasta olduğu söyleniyordu. Fakat saray avlusuna gelindiği vakit birdenbire feryad ve figanlar içinde "İlgazi'nin şimdi öldüğü" halka açıklanmıştır. İlgazi'nin ölüsü yıkanıp namazı kılındıktan sonra geçici olarak Sindeli (سندي) denilen bir yere gömülmüş, fakat bir müddet sonra Mescidü'l-Emir'de Sultan Kubbesinin (قبة السلطان) kuzey tarafına kaldırılmıştır ⁸⁹.

İlgazi ölümü sırasında Mardin, Halep ve Meyyafarikin şehir ve yörelerini hâkimiyetinde bulunduruyordu. Ölümünden sonra büyük oğlu Hüsameddin Temürtaş Mardin'e, öteki oğlu Şemsüddeve Süleyman Meyyafarikin'e ve nihayet ölümünden önce nâibliğe tâyin etmiş olduğu yeğeni Bedrüddevle Süleyman da Haleb'e hâkim olmuşlardır ⁹⁰.

İlgazi'nin ölümünden sonra Haleb'in Haçlılar karşısındaki savunması çok zayıflamıştı. Haçlı âlemi İlgazi'nin ölümüne çok sevinmişti. Kırallık Baudouin II. bundan istifade ederek Halep üzerine hücumlara başlamış, Boza'a ve Bire gibi önemli mevkiileri işgal etmişti. Halep hâkimi Süleyman kıralla sulh yaparak ona Esarib kalesini bırakmak zorunda kaldı (H. 517 Safer=Nisan 1123). Nihayet Haçlılar tarafından yeniden kuşatılmış bir hale gelen Halep, İlgazi'nin diğer yeğeni Belek tarafından H. 517 Cemazilevvel başında (1123 Haziran

516 Perşembe gününü göstermişlerdi. Fakat istisnasız olarak bütün kaynaklar İlgazi'nin H. 516 Ramazan ayında ölmüş olduğunda birleşmektedirler.

H. F. Amedroz tarafından neşredilen İbn Kalanisî tarihi zeylinde (s. 208, not. 1), -K. Süssheim bunu yanlış olarak Halep tarihçisi İbnü'l-Adim'e atfetmiştir (İslm. Ansk. İlgazi mad.) - Meyyafarikin tarihinden eksik bir şekilde yapılan kısaltma sebebiyle, müellifinin H. 516 olarak gösterdiği İlgazi'nin ölüm tarihi, H. 515 olarak nakledilmiştir.

⁸⁹ İbnü'l-Ezrak, 163a.

⁹⁰ İbnü'l-Adim, II., 209; İbnü'l-Esir, X., 215; İbn Kalanisî, 208; İbnü'l-Ezrak, 163a.

sonlarında) işgal edilerek Haçlı tehlikesine karşı yeniden korunmuş olacaktır⁹¹.

Gerek Anadolu ve gerekse Irak'ta bulunan kalabalık Türkmen kütelleri üzerinde kuvvetli bir nüfuza sahip bulunan İlgazi yiğit bir Türkmen beyi idi. Küçük yaşlarında Kudüs'teki idaresi, pek karışık bir devirde Bağdad gibi önemli ve idaresi güç bir şehirde dört yıla yakın bir zaman sürmüş olan şahneliği ve nihayet Haçlı tehlikesi karşısında bunalmış bir hale gelip karışıklıklar içinde bulunan Haleb'e gelerek önüne çıkan bütün güçlükleri yenmek suretiyle iç ve dış durumu düzeltme yolundaki faaliyetleri, onun yalnız dirayetli bir asker değil, aynı zamanda bir siyaset adamı ve iyi bir idareci olduğunu gösterir.

İlgazi, Sultan Muhammed Tapar'ın, kendisini Bağdad şahneliğinden almasına kızgın olarak onun "Haçlı savaşlarına katılma" hususundaki verdiği emirleri dinlememiş, kumandanı Aksungur el-Borsukî'ye karşı savaşacak kadar ona karşı gelmiştir. Fakat bir müddet sonra kendisi gibi sultan ile arası açılmış olan Dımışk hâkimi Tuğ-Tekin ile birlikte Haçlı kuvvetleri safında sultan'ın emîri Borsuk b. Borsuk'un kumandasındaki orduya karşı cephe alması, bir Türkmen beyine yakışmamakta ise de hiç şüphe yok ki bu olay, onun, sultana pek çok kırgın ve kızgın olmasıyla ilgili olsa gerektir.

Selçuklu Sultanı Mahmud ile Halife Müsterşid'in, kendisine, isyan halinde bulunması yüzünden Sultan'ın tenkil hareketinden kaçarak kaynatası İlgazi'ye sığınmış olan Hille emîri Dübeys'in, himaye edilmeyip bırakılması hususunda yaptıkları müşterek müracaat, İlgazi tarafından reddedilmiştir. Gerçekten önemli olan bu olay, gözü pek Türkmen beyi İlgazi'nin, metbuu saydığı Sultan'a ve Sünnî İslâm dünyası'nın biricik mânevî hâkimi bulunan Halife'ye, gerektiği zaman kafa tutabilecek kadar kendini kuvvetli hissetmesini açık ve kesin bir şekilde gösterir kanaatindeyiz.

İlgazi, kardeşi Sökmen'in Belih çayı zaferinden sonra Haçlıları çok ağır hezimete uğratan Türkmen beyidir. Haçlıların, o devir için

⁹¹ İbnü'l-Adim, II., 212; M. H. Yınanç, İslm. Anks. Belek mad.; R. Grousset, I., 585.

Ünlü Türkmen beylerinden olan Belek'in Menbic kalesi kuşatma savaşında kaleden atılan zehirli bir okla öldürülmesi üzerine yanında bulunan ve kendisiyle birlikte savaşlara katılan İlgazi oğlu Temürtaş Halep'e hâkim olmuştur (24 Rebiülevvel 518 = 22 Mayıs 1124). Temürtaş'ın buradaki icraatı hak. bk. Ali SevİM, Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti, Belleten (XXV., 100, 1961), s. 571-581.

islâm âleminin ve Kuzey Suriye'nin en önemli merkezlerinden biri olan Haleb'i kuşatarak elegeçirme yolundaki hareketleri, ancak İlgazi'nin Tell-i Afrin Zaferi sayesinde durdurulmuş oldu. Fakat onun, kendisini kaybedecek kadar çok içmesi, İslâm Dünyası için büyük ve önemli sonuçlar sağlayabilecek olan başarılı Haçlı savaşlarından hakkı ile istifade etmesine mâni olmuştur. Nitekim Tell-i Afrin zaferinden sonra savunmasız bir hale gelmiş olan Antakya Bölgesine tamamen yayılmak suretiyle tâ Akdeniz'e kadar dayanmış bulunan ordusunu, bir araya getirip Haçlıları denize dökmek bir gün meselesi olmuş iken, buna muvaffak olamamıştır.

İlgazi öldükten sonra Mardin Artuklu Beyliği'nin idaresini oğlu Temürtaş eline alacaktır. Nihayet onun kurduğu bu beylik, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf tarafından (H. 811 = 1408) yılında ortadan kaldırılıncaya kadar devam edecektir.

EBÛ SEHL EL KÛHÎ'NİN BİR AÇIYI ÜÇ EŞİT KISMA BÖLME PROBLEMİ İÇİN BULDUĞU ÇÖZÜM*

Dr. AYDIN SAYILI

D. T. C. Fakültesi İlim Tarihi Ord. Profesörü

Ünlü matematikçi ve astronom Ebû Sehl Veycen İbn Rüstem el Kûhî'nin ilmî faaliyet yıllarını özellikle Milâdî 970 ile 988 arasında tarihlendirebiliriz. Çünkü bu tarihlerden birincisi Büveyhî sultanı Adududdevle'nin emryle Şiraz'da yapılan ekliptik eğimi tesbitinin tarihidir. Kûhî'yi bu astronomik faaliyette Ebül-Hüseyn Abdurrahman es-Sûfî ile işbirliği halinde görüyoruz. 988 tarihinde ise Bağdad'da kurulan Şerefüddeve Rasathanesinin başında rasathane müdürü olarak Kûhî ile karşılaşırız¹.

Burada yayınlanan küçük risale, yaşı herhalde dokuz yüz yılı aşan çok değerli bir Ayasofya yazma mecmuasında bulunmaktadır. Bu mecmua Ayasofya Müzesi Kitaplığında 4832 numarada kayıtlıdır². Bir sayfanın sadece bir kısmını işgal eden bu kısa risale yazmanın 147b sayfasında yer almaktadır.

Burada Kûhî açının üç eşit kısma bölünmesi problemini çözmek için Apollonios'un *Koni Kesitleri* adlı meşhur kitabında çözdüğü bir hiperbol çizimi problemine dayanmaktadır. İki safhalı olan bu problem Apollonios'un kitabının Heath tarafından yayınlanan İngilizce tercümesinde yirmi beşinci propozisyon olarak numaralandırılmıştır³.

* Bu makalede incelenen yazmanın muhteviyatı 26 Ağustos 1962 ile 2 Eylül 1962 tarihleri arasında Ithaca, New York, ve Philadelphia, Pennsylvania, şehirlerinde toplanan Onuncu Milletlerarası İlim Tarihi Kongresinde verdiğim tebliğ konusunu teşkil etmiştir. Bu kongreye Kongre Başkanlığının davetlisi ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin temsilcisi olarak katıldım.

¹ Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1960, s. 104-107, 112-117.

² Bu mecmua üzerinde daha fazla tafsilât ve bibliyografya için, bk. Aydın Sayılı, *Sâbit ibn Kurra'nın Pitagor Teoremini Tamimi*, *Bellelen*, c. 22, 1958, s. 527, not 1.

³ Apollonios, *Treatise on Conic Sections*, İngilizce tercümesi, T.L. Heath, s. 44-47.

Problem şöyledir: Belirli bir düzlemde bulunan bir doğru parçası ve yine diğer bir doğru parçası verilmiş olduğuna göre, bu düzlem içinde öyle bir hiperbol çizelim ki, birinci doğru parçası bunun bir köşegenine, ikinci doğru parçası da bu köşegene tekabül eden parametreye eşit olmaktan başka, bu köşegene tekabül eden ordinatlarla köşegen arasındaki açı da belirli bir açığa eşit olsun. İlk safhada, Kûhî'nin tertip açısı diye adlandırdığı bu açının dik olması hali ele alınarak problem çözümleniyor. Genel halin çözümü de bu özel hale irca edilmek suretiyle veriliyor.

Kûhî, açının üç eşit kısma bölünmesi problemini çözerken, ilkin söz konusu hiperbol çizimi probleminin bir özel halinden, yani tertip açısı üçe bölünecek açığa eşit olan ve aynı zamanda parametresi ile köşegeni eşit değer taşıyan özel bir hiperbolden faydalaniyor. Elde böyle bir hiperbol mevcut olduğuna, yani bu evsafda bir hiperbol çizilmiş olduğuna göre, bu hiperbol üzerinde, köşegenin hiperbolü kestiği noktaya mesafesi parametreye eşit olan bir nokta alıyor (şekilde A noktası).

Hiperbolümüz şekilde görülen AB hiperbolü olsun. Burada ADV hiperbolün tertip açısı, A noktasının ordinatı AD, ve bu ordinata tekabül eden köşegen CB doğru parçasıdır. Ayrıca, AB bu köşegene tekabül eden parametreye, bu parametre de CB köşegenine eşit olduğundan, $AB=CB$ 'dir. Dolayısıyla, ABC üçgeni ikizkenardır.

Kûhî bundan sonra Apollonios'un yirminci teoremine dayanmaktadır. Bu teoremi Heath tercümesinde görülen ikinci veya sekizinci teoremlerden her ikisi de cevaplandırmaktadır⁴. Bu teorem şu formülle kısaca ifade edilebilir :

$$\frac{(\text{ordinat})^2}{(\text{absis}) (\text{absis} + \text{köşegen})} = \frac{\text{parametre}}{\text{köşegen}}. \text{ Şeklimizde: } \frac{AD^2}{DB \cdot DC} = \frac{\text{parametre}}{CB}.$$

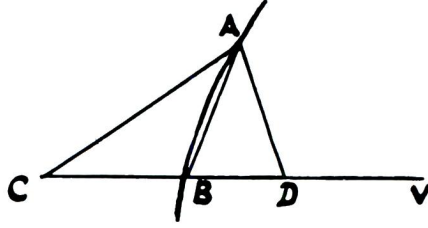
Özel hiperbolümüzde parametre CB köşegenine eşit olduğundan, yukarıdaki eşitlik $AD^2 = DB \cdot DC$ şeklini almaktadır. Demek ki $\frac{AD}{DC} = \frac{DB}{AD}$, dir. Şu halde, açılarından biri müşterek olan ADB ve ACD üçgenleri benzer üçgenlerdir. CAD ve ABD açıları da

⁴ Apollonios, aynı kitap, s. 10, 19-20.

birbirlerine eşittirler. Fakat ABD açısı ABC üçgeninin dış açısı, bu üçgenin C ve CAB açıları da birbirlerine eşittirler. Şu halde, $\angle ABD = 2C$ 'dir. Buradan da $\angle CAD = 2C$ münasebeti bulunur. ADV açısı ise CAD üçgeninin dış açısı olduğundan, $\angle ADV = \angle CAD + \angle C$ 'dir. Demek ki, $\angle ADV = 2C + C = 3C$ ve $C = \frac{1}{3} \angle ADV$ sonucunu elde etmiş bulunuyoruz. Böyle olunca da ADV açımızı üçe bölmüş oluyoruz.

Yazmada harf noktalarının hemen hemen yarısı işaretlenmemiştir. Bunlar metnimizde ilâve edilmiştir. Med ve hemze işaretleri de aslında yoktur. Yazmanın şeklinde bir de bölünecek açı ayrıca gösterilmiştir (Metinde $\circ$, tercümede H açısı). Şekildeki bu açı, göz kararı, ADV açısını iki dik açıya tamamlayan açıya eşit gibi görünmektedir.

Basılı metnimizin başlığında köşeli parantez içinde bulunan kısım yazmada bir önceki kısa makale başlığına dayanılarak ilâve edilmiştir. Metnin sonundaki notta parantez içine alınan kısım ise, bu notun yine daha önceki makaleye ait olan kısmını teşkil etmektedir.

THE TRISECTION OF THE ANGLE BY ABŪ SAHL
WAYJAN IBN RUSTAM AL KŪHĪ (fl. 970-988)*

In an Istanbul manuscript which is more than nine hundred years old (Ayasofya Museum Library, No. 4832¹) there is a short tract giving a method found by Al Kūhî for the trisection of the angle. It is on page 147b of this sizeable volume which is a collection of a large number of articles and short treatises. The present text occupies only part of a single page.

For the trisection of the angle Al Kūhî utilizes here a problem of the construction, in a given plane, of a hyperbola in which the angle between a diameter and the corresponding ordinates, called the angle of arrangement by Al Kūhî, equals a given angle and whose parameter corresponding to the particular diameter and the diameter itself have given values². Al Kūhî's method of trisection calls for the construction of such a hyperbola whose angle of arrangement is equal to the angle to be trisected and in which the parameter and the diameter are equal to each other.

Let AB be the hyperbola and ADV its angle of arrangement, the ordinate of the point A being AD and the corresponding diameter CB. Furthermore, let A be such a point that AB is equal in value to the parameter. AB=BC, therefore, and the triangle ABC is isosceles.

As by a well-known proposition $\frac{AD^2}{DB \cdot DC} = \frac{\text{parameter}}{CB}$ and as in our hyperbola parameter = CB, we have $AD^2 = DB \cdot DC$ and $\frac{DB}{AD} = \frac{AD}{DC}$. The triangles ABD and ACD which have one angle in common are therefore similar and the angles

* The contents of the manuscript studied in the present article formed the subject of my paper presented at the Tenth International Congress of the History of Science held between August 26, 1962 and September 2, 1962, in Ithaca, New York, and Philadelphia, Pennsylvania.

¹ For more detail on this manuscript, see, Aydın Sayılı, *Thābit ibn Qurra's Generalization of the Pythagorean Theorem, Isis*, vol. 51, 1960, p. 35, note 1.

² Apollonios, *Conic Sections*, English translation by T.L. Heath, propositio n25.

ABD and CAD are equal. But $\angle ABD = 2 \angle C$. Therefore $\angle CAD = 2C$. Now, $\angle ADV = \angle CAD + C = 2C + C = 3C$, and $\angle C = \frac{1}{3} \angle ADV$. The angle ADV has therefore been trisected.

In the text of the manuscript about half the dots of letters are missing. I have added these as well as the *mad* and *hamza* signs in the printed text. The manuscript figure contains also a separate figure for the angle to be trisected (angle $\circ$ in the text and H in translations). This angle appears as approximately equal to the supplement of the angle ADV.

The part of the title of our Arabic text below appearing in brackets is added on the basis of the title of another short article by Al Kûhî which immediately precedes the present one in the manuscript. The part of the concluding note shown in parentheses, at the end of our text, likewise refers to that preceding article.

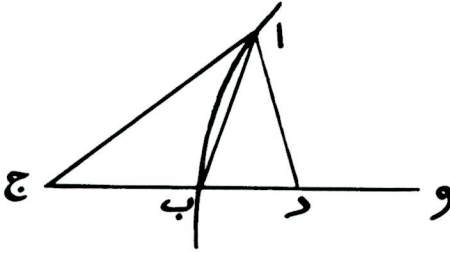
ARAPÇA METİN

(Arabic Text)

في قسمة الزاوية بثلاثة اقسام

متساوية له [لابي سهل الكوهي]

نضع الزاوية زاوية «هـ» ونعمل قطعاً زائداً عليه «اب» وليكن ضلعاه القائم والمائل متساويين وليكن «اب» مثل ضلعه القائم و«بج» هو ضلعه المائل ولتكن زاوية ترتيبه مثل زاوية «هـ» وذلك كمتبين في آخر مقالة¹ «ا» من كتاب المخروطات عند عمله القطع الزائد فلان نسبة ضرب «ج د» في «د ب» الى مربع «اد» كنسبة الضلع القائم الى المائل كمتبين في شكل «ك» من مقالة «ا» من المخروطات يكون ضرب «ج د» في «د ب» مثل مربع «اد» فزاوية «ادب» اذن مثل زاوية «ج اد» وزاوية «د با» مثلاً زاوية «اج د» لان «اب» مثل «بج» فزاوية «ج اد» اذن مثلاً زاوية «اج د» فزاويتنا «ج اد» «اج د» مجموعتان ثلثة امثال زاوية «اج د» لكن زاوية «ادو» الخارجة مثل زاويتي «داج» «اج د» الداخلتين مجموعتين من المثلث فزاوية «ادو» ثلثة امثال زاوية «ج» فزاوية «ج» اذن ثلث زاوية «ادو»

التي هي زاوية ترتيب القطع وقد كنا فرضنا ان زاوية الترتيب مثل زاوية «هـ» فيجب اذن ان تكون زاوية «ج»

ثلث زاوية «هـ» المفروضة فقد وجدنا ثلث زاوية «هـ» وذلك ما اردنا ان نبين .
تم (استخراج الخطين بين الخطين على نسبة و) قسمة الزاوية بثلثة اقسام متساوية لابي سهل الكوهي والحمد لله رب العالمين وصلواته على نبيه محمد وآله الطاهرين .

TÜRKÇE TERCÜME

Açının Üç Eşit Kısmı Bölünmesi
Ebû Sehl el Kûhî Tarafından

Bölünecek açı H açısı olsun. Bu açı üzerine bir AB hiperbolü çizelim. Bu hiperbolün parametresi ile köşegeni birbirlerine, AB doğru parçası da parametreye eşit olsun. BC bu hiperbolün köşegeni, H (yani ADV'ye eşit olan ve üçe bölünmesi istenen açı)de tertip açısı olsun. Bu hiperbolün böylece çizimi (Apollonios'un) Koni Kesitleri kitabının birinci kısmının sonunda ¹ hiperbol çizimi üzerinde verdiği tafsilâta göre yapılır.

Bu hiperbolde, aynı kitabın birinci kısmının yirminci propozisyonunda belirtildiği üzere, ² CD'nin DB ile çarpımının AD²'ye oranı parametrenin köşegene oranı gibi olduğundan, CD'nin DB ile çarpımı AD'nin karesine eşit olur. Böyle olunca da ABD açısı CAD açısına, DBA açısı da ACD açısının iki katına eşit olur. Çünkü AB doğru parçası BC'ye eşittir. Şu halde CAD açısı ACD açısının iki katına, ve CAD ile ACD açıları toplamı ACD açısının üç katına eşittir. Öte yandan, üçgenin ADV dış açısı DAC ve ACD iç açıları toplamına eşittir. Demek ki ADV açısı C açısının üç katı, C açısı da hiperbolümüzün tertip açısı olan ADV açısının üçte biridir. Tertip açısının H açısına eşit olduğunu kabul etmiştik. Şu halde C'nin H açısının üçte biri olması gerekmektedir. Böylece H açısının üçte birini elde etmiş bulunuyoruz. Bu da açıklamak istediğimiz husustur.

Ebû Sehl el Kûhî'nin... açığı üç eşit kısma bölme üzerine risalesi sona erdi. Hamd dünyaların tanrısı Allaha'dır. Onun salâti peygamberi Muhammed'e ve temiz ailesi fertlerine olsun.

¹ Apollonios, *Conic Sections*, T.L. Heath, s. 44-47.

² Bk., Apollonios, aynı kitap, s. 10, 19-20.

ENGLISH TRANSLATION

Concerning the Division of the Angle into Three Equal Parts by Him (Abû Sahl al Kûhî)

We take the angle as the angle H (i. e., the angle to be trisected to which is set equal ADV) and construct upon it a hyperbola AB. Let the latus rectum (or parameter) and the diameter of this hyperbola be equal to each other, and let the line AB also be equal to the parameter, BC being the diameter. Let the angle between the ordinate and the diameter be equal to the angle H. This is done as indicated at the end of book I of the Conic Sections,¹ i.e., in the part dealing with the construction of the hyperbola.

Now, since the ratio of CD multiplied by DB to the square of AD is as the ratio of the parameter to the diameter, as proved in proposition twenty of book I of the Conic Sections,² CD multiplied by DB becomes equal to the square of AD. The angle ABD is therefore equal to the angle CAD. And the angle DBA is equal to twice the angle ACD. For AB is equal to BC and therefore CAD is twice the angle ACD.

It results that the sum of the angles CAD and ACD is equal to three times the angle ACD. But the external angle ADV equals the sum of the internal angles DAC and ACD of the triangle. The angle ADV is thus three times the angle C, and the angle C is equal to one third of the angle ADV which is, by construction, the angle between the ordinates and the corresponding diameter of the hyperbola. Now, we had assumed this angle to be equal to the angle H. The angle C is thus one third of the angle H to be trisected. We have therefore found one third of the angle H. And this is what we wished to state.

End of . . . the division of the angle into three equal parts by Abû Sahl al Kûhî, and gratitude is to God, the lord of the worlds, and may his blessing be upon his prophet Muḥammad and his noble descendants.

¹ Apollonios, *Conic Sections*, T.L. Heath, proposition 25, pp. 44-47.

² Apollonios, *ibid.*, see propositions 2 and 8, pp. 10, 19-20.

ESTERGON - SZENTTAMASHEGY'DEKİ YAZITLAR

Yazan : GÉZA FEHÉR OĞLU   Macarcadan çeviren : H. KOŞAY

Bu makale çeyrek yüzyıl önce II. Türk Tarih Kongresine katılan Macar kadim tarihi araştırmacılarından müteveffa *Zichy Istvan*'ın "Macar kavminin menşesine dair" ve *Fehér Géza*'nın "Türk-Bulgar, Macar ve bunlarla akraba ulusların kültürü" adlı maruzalarını anma vesilesi ile aziz hâtıralarına sunuldu.

Macaristan'da şehir, kasaba, kale ve eski köy örenlerinin buldukları yerlerde yapılan kazılar XVI-XVII yüzyıllar fatihi Türklerinin metrûkâtını da meydana koymaktadır. Bu eserlerin incelenmesi Macar sanat tarihinin bugüne kadar çözülmemiş bir çok sorularını aydınlayabileceği gibi, yeni hayat şartlarının anlaşılmasını da kolaylaştırır. Bugünkü bilgi seviyemize göre dahi Türk istilâsının Macar halkının hayatında önemli değişikliklere sebep olduğu inkâr ve münaakaşa götürmez.

Taşradaki kolleksiyonlarda saklanan işgal çağı Türk yadigârlarının incelenmesinde bu görüş saik olmuştur. Çalışmalarına 1952'de Estergom şehrindeki Balassa Balint müzesindeki değerli Türk çanak-çömlek ve bakır eserleri inceleme ile başladım. Burada kilden yapılan kapların hemen hepsi Szenttamashegy'de, 1926'da su tesisatı yapılırken meydana çıkarılan bir Türk çanak-çömlek fırınında bulunmuştur. Estergom müzesindeki diğer Türk eserleri ile karıştırılan Szenttamashegy seramiğini ayırmak ve çok tahribe uğrayan fırın tesisatını açıklamak için meslektaşım Paradi Nandor ile 1956 yazında zikri geçen yerde bir kazı yaptım.

Çalışmalarımız sırasında buluntu yerinin en önemli eserleri sayılan iki adet yazıtlı tas ile bunlardan kopan diğer kırık parçalara rastladık ¹.

¹ Edebiyatımızda bu yazıtlı iki kaptan, metinsiz olarak aşağıdaki eserlerde bahsedilmiştir:

Balogh A. Vezető az Esztergomi Régészeti Muzéumban/Estergom 1941 sah. 32=Estergom Arkeoloji Müzesi Kılavuzu.

I. *Yazıtlı kapların tavsifi ve kullanışları :*

a) 1 numaralı tas. Resim 1. Envanter kaydı: 56. 1055 I. Süzülmüş kilden yapılmış olup açık esmer renktedir. İçi ve dışı kirli beyaz astarlı; içinin her tarafı, dışının ise ağız kenarları dar yeşil boya şeritlidir.

Tasın hafifce dışarı eğik ve şişkin kenar altının dikeye yakın yüzü üzerinde yekdiğerinden dar boşlukla ayrılmış önce dört satırlık sonra üç satırlık Türkçe yazıt vardır. Bu yazıtlar kaba şekil verildikten sonra henüz yaş halde iken kil kazılmak suretiyle meydana getirilmiştir. Kabın hafif kavisli ve dışarı eğik kaidesi vardır. Kabın ağız kısmı intizamsız ve kısmen asıl şeklinden inhiraf ederek bozulmuştur. Yıkıntular arasında bulunan parçalar birleştirilmiş ve eksik kısımları alçı ile tamamlanmıştır. Ağız açıklığı: 20.9-21.5 cm. Yüksekliği: 7-12.4 cm. Kaide çapı: II, 2 cm. dir.

Birinci yazıt 2 Resim 1, :

چکین بلمز ندر یارک جفاسی اوزکه در
دوشمین بلمز ندر کرک بلاسی اوزکه در
نمز وارد سزه لایق قبول ایلن فقیرانه
چکرکه نک بودون² چکمش قرنجلر سلیمان³

Garady S. Művészet 3. 383 de Agyagművészég = Sanatlar dergisinin cilt 3 sahife 383'de Çanak - çömlekçilik sanatı.

Gerevics T. Magyarorszag Müemlékei topografiája I. Esztergom I. kısım. Budapest 1948 sah. 212. = Macaristan tarihî anıtları topografyası.

Dercsényi O. - Zolnai L. Esztergom. Budapest 1956 sah. 34.

G. Fehér Jun. "L'influence Ottomane sur les arts industriels Hongrois" adlı konferansın hulâsası: Premier Congrès International des Arts Turcs. Ankara 19-24 Octobre 1959. sah. 101-103.

Molnar J. D. — Egyed E.; Az İslam művészete. Budapest 1959 sah. 37. İslâm sanatı.

İfj. Fehér Géza, A pécsi Janus Pannoninus Muzeum hodoltságkori török emlékei. /A Pécsi Janus Pannoninus Muzeum évkönyve 1959 sah. 139. = Péç müzesi işgal devri Türk yadigârları.

İfj. Géza Fehér-Nandor Paradi; XVI-XVII yüzyıllarda Macaristan'daki Türk Zanaatı: Estergom-Szenttamashgy'deki Türk çanak-çömlek fırını. Belleten Cilt XXIV sayı 96 Ekim 1960 sah. 553.

İfj. Fehér Géza-Paradi N.; Esztergom Szentamashgyi 1956 évi törökkoru kutatasok/Esztergom évlapjai 1960 sah 41 = Estergom Szenttamashgy 1956 yılı Türk çağı araştırmaları. Estergom salnamesi.

İkinci yazıt 2 Resim 2 ; Satırların baş ve sonunda bir kaç söz kalmıştır :

عاشق او . . . . . حالنی
شری او . . . . . [۱] وز که در

Üçüncü yazıt da pek eksiktir:

2 Resim 3.:

[۱] هل عشقه سن اکر عادت اکر قانون ازلدن
. . . . سه اوز که در الرلر پوسی* هریر کوزلدن

Dördüncü yazıt 2 Resim 4 :

[۲] ۴ بن دیدم بیچاره عشقه چاره نه
[-] دیدی بر وصلتکدر انک دواسی اوز که در

b) 2 numaralı ayaklı tas (Resim 3-4):

Müzedeki envanter kaydı (56/1056. I olup süzölmüş kilden yapılmıştır. Esmer renkli, içi ve dışı açık esmer boya astarlıdır. Dış yüzüne fırında iken diğer bir sırlı çanakdan iki yerde yeşil boya damlamıştır. Bu yarı ikmal edilmiş ve sır görmemiş bir kaptır. Dış yüzünde yiv vardır. Silindirik şeklindeki üst kısmına (geniş ufki çizgi ile sınırlanmıştır) yassılaştırılmış yarım küre biçimli alt kısım eklenmiştir. Eksik koni şeklindeki kaide kısmı ise ince çizgilerle bölünmüş üç kademelidir. Gerek yarım küre şeklindeki dip ve gerek kaide yüzü ve kabın iç kısmı çizgi halinde karanfil, lâle ve diğer dört yapraklı çiçek-

* Burada beklenen *budunu* yerine *budun* kullanılması eski Osmanlıcaya göre yerindedir. Karş.

H. W. Duda : Die Sprache der Qyrq Vezir - Erzählungen I. Teil. Formenlehre. Leipzig 1930/44-45.

* Mısrağın müellifi burada Süleyman peygamber ve karınca efsanesine ima eder. Geleneğe göre Süleyman insanların ve hayvanların kralı olduğu için herkes ona hediye ile gelmektedir. Yaptığı mütevazi eserini usta değersiz bir şeye benzetererek sunar. Diğer bir şark efsanesinde Süleyman ve karıncaların kraliçesinden bahis vardır :

C. Weil, Biblische Legenden der Muselmaenner./Aus arabischen Quellen zusammengetragen und mit jüdischen Sagen verglichen. Frankfurt a. M. 1845, 237. (Burada çok sayın dostum Prof. Tayib Gökbilgin'e değerli yardımları için teşekkür ederim).

lerle ve halkalar ile süslüdür. Resim 5. 1-2. Silindir biçimli kısmın dış yüzünde Türkçe üç satırlık yazıt, içerisinde ise beş sıra halinde ufkî çiçek motifleri (Resim 5. 3) ve bunların arasında beş adet teker parmağı biçiminde uzanan kısa arapça ibare okunabilmektedir. Bu yazı büyük ihtimalle kap pişirildikten sonra kazılmıştır. Bu eser parçalar halinde bulunarak yapıştırılmış ve eksik kısımları alçı ile tamamlanmıştır. Ağız açıklığı: 17. 2-17.5 cm., Yüksekliği 14. 5-15. cm., kaide çapı: 9. 8-10 cm.

Türkçe yazıt. Resim 6-I. 4:

... سنك [عا] شقتم حق نيليم عش... ايلدى محكم جانمه سنك
 عاشقتم حق نيليم ينه مجنؤ [ن]...
 ... كل حاملد [ه سن]ك عاشقتم حق نيليم بو حجابد كتمز اولدى
 يولده نه كسمم وار صوره بيله حاملد [ن]...
 [د]يدم حق... كورنجه سنك عاشق غريب اغلر و طانونه وارنجه
 بلبل زارى قلر كونه...

Arapça ibare, Resim 6. 2-3:

[لا]اله الا الله الملك الحق المتين لا اله الا الله الملك الحق المبين [ن]
 محمد رسول الله صادق الوعد الامين برحمه...
 بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله وحده لا شريك له في الملك [ن]
 سلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين
 [هو الله و]حده يحي ويميت وهو علي كل شىء قدير ولا حول ولا
 قوت الا بالله العلي العظيم
 يا الله لا [اله الا الله] محمد رسول الله يا الله يا محمد لا اله الا الله
 محمد رسول الله

⁴ Parçalardan terkip olunan ve bazı yerleri alçı ile tamamlanan kaplardaki yazıtlardan imkân nisbetinde çıkarabildiklerimizi aldık. 2 numaralı tasın dışını ve içini dolduran yazıt parçalarını aydınlatmak için alınan fotoğraflar maksada kâfi gelmedi. Meslektaşım Patai Palné dikkatli bir çalışma ile musattah şekilleri kurşun kalemi ile kap üzerinden yürüyerek çıkardı. Her iki kabın bir çok parçaları eksik olduğundan tam metni elde edemedik.

بِسْمِ اللّٰهِ لَا يَضْرَبُ شَيْءٌ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ اللّٰهُ

بِسْمِ اللّٰهِ - الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ - بِسْمِ اللّٰهِ الشّٰفِیِّ - بِسْمِ اللّٰهِ النَّافِیِّ - بِسْمِ اللّٰهِ الْعٰنِیِّ⁵

Gösterilen iki kap gerek dış şekilleri, işlenişleri, yazıt konuları ve karakterleri bakımından yekdiğerinden çok farklı olduklarından şu soru hatıra gelir: Acaba bu iki eser aynı imalâthane de yapılmış ve aynı usta elinden çıkmış mıdır ?

1 numaralı tas ;

Ağız kısmı intizamsız bir şekilde inhiraf etmiş ve içi tamamen bozulmuştur. Şu halde düşük vasıfıdır. Sırrı da bozuktur. Kap pişirilmmeden önce yaş sathı üzerine dikkatle çizilmiş yazılardan ise, kaba usta bir el tarafından şekil verildiğine, ancak mutad birkaç günlük kurutma ameliyesinin ihmal edildiğine hükmetmek mümkündür. İhtimal bunun farkında olduğu halde yumuşak kap fırına girdikten sonra ezilerek biçimini bozmuştur. Çanakçı ustası kabın kenarına şekil verirken deri ile tesviye etmiştir. Netice itibariyle bu kap Szenttamás-hegy çanak ustasının elinde değersiz bir meta telâkki edildiği için kalmıştır.

2 numaralı ayaklı tas

Dikkatle imal edilmiştir. Sıslu ve ince işdir. Malı pişirmeden ancak 3-4 gün kurutulduktan veya pişirildikten sonra iç ve dış yüzüne yazı yazılmıştır. Ustanın veya birlikte çalıştığı hattatın sanatı seven ve şiir söyleyen zevk sahibi insanlar olduğuna hükmetmek gerekir. Beyitlerin yaş iken yazıldığı farzolunduğu takdirde fırında tagayür ettiği için emek maalesef boşa gitmiştir. 2 numaralı ayaklı tas 1 numaralı kâsedekinden yazı konusu, harf tipleri bakımından ayrı olduğu için bunların tek elden çıkmış olmalarına imkân yoktur. Kâsenin çiçek motifleri iptidâî olmasına rağmen, bunlarda Osmanlı süsleme unsurlarını bariz bir şekilde seçmek mümkündür.

Kabın ne maksadla kullanıldığının tâyini hususuna gelince, biçimindeki güzellik, ölçülerindeki nisbet ve işçilik, zengin süsleri ve büyük zahmetle üzerine hâkkolunan uzun dua gözönünde bulundurulursa bu eser Türkiye etnoğrafik eserleri meyanında mebzulen

⁵ Kabın içindeki ibarenin cüzi bir kısmı Kur'an'dan alınmış olup yazıtı hazırlayan mutad duasını kendinden ifade etmiştir.

bulunan Şifa tasları, ve Mısır'daki halen kullanılan "Tasa tul-Hadda" ile aynı olabilir.^{6,7} Madenden yapılan benzeri daha ince kaplar, Kuyumcu yahut benekli süslerle bezenmektedir. Şu halde 2 numaralı Szenttamasshegy taşı evvelkinin mütevazı taklididir. Aslında 1 numaralı tas için de aynı şey söylenebilir. Nitekim Estergon'daki Balassa Balint müzesinde muhafaza olunan Türk bakır kâselerini bahis konusu olan kil kaplarla mukayese mümkündür.⁸

Yukarıda tanıtilen iki tasta başka, Estergon Kalesinden, daha büyük ve yassı Arapça yazıtlı ve yeşil sırlı ayaklı çanak parçalarını tanımaktayız.⁹ Solok yakınında Tisza Nehri kıyısından benzeri kap

⁶ Bakınız: Hâmit Zübeyr Koşay, Türkiye Halkının Maddi Kültürüne Dair Araştırmalar II. Kap - Kaçak. Türk Etnografya Dergisi II. 1957. Fevkalâde değerli ve muazzam malzemeyi ihtiva eden esaslı tetkikin 23 sahifesinde kabın tarifini XXIII. levhada şeklini tanıtır. T.D.K. Türkçe Sözlük, İstanbul 1945/551 sahifesinde: *Şifa* hastalıktan kurtulma ve onalma. Bundan anlaşılıyor ki konumuzu teşkil eden tas onu kullananları hastalıktan ve diğer dertlerden korumaktadır.

⁷ Bu tabağa kuru üzüm, hurma ve çeşitli meyve suları koyuyorlar. Gece oykundan korkarak uyanan, ağlayan küçük çocukları teskin için hazır bir kaptan yiyecek ve içecek vermek âdettir. Aynı vechile bu âyetli ve dualı kap şarktaki inanışa göre çocukları nazardan saklar. Mısır'la ilgili Etnografya malzemesi üzerine dikkatimi İskenderiyeli sanat tarihçisi Abdel Moneim çekti.

⁸ Kilden yapılan ayaklı taslar şüphesiz bakır örneklerinin daha ucuz taklididirler. Yapılışlarında en ufak teferruata kadar aynı çeşit bakır kapları esas alırlar. Bu hususları kaidelerin aynı biçime sokuluşunda, halkalara bölünüşünde, kap kenarlarının yapılışında, tesbit mümkündür. Her iki malzemeden yapılan kaplarda kenar içeri çekik, yuvarlak, ufki ve dilimli dantelli yahut düz ve dikey bölümlü olarak hal edilmişlerdir. Türk ayaklı taslarından gayri muasır testi ve tabaklarda da şekil ve süs mutabakati vardır. Şimdiye kadar tamamlanabilen Szentamashegy kil kapları Estergom ve memleketin diğer köşelerinde bulunan Türk bakır kapları ile mukayeseye çok elverişlidirler. Bu bahis için bakınız: Horvath H., Hodoltsag és felszabaditas a müvészettörténelemben. = Sanat tarihinde işgal ve kurtuluş çağı. / Tanulmányok. Budapest Multjabol-Budapeste mazarisine ait araştırmalar. V. 1936. sah. 213. Resim 52. Ayrıca karşılaştırınız: Nagy L., Taban a régészeti asatasok vilagaban-Arkeoloji âleminde Taban./Tanulmányok Budapest multjabol IV. 1936. sah. 60. İkinci baskı sah: 103.

⁹ Szenttamashegy'deki buluntu yeri yakınında çıktığı için bunun da aynı imalâthanedede yapıldığı sanılabilir. Ancak Estergom önemli sancak merkezi olduğundan burada bir çok imalâthane bulunduğu göz önünde tutulması gerekir. Kalede bulunan tabağın haricdeki herhangi bir imalâthanededen idhal eşyası olarak gelmesi mümkündür. Estergom kalesinde bakır kapların bulunuşu bu düşüncemizi zayıflatmaz. Zira Szenttamashegy'de bu çeşit madeni kaplara rastlanmamıştır. Yumuşak sath üzerine çizilen beceriksiz ve bozuk arap yazısı Szenttamashegy'li

parçaları bulunmuştur. Bu parçalar dışarıya eğik ağızlı, iç ve dış yüzü yazıtlı sarı sırlı bir kaba ve dış yüzünde yazıtlı ve ince yeşil sırlı bir ayaklı tasa aittirler. Sonuncu yazıtta dua bulunuşu Solmak kaplarının da tıpkı yukarıda zikri geçen Estergon-Szenttamashyegydeki 2 numaralı taslar ile aynı maksat için kullanıldığını gösterir.

Gyula kasabasının Erkel Ferenc Müzesinde de çok güzel, canlı yeşil sırlı çanak parçası malûmumuzdur. Bu çanakda da ancak "güzeller" sözü kalmış olmakla beraber Szenttamashyegy'in 1 numaralı kabında olduğu gibi dünyevî bir aşk beyitini ihtiva ettiğine hükmedebiliriz. Bu çanağın bir özelliği de yazının diğer kaplarda olduğu gibi ufki olmayıp dikey yazılışdır. Çanağın içi koyu esmer boyalıdır.

2 — *Çanak-çömlek imalathanesi ve takımları.*

Yazılı belgelerden tarihlendirmede faydalanış.

Estergon-Nagytamashyegy'deki ocak maalesef çok harap olduğu için imalâthanenin dış görünüşü hususunda bile bir fikir edinmeğe imkân yoktur. Türk ustalarının kullandıkları aygıtlara hiç rastlanmamıştır. Halbuki incelemelerimiz bakımından onların nasıl bir imalâthanede ve ne gibi aletlerle çalıştıklarının bilinmesinin önemi aşîkârdır. Gerekli malzemenin bulunmayışı bizi zikri geçen soruların cevabını hariçteki benzerleri arasında aramaya sevkeder.

Bu meseleyi aydınlatmak için başta Anadolu'daki çanak-çömlek ocak tiplerinin incelenmesi ile başladık. Sillede çanak-çömlek fırını eski koni şeklinde olup iki yanında kerpiç yapılar bulunur ve bunlar ocağa aynı zamanda destek vazifesi görürler. Ocağın önü yassı duvar biçiminde sıvalıdır. Küçük ölçüde olan ocak ağızı yarım yumurta biçimindedir. Bu ağızın küçük oluşu az gelişmiş ocak zümresine dahil olduğuna delâlet eder. Büyük ihtimalle bunlar tek katlı ocaklardır. Ön tarih kapları da bu çeşit Anadolu ocaklarında hazırlanmıştır.

Ulukuşla'daki yarım küre şeklindeki ocağın da yanları payandalarla tahkim edilmiştir. Ancak bunların uzun ve yüksek ağızları ocağın çift katlı olmasını gerektirir.¹⁰

bir hattatın eseri olamaz. Ancak yazı nevi ve kabın karakteri kalede bulunan tasın Szenttamashyegy 2 sayılı kapla aynı maksat için kullanıldığını şüphe bırakmamaktadır. Estergom kalesi yazıtlı kabını Gerö Gy. "Esztergom Evlapjai = Estergom salnamesi" 1960 sah. 45-51'de tanıttı.

¹⁰ G. Tagan, Das alte Töpferhandwerk in Anatolien. Ethnographia LI. 1940. sah. 460-469.

Bosna'daki çanak-çömlek imalâthane merkezlerinde Türk istilâ devrindeki kapları andırır malzemeye raslandığından mukayeselerimize zemin teşkil eder. Bosna Irmağı yanındaki Visvnice'de süssüz yahut bitki veya hendesi süslerle ve Türk karakterinde kapları münhasıran beyaz kilden imâl ederler. Bunların 8-10 saatlik pişirilmeleri köşeli taş yapılara konmuş yuvarlak fırınlarda ceryan etmektedir.¹¹ Bir yakışta takriben bir veya yarım m3 odun ile 200 testi çıkarılmakta ve fırında önce ince yongalar sonra tedricen kalın odunlar ateşe atılmaktadır.¹²

Estergon-Szenttamashegy malzemesi arasında boğucu yakıştan mütevellit siyah ve esmer, diğér tâbirle "grafitli" kaplar Csazina yakınındaki Brezova'da mühmel anbar içine yerleştirilmiş mahrutu ve sıvalı ocaklarda da raslanmıştır. Bu ocakların üç menfezi bulunmaktadır :

En büyük menfez tepede, ikincisi ocağın önünde, üçüncüsü ise arkadadır.¹³ Şunu da kaydetmeliyiz ki zikri geçen kapların perdahlı satırları bizde Gracsanica yanındaki Malesica ve Sztyepyepanoplie'den bilinen tekniğè borçludurlar. Bu sonuncu ocaklarda bir defa pişirilen kaplara 20 litre su ve 3 kilo mısır unu mahlûlü sürüldükten sonra tekrar pişirilmektedirler. Bu şekilde hazırlanan kapların cidarına yemek ve yağ nüfuz etmemektedir.¹⁴ Bizokog yanındaki Lipeşev'o'da sırsız basit yahut boyalı ve beyaz kilden yapılmış Türk karakterini tanıtan kap ve kaçak yanında boğucu yakma ile elde edilen dumanlı malda çıkarmışlardır. Bu ocaklar kazıklarla örgülü yuvarlak yapılardandır.¹⁵

Bosna-Hersek'de ancak rüzgâr korkuluğú bulunan açık çanak-çömlek ocaklarına raslanır. Böyle bir ocak meselâ Lisztice yanındaki Donyi Dobkolegyde mevcut olup burada Macaristan'daki eski Türk kap kaçak karakterinde mallar imal edilmektedir.¹⁶

¹¹ Cv. C. Popovic, Lonçarstvo u Bosni i Hercegovini - Bosna Hersek'deki çanak-çömlekçilik./I. Glasnik Zemoskog Muzeja Sarajevo-Sarajevo Müzesi Dergisi II. 1956, IV. cilt. I.

¹² Aynı yerde sah. 103.

¹³ Cv. C. Popoviç, Zikri geçen makale. II. Glasnik Sarajevo 12. 1957. Resim 6.

¹⁴ Aynı şahıs. I. Dergi, sah. 177.

¹⁵ Aynı yerde. VI. levha 2.

¹⁶ Aynı şahıs. Dergi, resim 8.

Türk işgal çağı çanak-çömlek ocakları aşağı yukarı tasvir olunan şekillerde olmalıdır. Szenttauaskegy'de ocakla beraber taş yapının bulunmayışı asıl imalâthanenin kazık örgülü sundurma içinde bulunuşu ile izah olunabilir. Bugünkü bilgilerimize göre ancak bu faraziye ile yetinebiliyoruz. Türkiye, Bulgaristan ve Yugoslavya'daki yeni araştırmalar Macaristan'ın Türk işgali çağı ocak teşekküllerini daha iyi aydınlatılabilir.

Şimdiye kadar yapılan mukayeselerden maalesef fırının ebadı hakkında bir fikir vermemekte ancak dış görünüşünü tanıtmaktadırlar. Bilhassa çanak-çömlek imalâthaneleri teşkilâtı hakkında bir dayanağa sahip değiliz. Buna rağmen Estergon-Szenttamashegy kazıları sonucu XVI ncı yüz yıl Türk çanak-çömlek fırını iç tertibatını tanıtmaktayız.

Bu fırının büyük bir kısmı 1926'da su tesisatı yapılmadan öncede tahribata uğramıştı. Kazıda fırının dokunulmadan kalan kille sıvalı ateşlik kısmının beyzi olduğu ve 170—180 cm. ebadında bulunduğu tesbit edilmiştir. Bu ateşliği fırın ağzına kadar uzanan kil duvar iki bölüme ayırmaktadır. Önümüzdeki sahanlıkda beyzidir. Fırın içinde bulunan ve çok yanık kilden yapılmış ısgara parçaları bu fırının ısgaralı tipte olduğuna tanıklık etmektedir.¹⁷

Araştırmalarımız sırasında Estergon-Szenttamaşahegy kap kaçağının hepsinin tornada hazırlanmış oldukları görülmüştür. Ağaştan yapılan bu alet pek süratle harap olduğu için bunları arkeolojik buluntular arasında araştırmak beyhudedir. Bu hususda ancak etnoğrafya alanındaki mukayese ve müşabihler bir fikir verebilirler. Bosna-Hersek'in zikri geçen mahallinde bugün dahi çanak-çömlekçiler el tornası ile çalışmakta ve bunlar arasında basit ve mürekkep çeşitlere aynı nisbette raslanmaktadır. Bu tornaların gelişmesine müteallik bir nazariyeye göre: bugünkü el tornaları aslında taş yatağa yerleştirilmiş Yunan el torna menşeli olup, ayakla çevrilen tornalar da antik Yunan ve dolayısıyla ortaçağ ayakla çevrilen tornaların zamanla gelişmiş şeklidir. Diğer bir nazariyeye göre Bosna'daki basit el tornasından bugünkü mürekkep torna şekli gelişmiştir.¹⁸ Bu sonuncu görüş

¹⁷ İfj. G. Fehér, - N. Paradi. Zikri geçen makale. Belleten XXIV. 1960. sah. 549-552.

¹⁸ Cv. C. Popoviç, II. Dergi, resim 10-11.

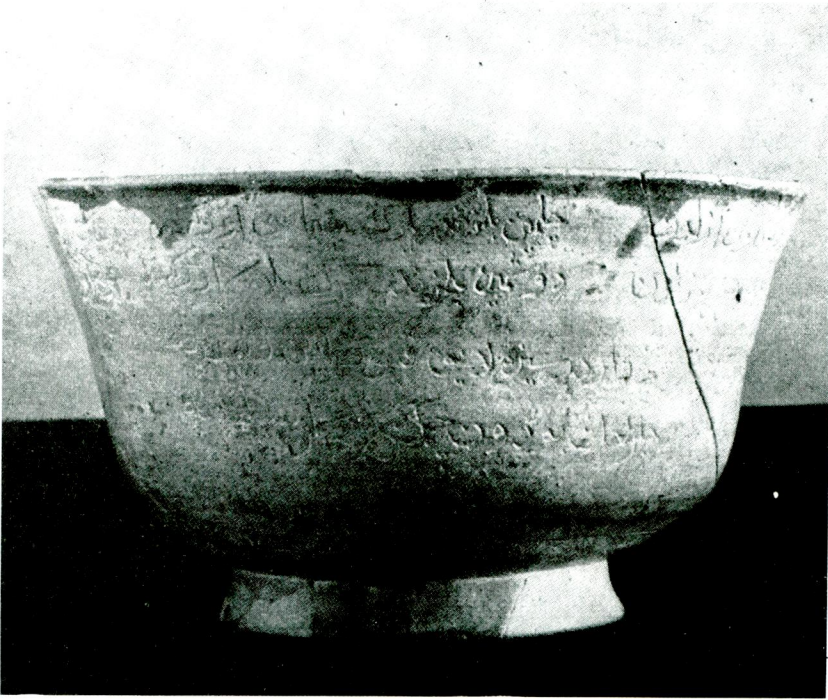
gerçeğe daha yakın olup Türk işgal çağı ustaları da aynı çeşit torna tezgâhlarını kullanmışlardır.

Çanak-çömlek imalâthanelerinde yapılan mamulâta gelince bu fevkalâde önemli buluntular henüz onarıldığı için ancak bu iş yapıldıktan sonra lâyük oldukları ayrı bir tanıtımda ele alınacaklardır. Şimdilik bu seramik koleksiyonu içinde en önemlilerinin şekilce büyük değişiklikler gösteren taslar teşkil ettiğini söylenebilir. Bunlardan birçoğunun yarım kalmış olması imalâthanedeki kaçan ustaların mallarını sırlamaya vakit bulamamaları ile izah olunabilir.¹⁹

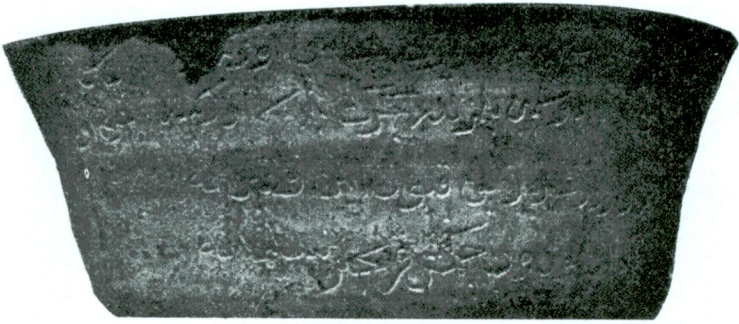
Estergon-Szenttamashegy çanak-çömlek ocağı ve burada hazırlanan eserler hakkında tarihî belgeler de bizi aydınlatmaktadır.²⁰ Bunlara bakarak zikri geçen imalâthanenin 1594 yılında tahribe uğradığı bilinmektedir. Şu halde makalemize konu teşkil eden yazıtlı iki kabın XVI ncı yüzyıl sonu on yıllık devresinde yapıldığını kesin olarak tesbit mümkündür.

¹⁹ Belleten XXIV. 1960 sah. 554-556.

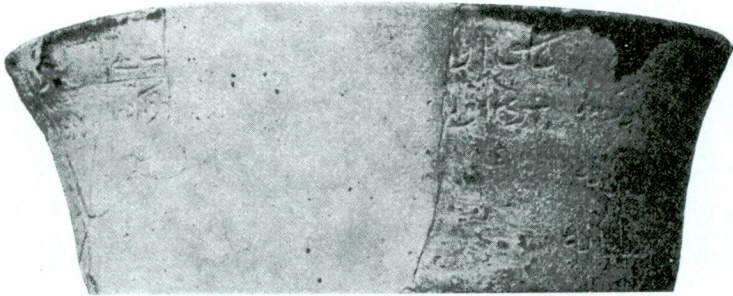
²⁰ Belleten XXIV. 1960. sah. 554-556 ve 20-35 sayılı haşiyeler.

Res. 1

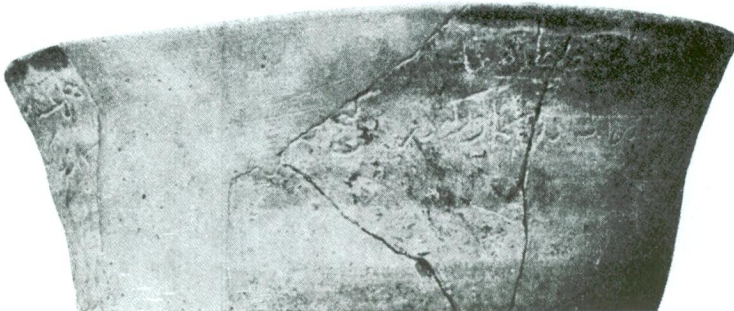
a

b

c

d

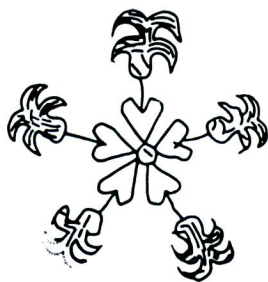
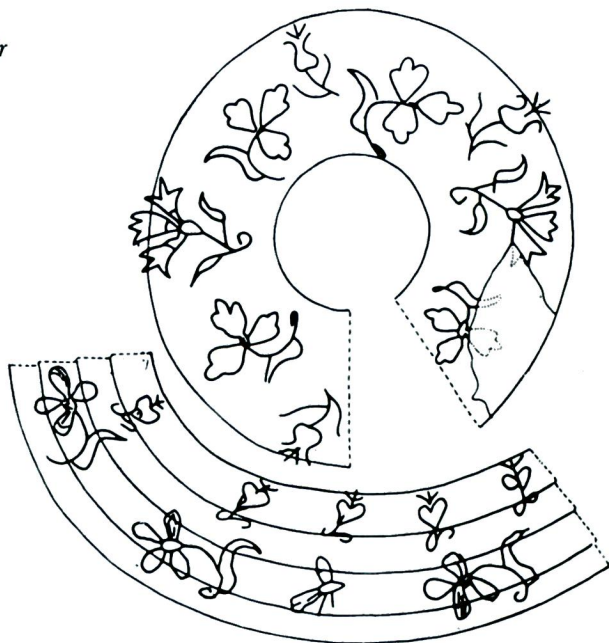

Res. 3

Res. 4

Géza Fehér

Res. 5

Res. 6

İLK TÜRK MATBAASI KURUCUSUNUN DİNÎ VE FİKRÎ KİMLİĞİ

NİYAZİ BERKES

McGill Üniversitesi

Türk fikir tarihinin başlıca olayları ve kişileri üzerine incelemeler yaptığım sıralarda Türkiye’de ilk Türk matbaasının kurucusu İbrahim Müteferrika hakkındaki bilgilerimizin azlığını görerek daha fazla bilgi edinme amacı ile araştırmaya başlayınca bu bildiklerimizin bile oldukça yanlış olduğunu gördüm.

İbrahim Müteferrika hakkında daha fazla ve daha doğru bilgiye ihtiyacımız olan noktaları iki konu etrafında toplamak mümkündür: 1) İbrahim’in menşei ve hayatı, 2) onun fikir tarihimizdeki rolü. Burada önce birinci nokta hakkındaki mevcut bilgileri hülâsa edip ikinci noktaya dönecek ve onun hakkında edineceğimiz bazı sonuçların yardımı ile birinci nokta hakkındaki bilgileri yeniden gözden geçireceğiz. Burada varacağımız sonuçlar doğru ise, İbrahim Müteferrika hakkında kesin bellediğimiz bazı hükümleri değiştirmek gerekecektir.

I

İbrahim’in hayatı, daha doğrusu siyasî faaliyetlerinden ve matbaacılığından maadaki hayatı hakkında bildiğimiz şudur: Macaristan’da Koloszvar şehrinde (bugünkü Romanya’da Cluj şehri) muhtemel olarak 1674’te doğmuş, Hıristiyan Kalvinist olan fakir bir Macar ailesine mensuptur. Ne asıl adı, ne de mensup olduğu aile biliniyor. Koloszvar şehrinin Kalvinist kolejinde (collegium’unda) bir Kalvinist rahip olmak üzere okumuş. 1692 veya 1693’de Tökoly kıyımı esnasında Türklere esir düşmüş. Sonra İstanbul’a getirilerek köle olarak satılmış. Efendisi çok zalim olduğundan ve kendisini kurtarmak için kimse “fidye-i necat” vermediğinden bu hayata dayanamayıp Müslüman olmuş, İbrahim adını almış. Talihin sevki ve zoru ile sürüklendiği Türkiye’de çalışarak Türkçeyi, İslâm ilimlerini

öğrenmiş; hattâ 1705-1711 veya 1711-1714 arasında tahmin edilen bir zamanda yeni dinini yâni Müslümanlığı müdafaa için *Risale-i İslâmiye* adında bir eser yazmış. Müteferrikalığa ve en son Hacagân rütbesine yükselmiş; iç ve dış devlet hizmetlerinde bulunmuş. 1719 dan itibaren matbaa işlerine başlamış; 1727'de matbaada Türkçe kitap basma müsaadesini almış. Bu arada yazdığı bir iki eserden ve matbaasında bastığı eserlerden bahsedilir. Bu eserlerin sayısı hakkında da farklı rivayetler var.

Bu şekilde hulâsa ettiğimiz bilgiler, İbrahim'den bahseden Szezárnak, Karácson, Simonffy ve H. Kun gibi Macarlar; Toderini, von Hammer, Babinger ve Mordtmann gibi Avrupalı yazarlar; Ebüzziya Tevfik, Bursalı Tahir, Efdaleddin, Mystakides, Ahmet Rasim, Ahmet Refik, İhsan Sungu, Selim Nüzhet Gerçek, Adnan-Adıvar gibi Türk veya Türkiye'li yazarlar tarafından bir az genişletilerek, bir az daraltılarak tekrarlanmıştır. Özellikle, İbrahim'in menşei, esirliği, köleliği, ihtidası hakkındaki hikâye kesin bir kanaat halinde bir yazardan diğerine kendiliğinden geçer. İddianın aslını araştırmaya lüzum görmeyecek kadar kesin bir şekilde yazarların çoğu onu kabul etmiştir.

İbrahim'in fikir tarafına gelince, Adnan-Adıvar müstesna, bununla kimse ilgilenmemiştir. İbrahim'in kitaplarında ne dediği, gerçek fikir hüviyetinin ne olduğu bu yazarları ilgilendirmemiştir. Türk yazarları arasında daha ziyade "Basmacı İbrahim Efendi" oluşu ön plânda gelmiştir. Yalnız Adnan-Adıvar İbrahim'in ilim tarihi ile ilgili tarafını, onun bir yazar, bir mütercim ve bir editör olarak faaliyetlerini çok güzel hulâsa etmiştir¹. Onun verdiği bilgiden bu faaliyetlerin önemli nitelikte olduğu da görülüyor. Fakat Adnan-Adıvar da bunun dışındaki taraflarıyla meşgul olmamıştır. Bazı yazarlar meselâ Karácson² ve Kun³ onun *Risale-i İslâmiye* diye bellensmiş olan eserini İbrahim'in yeni dininin yani İslâmlığın bir müdafaası (kime karşı?) olarak gösterdikleri halde ne bu yazarlar, ne İbrahim'in fikrî hüviyeti ile ilgilenmiş olan Adnan-Adıvar, ne de İbrahim'in evvelâ bu eserle dikkati çektiğini söyleyerek geçen A. H. Tanpınar⁴, bu eserin nelerden bahsettiğini söylemedikleri

¹ ADNAN-ADIVAR, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 147-152.

² İMRE KARÁCSON, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, cüz 3 (1326) s. 180.

³ H. KUN, *İslâm Ansiklopedisi*, cüz 49, s. 897a.

⁴ A. H. TANPINAR, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (ikinci baskı 1956) s. 12.

gibi İbrahim'in gerçek kimliğini açıklayacak bir ipucu olan bir eser olduğunu -galiba bu yazma eseri okumaya vakit bulamadıklarından- fark edememişlerdir. Hangi tarihte yazıldığını muhtevastından hükmettiğine göre bu eseri okumuş olması gereken Karácson'nun dahi onu ya okumamış veya anlamamış veya dikkatle okumamış olduğuna hükmetmek lâzımdır. Çünkü eserin hangi tarihte yazıldığı yazmada âdeta açık açık söylendiği halde, Karáson'nun takdir ettiği tarih tamamiyle yanlıştır (Bu noktayı aşağıda aydınlatacağız).

II

Bundan on yıl kadar önce bu *Risale-i İslâmiye* diye bellenen eseri okuduğum zaman bunun bir İslâmiyet müdafaası olmadığını, bu eserin Karácson iddiasına rağmen "ulum-ı diniye-i İslâmiye" ile bir ilgisi olmadığını gördüğüm zaman Müteferrika'nın menşei ve hayatı hakkında resmîleşen bilgilerin de doğruluğundan şüphe etmeye başlamıştım. Zaten o tarihten iki yıl kadar önce İbrahim'in *Usûl al-Hikem fi Nizâm al-Ümem* adlı (hicrî 1144, milâdî 1731 'de basılmış) eserini okuduğum zaman İbrahim'in yalnız matbaacı olarak değil, bir fikir adamı olarak üzerinde durulması gereken bir sima olduğuna hükmetmiştim. Bu eserden, genel olarak, Avrupa'nın yeni askerî talim ve taktik usulleri hakkında bilgi veren bir kitap diye bahsedildiği halde, bu kitabı okuyunca onun bu cephesinden ziyade başka bir cephesinin Türk fikir tarihi için önemli olduğunu gördüm⁵.

İbrahim Müteferrika bu eserde Türklerin Batılılara karşı gerilemelerinin sebeplerini araştırmak amacı ile Batı uluslarının tarihlerini, askerî teşkilâtlarını, savaş usullerini ve devlet şekillerini inceleyerek Türk devletinin yapısında meydana gelen çarpıklıkların ve sakatlıkların sebepleri ve gereken ıslâhat çarelerini münakaşa ediyor. Birinci bölümde devlet düzeninin zaruriliğini anlatarak bundan çeşitli devletleri (monarşi, aristokrasi, demokrasi) meydana geldiğini izah ederken bizde ilk defa olarak demokrasi idare tarzını

⁵ Bu eser *Traité de la tactique ou méthode artificielle pour ordonnance des troupes* adı altında 1769'da Fransa'da Vienne şehrinde basılmıştır. Çevireni Baron Reviczki İstanbul'da yaşamış ve Türk edebiyatına vakıfmış (Bak ABBÉ TODERINI, *De la littérature des Turcs*, Paris 1789, cilt III, s. 218). Toderini, Reviczki'nin *Nizam al-Ümem* tâbirini *ordonnance d'une armée* diye tercüme etmesini tenkit ederek doğrusu *conduite des peuples* olacaktı diyor (s. 105).

anlatmış oluyor. Modern devletlerin yeni ve akli, yani dinden ve gelenekten gelmeyen, usullerle idare edildiğini de yine ilk defa olarak kaydediyor. Bundan sonra yeni ordu teşkilâtından, savaş usullerinden, özellikle askerî ve sivil teşkilâtın birbirinden ayrılmasından bahsederek bugün bu usullerin uygulanmamasının orduyu yenilgiye sevkettiğini söylüyor. İbrahim bunlardan sonra devlet idaresinde ilmin ve özellikle coğrafya ilminin önemi üzerinde uzun uzadıya duruyor. Bu vesile ile Amerika'nın keşfinden, Avrupalıların diğer coğrafi keşiflerinden ve seyahatlerinden, İslâm dünyasını kuşatma halinde oluşlarından bahsederek Türklerin bu gelişmelerden bilgisiz kalmalarının zararlarını anlatıyor. İbrahim Müteferrika bu eserde ilk defa olarak "Nizam-ı Cedit" tâbirini de kullanıyor. Gerilemenin sebeplerini sekiz madde halinde topluyor : 1) kanunları uygulamamak, 2) adaletsizlik, 3) devlet işlerinin ehliyetli ellere düşmesi, 4) bilim adamlarının fikirlerine tahammülsüzlük, 5) modern askerî teknolojiyen bilgisizlik, 6) orduda disiplinsizlik, 7) rüşvet ve devlet servetini kötüye kullanma, 8) dış dünyadan habersizlik.⁶ İbrahim, Batı devletlerinin "nizam-ı halleri hemen akıl ile ihtira eyledikleri kavanin ve ahkâmlarına menuttur" diyerek Türkiye'de de reform zaruretinin mutlak olduğunu gösterdikten sonra, Batı usullerini uygulayarak ilerleme yoluna girmiş devlete misal olarak Rusya'yı ve Petro'nun oradaki islahatını gösteriyor ve Türkler de modernleşme yolunda yürümedikleri takdirde bunun ileride ne kadar büyük tehlikeler yaratacağını haber veriyor. "Frenk"lerin türklerin Batı usullerini uygulayıp uygulayamayacaklarını tartıştıklarını kaydettikten sonra Türk ulusunun buna kabiliyetli olduğunu, bu itibarla reform yoluna girildiği takdirde Türk devletinin daima yaşayacağına inandığını belirterek eserini bitiriyor.

Görüyoruz ki zamanı bakımından farklı ve yeni fikirleri olan bir adamla karşılaşıyoruz. Avrupa'daki yeni siyasî rejimler hakkındaki fikirlerinde, Batının yeni düşünürleriyle kıyaslanacak kadar yenilik ve derinlik olmamakla beraber (kendisinin muasırı olan ve ileride göreceğimiz gibi aslında onun esas dinî akidesine mensup bir düşünür olan John Locke ile onu kıyasladığımız zaman bunun böyle olduğunu görürüz,) İbrahim'in fikirleri bize göre zamanı bakımından çok yeni-

⁶ s. 33-34. Bu hükümlerin bugün bile canlılıklarını muhafaza ettiğini takdir etmemek mümkün değildir.

dir. Onun, özellikle, Türkiye ile ilgili üç noktayı aydın bir şekilde kavradığını görürüz : 1) yeni usullerin kabulü ile ıslâhat yapılması zarureti, 2) Rusya'nın batılılaşmasının Türkiye'nin geleceği için önemi, 3) Batılıların Türkiye'nin yaşayıp yaşayamayacağı meselesini tartışmakta oldukları. Bu gözlemleriyle İbrahim Müteferrika'yı Türk evrim tarihinin ilk öncü düşünürü olarak kabul edebiliriz.

III

İbrahim Müteferrika'nın fikir kimliğini tesbit ettikten sonra ikinci noktaya, yani onun menşei meselesine gelebiliriz. İbrahim Müteferrika kimdir? Menşei ve Müslüman oluşu hakkında söylenen şeyler doğru mudur? Bir Kalvinist rahibi olarak yetiştikten sonra, tesadüf ve zaruretlerin zoru altında, gerçekten Türklere bir savaşta esir olmuş ve sırf kölelikten kurtulmak için mi Müslüman olmuştur? İslâmiyetin, kime karşı olduğu söylenmeyen müdafaası diye tanıtılan ve *Risale-i İslâmiye* diye belenmiş olmakla beraber incelenmemiş olduğu görülen eserde bunlar hakkında ipuçları var mıdır?

İbrahim'in menşei ve Müslüman oluşu hakkında yukarıda söylediğimiz ve bizde genel olarak yerleşen kanaat Türkiye'ye gelerek Türk - Macar münasebetleri ve bilhassa Rákoczi Ferencz II hakkında vesikalar toplayan Macar katolik rahibi Karácson Imre (1863-1911) nin *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuasında* çıkan ⁷ bir makalesindeki şu sözlerinden geliyor: "1104 senesinde Orta Macar kralı Tököly Bey Osmanlı ordusu ile müttefikan Nemçelular aleyhine vuku bulan muharebe esnasında 18 yaşında olan bu genç tâlip ismi meçhul kalan bir yerde bir müfreze Osmanlı askerine müsadif olup o zamanın âdeti üzere askerler tarafından fidiye-i necat almak ümidiyle esir tutulmuştu. Bu fakir genç adam için hiç kimse - fidiye necat vermedi. Bu veçhile 1106 raddelerinde İstanbul'a getirilip burada esir olarak satıldı." ⁸ Bu makalede yazarın yegâne kaynağının, İbrahim'i Türkiye'de tanımış olduğunu iddia eden ve Rákoczi Ferencz'in maiyetinde bulunan bir asilzade olan De Saussure Cezárnak olduğu anlaşılıyor. Çünkü Karácson, İbrahim'in Türklüğe geçişini anlatırken ondan başka vesika göstermiyor ve bir az sonra göreceğimiz gibi bu kaynağı da az çok değiştirerek bize aksettirmiştir.

⁷ s. 178-185.

⁸ Aynı yerde, s. 179. Mukayese için cümlelerin altını biz çizdik.

Rákoczi Ferencz, Habsburglarla savaşlarında yenilerek İngiltere'ye, oradan Fransa'ya çekilmiş, fakat Avusturya aleyhine Türkiye'yi savaşa teşvik eden Fransa ile yapılan bir anlaşma üzerine 1717'de Türkiye'ye gelmiş, ancak Pesarofça muahedesi ile savaş haline son verildiğinden önce İstanbul'da, sonra Tekirdağında 17 yıl oturarak 1734'de ölmüştü. Onun Türkiye'deki ikameti esnasında İbrahim Müteferrika ona tercüman tâyin edilmişti. İbrahim'in Macar mültecileriyle yakından temasta olduğu, Erdel'in ve Macaristan'ın Habsburg hâkimiyetinden kurtulması dâvasını tuttuğu, Humbaracı Ahmet Paşa diye tanınan Comte de Bonneval ile birlikte Avusturya'ya karşı harb etme lehine çalıştığı biliniyor⁹. Rákoczi'nin yanında bulunan Cezárnak, İsviçre'de bulunan bir dostuna yazdığı Fransızca mektupların birinde¹⁰ Türkiye'de Macar milletinden olan bu zatın ilk matbaayı açtığını, onun vaktiyle Kolozsvár'da bir Kalvinist rahibi olarak yetiştiğini, sonra genç yaşında Türklere esir düştüğünü söyledikten sonra zor altında müslüman olduğunu bildiriyor. Cezárnak'ın mektubunda buna dair olan parça şöyledir :

Un jeune Hongrois âgé de 18 à 20 ans, qui avoit fait ses études pour devenir un jour Ministre Calviniste eut le malheur d'être pris et fait esclave par les Turcs en 1692 ou 1693 dans la guerre de Tekely. Il traina pendant longtemps une vie assez misérable, étant tombé entre les mains d'un Maître dur et cruël, jusqu'à ce que ne pouvant plus supporter la servitude, il se fait Mussulman. İbrahim, c'est le nom qu'il prit, avoit de l'esprit et du génie; il s'appliqua pendant plusieurs année á l'étude de la langue et de la Loy Turques; il y fit de si grands progrès qu'il devint un habile Effendi. Il eut le bonheur de se fair connoitre d'İbrahim-Pacha Grand Vizir qui fut étranglé en 1730 á l'occasion de la Rebellion qui mit sur le thrône Mahmoud I. Ce vizir employa avec succès en différentes affaires İbrahim-Efendi, qui connut bientôt le grand et vaste génie du premier Ministre, et le désir qu'il avoit d'introduire parmi le Turcs les Arts et les Sciences. Pour cet effet, il lui proposa d'etablir à Constantinople une Imprimerie.¹¹

⁹ AHMET REFİK, *Memalik-i Osmaniye'de kiral Rakoçi ve Tevabii* (İstanbul, 1333) s. 7-8; VANDAL, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV* (Paris, 1887).

¹⁰ 1730-39 tarihli olan bu mektuplar ve 1740'a ait kayıtları, Fransızca asılları ve Macarca tercümeleri ile birlikte Kálaman Thály tarafından yayınlanmıştır: *Lettres de Turquie* (1730-39) et *Notices* (1740) de César de Saussure (Budapeşte, 1909).

¹¹ Mektubun tarihi 21 Şubat 1732'dir.

Szezárnak bundan sonra matbaaya karşı yapılan itirazlardan, matbaanın açılışından, matbaanın bastığı Fransızca-Türkçe gramerden ve matbaanın geleceği hakkında ümitli olmayışından bahseder¹².

Yukarıda naklettiğimiz Karácson'nun sözleri bu parçadaki sözlerin aynı değildir. Karácson yukarıda naklettiğimiz kendi sözlerinden sonra bu esere atıf yaparak "bu genç Macar tâlibinin din-i İslâmı ne veçhile kabul ettiğini dostlarından olan De Saussure şöyle hikâye ediyor" diyerek Czezárnak'ın yukarıya aldığımız parçasının birinci cümlesinin başını kırparak sadece üç cümlesini şöyle tercüme ediyor: "İstanbul'da kaba ve zalim bir adamın eline geçip uzun müddet sefilâne yaşamıştı. Artık köleliğe tahammül edemeyip İslâmı kabul etti. İbrahim tesmiye olundu. İbrahim zeki ve becerikli bir adam olup bir kaç senede Türk lisanını ve erkân ve adab-ı İslâmiyeyi dahi öğrenmiş ve muktedir efendilerden biri olmuştur"¹³.

Görülüyor ki Karácson, İbrahim'in esareti ve Müslümanlığı hakkında Czezárnak'ın söylediklerini olduğu gibi tercüme etmemiş, ona ilâveler ve tefsirler katarak kendi adına söylemekle beraber hemen arkadan Czezárnak'dan naklettiğini söylediği cümleleri tercüme etmekle hem Czezárnak'ın kendisinin söylediklerini söylediği intibahı vermiş, hem de Czezárnak'ın zaten bir rivayet olarak zikrettiği bir fikri kesin bir bilgi imiş gibi bir şekle sokmuştur.

Czezárnak'ın yazdığı ile Karácson'nun yaptığı ilâveler arasındaki farklar dikkate değer: yukarıda aldığımız parçada altını çizdiğimiz sözlerin gösterdiği gibi, Karácson tarihi kesin olarak 1104 gösteriyor ki bu 1692'ye tekabül eder. Halbuki Czezárnak 1692 veya 1693 diyor. Yaş olarak 18 veya 20 dediği halde Karácson bunu kesin olarak 18 yapıyor. Hele onun "ismi meçhul kalan bir yerde bir müfreze Osmanlı askerine müsadif olarak o zamanın âdeti üzere askerler tarafından fidye-i necat almak ümidiyle,, sözleri ise tamamiyle ilâvedir ve kendi muhayyilesinin bir tahminidir. Kezâ "bu fakir adam için hiç kimse fidye-i necat vermedi" sözü de onun ilâvesidir ve tahminden başka bir dayanağı yoktur. Karácson, durumu Czezárnak'dan daha iyi bilirmiş gibi bir adım daha atarak "1106 raddelerinde (yani 1694 de) İstanbul'a getirildiğini" de iddia ediyor ki bunun da hiçbir kaydı, vesikası yoktur; sadece onun kendi kavlidir. Muhayyileye dayanan bu

¹² *Mektuplar*, s. 95.

¹³ KARÁCSON, aynı yer, s. 179-80.

tahminlerine rağmen “uzun müddet sefilâne” bir hayat yaşayan bir kölenin “Türk lisanını ve erkân ve adab-ı İslâmiyeyi” öğrenmeye nasıl imkân bulduğu sualini kendi kendine sormak hiç hatırına gelmiyor; ve nedense rahip Karácson, “İbrahim Müteferrika’nın *kendi arzusuyla değil*, vukuatın ilcasıyla Osmanlı milleti hizmetine girmiş” olduğunu kaydetmeye ve bunu ispat etmeye haylı dikkat ediyor.¹⁴

İbrahim’in nasıl ve neden Türk hizmetine geçtiğini, kendiliğinden yaptığı ilâveler ve verdiği hükümlerle izah edip bu kanaati bizde yerleştirmeye muvaffak olan Karácson’un hükümlerinin gerçekliğinden şüphe etmeye hakkımız vardır. İbrahim’in 1692 veya 1693 savaşında esir olduğu, o zaman 18 yaşında olduğu, 1694’de İstanbul’a getirilip köle olarak satıldığı hakkında onun “mücerred kavlından” başka bir kaynak yoktur. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, diğer yazarlardaki bu yolda kabul edilen bilgiler ya Czezárnak’dan veya Karácson’dan gelmektedir.

Czezárnak, Karácson kadar kesin ve onun kadar ileri gitmemekle beraber, acaba onun söyledikleri de tamamıyla güvenilmeye değer mi? İkincinin aksine, Czeznák’ın İbrahim hakkında söylediklerinde daima bir “aşağı yukarı” oluş edası var. Müşahhas tarihler, yerler, olaylar zikredemiyor. Bunlar hakkında söyledikleri hep takribi, tahminidir. İbrahim’in asıl adını bile bilmiyor. (Karácson sanki bu ad biliniyormuş gibi, kendiliğinden bir ilâve daha yaparak “Macaristan’da bu familyanın [hangi familyanın?] şöhreti, yadigârı kalmamıştır” diyor. Familya adı değil, kişi adı bile bilinmeyen bir adamın familyası sönüp sönmediğini bilmek mümkün müdür?) Eğer Czezárnak, ırkdaşı saydığı bir adamın mazarını biliyorsa hiç olmazsa onun adını ve kimlerden olduğunu öğrenmez mi idi? Czezárnak, İbrahim’in nerede ve nasıl esir olduğunu da bilmiyor. Matbaa hakkında söyledikleri de¹⁵ görgüye dayanan müşahhas malûmat değildir. Hele İstanbullu daha sonra ziyaret etmiş olan Toderini’nin verdiği malûmat yanında¹⁶ ve matbaanın yayınları hakkında onun bilgisinin pek sathi ve eksik olduğunu görürüz. Matbaacılık aleyhindeki cereyanları zikredişi ilgi çekici olmakla beraber, bu işte ileri sürdüğü mütalâalarının da (hattatların protesto ettiği ve saire) doğruluğu henüz daha araştırma ile

¹⁴ Aynı yer, s. 178.

¹⁵ *Mektuplar*, s. 95.

¹⁶ Toderini, *De la littérature des Turcs* (Paris, 1789) cilt III.

tahkik edilmeden bizim de kabullendiğimiz hükümlerdir.¹⁷ Bu hükümler doğru bile olsa, o zaman Türkiye’de bulunan yabancılar arasında dolaşan ve “Türklerin yeniliklere düşman olduğu” yolundaki genel hükümlerden onun da haberli olduğunu düşünürsek, bu kadarını bilmesinde de bir fevkalâdelik yoktur.

Czezárnak’ın, İbrahim’in fikir ve ilim işleriyle de uğraşan bir adam olduğu hakkında ya hiç fikri yoktur, yahut da bu fikirlere karşı ilgisi veya sempatisi olmadığından bahsetmeye bile lüzum görmemiştir. Onun, İbrahim hakkında söylediklerinin yetersizliği, müphemliği ya onu yakından tanımamış olmasından, yahut da gerçeği olduğu gibi söylemeyi uygun görmeyişinden ileri gelebilir. Aşağıda göreceğimiz sebeplerle bu ihtimallerin ikisi de mümkündür. Bu yüzden Czezárnak, olayları saklı tutmak veya iyice bilmediği şeyleri kendine göre hikâye etmekle nesillerce sonra gelen yazarları yanılttığı gibi rahip Karácson da bazı ilâvelerle hikâyeyi daha da tahrif ederek bildiğimiz şekle sokmuştur. Bu iki zatın katolik dininden oluşlarının bundaki muhtemel rolü, aşağıda İbrahim’in dinî mazisi hakkında vereceğimiz bilgi ışığı altında daha iyi belirecektir.

Biz bu iki kaynağı bir tarafa bırakıp kendiliğimizden araştırma yaparsak bu iki kaynaktan gelen bilgilerimizin ne dereceye kadar gerçeğe uyabileceği hakkında bir fikir edinebiliriz. Bu araştırmayı şu iki soruya göre yönelteceğiz: 1) İbrahim Müteferrika’nın memleketinin ve zamanının dinî durumu ve bunun içinde onun okuduğu okulun mahiyeti nedir? 2) İbrahim’in karıştığı söylenen savaşların mahiyeti nedir?

IV

Birinci meselede, önce bir iki olayı hatırlamak lâzımdır. Bir defâ, İbrahim sadece Macar değil, Transilvanyalı yani bizim ve kendilerinin tâbiri ile Erdel’lidir. Gerçe, Erdel Macaristan’dan büsbütün

¹⁷ Türkçe matbaanın açılmasının neden geciktiği konusu henüz daha objektif olarak incelenmiş değildir. Hükümet Yahudi matbaalarına dokunmadığı halde Rum ve Ermeni matbaalarına karşı muhalefet gösterilmesi pek muhtemel olarak katolik propagandası ile mücadele siyaseti ile ilgilidir. Toderini (cilt III, s. 218) Baron Reviczki’nin şu hükmünü naklediyor: Müteferrika’nın ölümünden sonra matbaanın kapanması hattatların muhalefetinden veya daha önemli sebeplerden değil, sadece usta işçi bulunmamasından idi (Reviczki’nin Müteferrika tercümesinin ön-sözünde, s. 15).

ayrı bir yer değildir. İbrahim ve Erdelliler de Macar dili konuşuyorlardı. Ancak gerek Macaristan tarihinde ve gerek Türkiye tarihinde Erdel'in Macaristan'dan hayli farklı özellikler gösteren bir durumu vardı. Bu özelliklerin bir kısmı siyasî bir kısmı kültürelidir.¹⁸ Türkler Macaristan'ı işgal ettikleri halde Erdel'in siyasî otonomisine dokunmamışlar, hattâ buranın Habsburg idaresinden müstakil kalmasını sağlamak için çalışmışlardır. Kanunî Süleyman'ın Janos Zsigismund'u Erdel'e kiral tâyin edişinden itibaren Erdel bir buçuk yüzyıl iç işlerinde müstakil kalmıştır. Bu, Erdel'in Habsburglara karşı Türkiye tarafını tutmasına, Habsburg hâkimiyetini kabul etmemesine bağlı idi. Bu durumun Erdel'in dinî hayatı bakımından önemi büyük olmuştur. Reformasyondan sonra Erdel'e Protestanlık gelmiş, Katolik kilisesinin Habsburg devlet idaresi tarafından desteklenen hâkimiyeti olmadığından Protestan mezhebinden olanların serbestçe dinî âyinlerini yapmaları, serbestçe kiliselerini kurmaları mümkün olmuştur.¹⁹ Böylece dinî hürriyet, tolerans, din ve devlet ayırımı Erdel'de çok önceden gerçekleşmiştir. Din ve devlet ayırımının ve din hürriyetinin daha İngiltere'de bile kesin olarak gerçekleşmediği bir devirde yani onaltıncı yüzyılın ortalarından itibaren Erdel'de, Türklerin Habsburg idaresinin hâkimiyetini buradan uzak tutmaları sayesinde gerçekleşmişti. Macaristan'da ve hatta başka yerlerde dinî ve siyasî takibata maruz kalanlar Erdel'e veya Macaristan'ın Türk hâkimiyeti altındaki kısmına iltica ederlerdi.

Bu şartlar altında Erdel'de Lutheranism ve Kalvinism yayıldığı gibi, onaltıncı yüzyılın ortalarında bizim konumuz bakımından olduğu kadar Erdel'in din ve siyasî tarihi bakımından çok daha önemli bir akide daha gelmiş ve halkın çoğunluğunu kazanmağa başlamıştı. Bu akide Unitarianism veya Erdellilerin tabiri ile Unitarius idi. Bu akidenin ana fikirleri Teslis aleyhdarlığı, Tanrı'nın tek olduğu, İsa'nın tanrı olmayıp bir insan olduğu, Hıristiyanların İsa'ya tapmasının Hıristiyanlığın kutsal kitabına aykırı olduğu, Teslis fikrinin İncil'de bulunmadığı, ancak Katolik kilisesinin İncili tahrif etmesinin mahsulü olduğu fikirleri idi. Bu fikirleri ile Unitarianism yalnız Katolikliğin düşmanlığını kazanmakla kalmamış, Reformasyonun iki önemli

¹⁸ FEKETE, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1649", *Belleten*, sayı 52, cilt XIII (1949) s. 663-743. Erdel'in hür bırakılması hakkında, s. 740.

¹⁹ Aynı yazı, din hürriyeti hakkında, s. 738-39.

kolu olan Lutheranism ile Kalvinizm'in de muhalefetine çekmiş ve Unitarianism heretik bir akide ve hareket olarak baskıya uğratılmıştır.

Unitarianism'in nereden başlayıp Erdel'e nasıl geldiğini ayrıntı ile tılları burada anlatmanın imkânı yoktur. Ancak bu dinî akide ve cereyanın geçmişi hakkında kısaca bilgi edinmek faydalı olacaktır. Fikrin asıl babası İspanyalı Michael Servetus (1511-1553) dür. Servetus batı ilim ve din tarihinin en önemli simalarından biridir. Dinî fikirlerinden dolayı heretik sayılan Servetus'dan ilim tarihleri, onun bilhassa Harvey'den önce kan deveranı hakkındaki yeni görüşleri²⁰ ve bir de coğrafyacılığı dolayısıyla bahsederler. Hıristiyanlık din tarihlerinde adı hemen hemen geçmez. Onun açtığı Unitarianism dinine karşı olan Protestan ve Katolik kiliselerinin aleyhdarlığı artık eski taassubunu kaybettiği halde ve hattâ bu din Amerika'da aralarında Thomas Jefferson, filozof Emerson gibi büyük simalar bulunan önemli kişilerin mensup olduğu bir din olduğu halde bile hâlâ hiç değilse onun varlığından tecahül edilir. Servetus'un çok maceralı hayatını anlatmaya imkân yoktur, ancak şu kadarını kaydedelim ki Calvin ile yaptığı bir tartışmadan sonra, hem Engizisyon hem de Calvin'ciler tarafından takibata uğramış, nihayet Cenevre'de Calvin'cilerin eline geçerek bu şehirde 1553 yılında muhakeme edilerek dinî fikirlerinden dolayı diri diri yakılmıştır.²¹

Servetus dinî fikirlerini ifade ettiği en önemli iki eseri 1531'de basılan *Teslis Hataları (De Trinitatis Erroribus)* ile 1553'de basılan *Hıristiyanlığın Eski Haline İadesi (Christianismi Restitutio)* adlı Lâtince yazılmış kitaplardır. Bu ikinci eser Engizisyon tarafından imha edilmiş olduğundan bugün dünyada sadece üç nüshası vardır (Paris'te, Viyana'da ve Edinburgh'da).

²⁰ Servetus Paris'te Vesalius'un talebesi idi. Kan dolaşımı hakkındaki görüşün Suriyeli İbn al-Nafis'den geldiği bilinmekle beraber bunun Servetus'a ulaşma yolu meselesi ihtilâflı bir konu olarak durmaktadır.

²¹ Bugün aynı yerde onun bir heykeli vardır. Servetus hakkında bakınız : E. M. WILBUR, *A History of Unitarianism* (Cambridge, Mass., 1952) cilt I, bölüm V, IX, X, XI ve XII; FULTON, *Michael Servetus, Humanist and Martyr* (New-York, 1953); R. H. Bainton, *Hunted Heretic, the Life and Death of Michael Servetus, 1511-1553* (Boston, 1953); STANISLAS KOT, *Le mouvement antitrinitaire au XVIe et au XVIIe Siècle* (Paris 1937) ve *L'influence de Michel Servet sur le mouvement antitrinitaire en Pologne et en Transylvanie*, B. BECKER'in, *Autour de Michel Servet et de Sebastien Castellion* (Harlem, 1953) adlı eserinde.

Servetus'un öldürülmesine ve kitaplarının yakılmasına rağmen Hıristiyanlığın ilk asırlarından beri mevcut olan Teslis tartışması yine de kapatılamamış, Servetus'un fikirleri bütün baskılara rağmen yayılmıştır. Hem Katoliklik, hem Luther ve Kalvin Protestanlığının baskılarına rağmen Teslis aleyhdarlığı şimali İtalya'da, Polonya'da, Erdel'de, Hollanda'da, İngiltere'de yayıldı. Nihayet Amerika'ya kadar genişledi. Bunlar, Protestanlığın Teslis akidesini red etmemesi yüzünden onu gerçek reformasyon saymıyorlardı.

Erdel'de yukarıda kısaca söylediğimiz şartlar altında mümkün olan din hürriyeti ve müsamaha rejimi sayesinde onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında dinî tartışmalar gelişti. Bu tartışmalar, bizde olduğu gibi din üleması arasında yapılıyor, çok defa hükümdarın veya Türk hâkimiyeti altındaki topraklarda Türk paşasının reisliği ve hakemliği altında cereyan ediyordu. Tartışmaların başlıca konusu İncil'de Teslis fikrinin var olup olmadığı, İsa'nın Tanrı veya insan şahsiyeti meseleleri idi. Türklerin Habsburgları mağlup etmeleri, Macaristan'a hâkim olmaları, Erdeli içişlerinde serbest bırakmaları sayesinde 1559-1571 devresinde Erdel dünyanın en çok dinî fikir hürriyeti bulunan bir memleketi haline gelmişti. Batı Avrupa'dan, Almanya'dan aşırı yeni dinî fikirleri olan kimseler buraya kaçıyorlar veya burayı ziyaret ediyorlardı.²² (Bunların en meşhuru Heidelberg'li İlâhiyatçı Adam Neuser heretik fikirlerinden dolayı idam edilmek üzere iken kaçmağa muvaffak olmuş, Erdel'e ve nihayet oradan Türk topraklarına geçerek Müslüman olmuştu) Türk himayesi ve müsahahası altında Unitarianizm Erdel'in dışında da yayılmıştı. Meselâ tarihçi Peçevi'nin doğum yeri olan Peçuy'un başlıca kilisesi 1570'de Unitarianizm'i kabul etti. Bu şehir aynı zamanda önemli bir Unitarianizm basın merkezi olmuştu; buradaki matbaada basılan eserler Erdel ve Macaristan'a yayılıyordu. Bu akidenin başlıca fikirlerine karşı Müslüman Türklerin düşmanca bir tavır almayacaklarını kaydetmeye bile lüzum yoktur.

Fakat 1571'den sonra yani Macaristan'daki Türk hâkimiyeti ve kudreti zayıflamağa başladıktan sonra Unitarianizm'in talihi ter-

²² Unitarian akidesine mensup olan İngiliz Paul Best (1590-1657) 1624 yılında Erdel'i ziyaret etmişti. 1647'de *Mysteries Discovered* adlı bir eser yazdı. Bu eser çıktığı zaman imha edildiğinden nüshaları nadirdir (Biz British Museum'daki nüshayı kullandık). Orada Türk hükümetinin kurduğu serbest fikir hürriyeti havası içinde Erdel'in nasıl gerçek bir reformasyona vardığını söylüyor.

sine dönmeye başladı. Erdel'deki eski durumu güçleşmeğe başladı. Bununla beraber, Erdel'de Katolik, Luther, Kalvin ve Unitarius kiliseleri ayrı ve müstakil kiliseler ve mezhepler veya dinler olarak tanınmakta idiler. 1570' den sonra Erdel'de en önemli dinî hadise Kalvinist olan Dávid Ferencz adlı ilahiyatçının Unitarianism'i kabul etmesi, *non - adoramus et non - invocamus* (İsa'ya Tanrı sıfatıyla tapılması) akidesini şiddetle ortaya atması oldu. Dávid *Anti-Krist'in Gerçek Tanrı Bilgisini Nasıl Tahrif Ettiği* adlı eseri büyük tartışmalara sebep oldu. Başlıca tezi Anti-Krist dediği Papalığın Kitab-ı Mukaddesi tahrif ettiği iddiası idi.²³ Dávid ulema meclisinde şiddetli tartışmalarda bulundu; burada muarızları onu Türklerin dini olan "Muhammedilik" fikirlerini kabul etmekle suçlandırıldılar. Nihayet hapiste 1579' da öldü. Bundan sonra Unitarian'lar aleyhine şiddetli takibat, hattâ zulümler, malları gasbetme hareketleri zaman zaman tekrarlandı. Bu da daha ziyade Habsburglarla Osmanlılar arasındaki siyasî ve askerî mücadelelerin iniş, çıkışlarına göre devam etti. Dávid'in ölümünden sonra bir çok taraftarları Türk idaresi altındaki Aşağı Macaristan'a sığındılar, orada kiliseleri ve inançları tam bir hürriyet içinde idi. 1588 yılında Budin Paşası'nın huzurunda dinî münakaşalar yapıldığı bildiriliyor.

Fakat Erdel'de Unitarius akidesi taraftarlarının en sıkıntılı hattâ felâketli devri 1680'de Macaristan'daki Türk hâkimiyetinin tamamiyle kırılması, Erdel kralı Apafi II'nin Habsburglar lehine tahttan çekilmesi, bütün Erdel'in baştan başa Habsburg işgali altına girmesi, bütün kalelerin Habsburg askerleri ile dolması, ve Katolik kilisesinin üstünlüğünün iade edilmesiyle başladı.²⁴ Bu şartlar altında Erdelliler ve bilhassa Unitarian olanlar, Türk himayesi altında kalmayı, Türklerle birlik olup Habsburg hâkimiyetinden kurtulmayı özlüyorlardı. Habsburglu hükümdar Leopold Erdel'deki din hürriyeti kanunlarını ve devletten kiliselerin ayrılığını tekit etti ise de bilhassa

²³ Dávid hakkında Wilbur'un yukarıda zikredilen eserine bakınız. Dávid'in fikirlerini, Bizans hanedanından Jacob Paleologus devam ettirdi. Bu zat, İtalya'da dominiken iken tarikatı terk etmiş, Engizisyondan kaçmak için 1559'da Almanya'da Protestan olmuş; 1571'de Lehistan'a ve nihayet Erdel'e gelerek Unitarian olmuştur. 1573-74'de Kolosvár kolejiine rektör oldu. 1582'de Moravya'da yakalandı, Roma'da uzun zaman hapsedildikten sonra 1585 'de orada yakıldı.

²⁴ Katoliklere verilen imtiyazlar hakkında bak. WILBUR, *History of Unitarianism* (1952) s. 128.

Cezvitler Habsburg askerlerinin yardımı ile Protestanlar aleyhine ve bilhassa Unitarian'lar aleyhine şiddetli bir baskı siyaseti uygulamaya çalışıyorlardı. Asıl 1688'de başlayan baskı ile bir çok Unitarian'lar zorla Hıristiyan edildi, edilmeyenlerin malları gasbedildi. Bir çokları Türklerle birlik olmakla, gerçekte onların dinini kabul etmiş olmakla suçlandırılıyorlardı. Gerçek bir Unitarian için Erdel'de artık kolayca yaşama ve tutunma ümitleri kalmıyordu. ²⁵

V

İbrahim Müteferrika'nın okuduğu ve mezun olduğunu söylediği, okul Erdel'in en önemli şehri ve dinî merkezi olan Koloszvár'da bulunan iki Protestan kolejinden en büyük ve en eski olanı idi ve Unitariuş kilisesine mensuptu (diğeri Kalvinist idi). O zamanki bu din öğretimi müesseseleri bizdeki medreseler gibi ilk ve orta öğretim seviyesinde din ilimlerini ve tarih, felsefe, coğrafya gibi konuları okuturlardı. Mezunlar öğretmen veya rahip olurlardı. Bunlar arasında yüksek ehliyet gösterenler Batı Avrupa üniversitelerine (Viyana, Varşova, Heidelberg gibi) giderlerdi.

1689 yılında bu kolejin tarihinde çok önemli bir olay oldu. İbrahim Müteferrika'nın bu yılda oradan mezun olduğunu veya olmak üzere olduğunu kolaylıkla tahmin edebiliriz. 1689 yılında bu kolej Unitarianların elinden alındı. Habsburg askerleri binaları işgal ettiler. Dershaneleri zahire anbarı yaptılar. Sonraları bu bina yerine onlara şehir meydanında bulunan terziler loncasının bulunduğu bina verildi. İbrahim'in bu heyecanlı günlerin olayları arasında bulunduğunu tahmin edebiliriz. Unitarianizm artık din hürriyetini kaybetmişti. Bu yıllar içinde Dávid'in fikirleri ve eserlerinin okunması Unitarian'lara yasak edilmişti. Buna rağmen onun ilâhiyatı kolejin hocaları ve öğrencileri arasında popülerdi; İbrahim Müteferrika da kendi eserinde "mensuhtur deyu okumasından nehiy olunduğum atik eczay-ı tevatları sırren mütalâa" eylemekte olduğunu söylemek suretiyle zamanında okunması yasak olan dinî metinler olduğunu ifade etmiş oluyor.

İbrahim'in Koloszvár'da gizlice okuduğu şeylerin Dávid'in yukarıda adı geçen eseri ile ilgili olduğu muhakkaktır; zaten *Risale-i*

²⁵ Dávid taraftarlarının aşağı Macaristan'a geçmesi hakkında Wilbur, c. I, s. 83; Paşa huzurunda münakaşa hakkında, s. 84-85; Fekete, s. 738-9.

İslâmiye diye bellenen eserin esas tezi, aşağıda göreceğimiz gibi İslâmiyetin müdafaası değil, Dávid'in eserinin unvanında ifade edilen esas fikir yani Kitab-ı Mukaddesin tahrif edildiği tezidir.

Fakat bu eserin yanında İbrahim'in okuduğu çok daha önemli ve o zamana kadar Erdellilerin eline ilk defa geçmiş olan Servetus'un yukarıda bahsettiğimiz *Christianismi Restitutio* bulunduğu muhakkaktır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi yakılmaktan kurtarılan üç nüshadan bugün Viyana'da bulunan nüshası Szentiványi Daniel adlı bir Erdelli tarafından elde edilip Koloszvár'a getirilmişti. Bu zat, 1660-1668 yıllarında Batı Avrupa'da bulunmuş, 1665 yılında İngiltere'ye gelmişti.²⁶ Unitarianism o tarihte İngiltere'ye yayıldığı için Daniel İngiltere'de öğrenci iken *Restitutio*'nun bir kopyesini elde etti. 1668'de Erdel'e dönüşünde bu kitabı beraberinde getirdi. Kendisi gelir gelmez Koloszvár kolejinde direktör tâyin edildi. Daha sonra 1681-1684'de Piskopos yardımcısı, 1688-1689 da yâni İbrahim'in öğrenci olduğu yıllarda Piskopos oldu ve bu sıfatla da Koloszvár kolejinin başkanı oluyordu. Servetus'un bu eserinin okunması, her yerde olduğu gibi, orada da yasaktı. Bununla beraber, eserin gizlice okunduğu, bugün Viyana'da bulunan bu nüshayı tetkik edenler kitap kenarlarına yazılmış haşiyelerden hükmetmektedirler. İbrahim'in bu eserin okuyucularından biri olduğunu tahmin edebiliriz (Szentiványi Daniel, gelirken Servetus'un diğer önemli bir eseri olan Batlamyus coğrafyası edisyonunu da getirmişti. İbrahim'in coğrafya merakının bu eserden geldiğini de kolayca tahmin edebiliriz).

İbrahim, Dávid'in ve Servetus'un Teslis akidesini tenkit eden bu eserlerinde neler gördüğünü kaydederek aşağıda kendi eserindeki belli başlı fikirlerin kaynaklarını da keşfetmiş oluruz. Bunlarada, İncilde Yuhanna İncili diye bilinen kısımda bazı âyetlerin (bab XIV, âyet 16, 17, 26; bab XV, âyet 26; bab XVI, âyet 7-15) tahrif edilmiş olduğu münakaşa ediliyordu. Bu âyetlerde ileride gelecek ve Yuhanna İncili'nin Türkçe tercümesinde *tesellici* diye tercüme edilen Yunanca *parakletos* kelimesinin, bazı eski Doğu İncillerindeki yazılışı ile *periklutos* olduğu yolunda iddialara yol açılmış ve sonraları (İbrahim

²⁶ Daniel hakkında bak. Fulton, adı geçen eser, s. 86. Kitabın 1735 den itibaren nerede bulunduğu bilinmiyor. 1785'de bir unitarian olan Stefan Agh tarafından Teleki de Szék'e hediye edildi; bu zat da kitabı İmparator İkinci Jozef'e hediye etti. Viyana'daki nüsha işte budur.

Müteferrika'nın da kendi eserinde yaptığı gibi) İslâmların bunu Muhammed'in unvanı olan *Ahmed* kelimesinin karşılığı olduğu iddiasına vesile olmuştur.²⁷ Fakat Unitarian'ları asıl ilgilendiren taraf, İsa'dan sonra Ahmed'in geleceğinin İncilde haber verilmiş olması iddiasından ziyade bu tahriflerin Teslis fikrini meşrulaştırmak için yapıldığı iddiası idi. Servetus, *Teslis Hataları* adlı eserinde bu "Teslilici" mefhumuna takılıp bunu şu şekilde ifade ediyor: "... onlar (insanlar) onun yerine başka bir gerçek Teslilici bulacaklardır, fakat bu insan değil, "size her şeyi öğretmek için Peder'den ayrılan Ruh'dur" diye ilâve ediyor.²⁸ Fakat Servetus'un şu cümlelerinin İbrahim üzerine, kendi tâbiri ile, "Hidayete erişme" hususundaki tesirini tahmin edebiliriz : Servetus Teslis fikrine hücum ederken şöyle diyor: "Fazla olarak ve hepsinden kötüsü bu Teslis ananesi Muhammedilere sonsuz alay konusu oluyor. Yahudiler de bizim bu hayali inancımıza katılmazlar ve Teslis hakkındaki budalaca fikirlerimize gülerler... Bakın Muhammed ne diyor. (bir düşmanın söylediği bir gerçek bizim tarafımızdakilerin söylediği yüz yalandan üstündür). Muhammed *Kuran*'da diyor ki [burada kur'an, sure III, IV, V ve XIX'dan parçalar alıyor]. Muhammed fazla olarak: Havariler, İncilciler ve Hıristiyanlar, insanların en iyileri idiler ve doğru olanı yazdılar; Teslis fikri yani Tanrısal varlıkta üç şahsiyet olduğu fikri onlarda yoktu; bunu daha sonraları insanlar kattılar, diyor." Unitarianism'in ilk kurucusu olan Servetus'un kaleminden Teslis fikrine karşı Müslümanların Kur'anının şahit olarak gösterilmiş olmasının Türklere hiç yabancı olmayan Erdellilerin genç ilâhiyat öğrencisi İbrahim üzerine yapacağı tesirin derecesini tahmin etmek zor olmasa gerektir.

VI

İbrahim'in Koloszvár'da okuduğu ve mezun olduğu o yıllar içinde Koloszvár'daki dinî tartışmaların ve İbrahim'in kendi yazma

²⁷ Bu mesele hakkında bak. J. Schacht, "Ahmad" *Encyclopedia of Islam* yeni edisyon, fasikül 5, s. 267. Kur'an LXI, 6 buna delâlet ediyormuş : "ve hatırlayın, Meryem oğlu İsa: 'ey İsrail oğulları! şüphe yok ki ben size elimdeki tevat'ı tasdik eden ve benden sonra gelecek ve adı Ahmed olacak bir peygamberi müjdeleyen Tanrı elçisiyim, dediği zaman o onlara apaçık delillerle geldiği halde onlar bu apaçık sihirdir demişlerdi."

²⁸ SERVETUS, *Teslis Hataları* (Wilbur tercümesi, Harvard Theological Studies, 1932, s. 67).

eserinde söylediklerinin bize verdiği dış bedahatlerin zorladığı gözlemlerden şu sonuçlar belirmektedir : 1) İbrahim'in okuduğu collegium bir Kalvinist okul değil, bir Unitarian okuludur; 2) İbrahim bu okulda Kalvinist değil, hararetle bir Unitariandır ve o zaman Hıristiyanların okuması yasak olan eserleri gizli gizli okumaktadır, 3) İbrahim bu gizli okumalardan sonra ve kendi tabiriyle "hidayete erdikten" sonra, yani en önemli Unitarian eserlerinde Teslis fikrinin batıl olduğuna, Papalığın Hıristiyanlığı tahrif ettiğine, ve gerçek dinin İncil'in aslında geleceği bildirilen başka bir peygamber tarafından getirileceğine dair ipuçları elde ettikten sonra çıkıp dinî tartışmalara katılıyor.

Bunları, herkesin *Risale-i İslâmiye* diye bahsedip de ya okumadığı veya içinde ne olduğunu anlatmadığı eserinde görürüz. Yalnız burada, eserin ana tezine gelmeden önce, hangi tarihte yazıldığını tesbit edelim. Karácson, bu eserde İbrahim'in Ráckoczi Ferencz'in savaşlarına ait bir cümlesine dayanarak, yukarıda söylediğimiz gibi, yazılışını 1711-1714 arasında tahmin ediyor. Halbuki bu savaşlar yıllarca devam eden bir olay olduğu için Müteferrika'nın bu cümlesi belirli, kesin bir tarih için ipucu olamaz. Buna karşılık eserin sonunda İbrahim, eserin yazıldığı tarihi kesin olarak belirlememizi mümkün kılan daha somut olaylardan bahsediyor. Bunlardan biri şudur: "Haliyen sene-i sabıkta Nemçe-i bedkâr tedbirini tebdil edip" diyerek Papanın "Nemçe-i bi dine ol memleket kırallığını taç giydirmesiyle ve yedine asay-ı hükümet vazeylemesiyle teslim eyledi" diyor ki bu, Papa XI inci Clement'in zamanında Avusturyalıların İtalya'ya istilâ ve Papalık topraklarından ilerliyerek Napoli'yi zapt etmeleri, Papa'nın Arşidük Şarl'ı İspanya kralı olarak tanınmasıdır ki tarihi 1709'dur. Diğeri de İsveç kralının Türkiye'ye iltica etmiş olmasından bahseden cümledir ki bu eserin yazıldığı sene olduğu bildiriliyor. Şu halde bu eser 1710'da yazılmıştır.

Bu eser kütüphanelerde *Risale-i İslâmiye* diye kayıtlıdır ve hep öyle anılıyor ve belki de bu unvan onun İslâmiyetin müdafaası hakkında veya İbrahim'in yeni dininin meziyetlerini müdafaası kasdiyle yazıldığı intibahını vermiştir. Fakat yazmanın kendisinde bu isim hiç bir yerde geçmiyor. Belki daha doğru bir unvan *Risale-i Tevhit* olurdu; unvan ne olursa olsun, eserdeki fikirler, İncilde geleceği bildiren Peygamberin Muhammed olduğuna dair olan ve İbrahim'in kendi ilâvesi

olan fikir müstesna, Unitarianism akidesinin başlıca fikirlerinin savunmasından, Papalığa şiddetle hücumlardan, Habsburg aleyhdarlığından, Türk kudretinin bu kötü kuvvetlere karşı ergeç zafer kılacağına dair imanından ibarettir. İbrahim bu eserde, Katolikliğin veya Papalığın Kitab-ı Mukaddesi tahrif ettiğine dair olan iddialarını tartışırken Lâtince Kitab-ı Mukaddesten parçalar alarak bunları arap harfleriyle kaydediyor. Bu parçalar Arapça gibi üstünlü, esreli olarak yazılmış, bunları yazan hattat Lâtince kelimelerin Arapça harflerle yazılı şekillerinin mânalarını anlamadığından bir çok tahriflere sebep olmuştur. Bu parçaları Servetus'un lâtince *Biblia Sacra'sı* ile karşılaştırmak ayrıca çalışma isteyen bir iştir.

İbrahim'in Kalvinist olmadığına en kesin delil, Teslis doktrini aleyhindeki hücumlarıdır. Kalvinizm, Katolikiğe aleyhdar olmakla beraber, onda Teslis aleyhdarlığı yoktur ve Teslis aleyhdarlığı bu dinde de aynı derecede küfürdür. Nitekim bu yüzden Servetus Kalvinistler tarafından diri diri yakılmıştır. *Risale-i İslâmiye'nin* dikkatle okunması, onun Kalvinist olmadığını kesin olarak gösterir.

VII

İbrahim'in aslında Kalvinist olmayıp Unitarian olduğu belirlenince, onun esirliği ve ihtidası sebebi hakkındaki hikâyeye de sallanmağa başlıyor. İbrahim kendi eserinde ne esirliğinden, ne köleliğinden, ne de zulüm gördüğünden ve bu yüzden Müslüman oluşundan bahsetmiyor. Bu sonuncudan bahsetmemiş olması tabîî görüle bile, birinciden söz etmesi beklenebilirdi. Bununla beraber bu, kesin bir delil sayılamaz. Fakat İbrahim'in esirlik ızdırabından kurtulmak için Müslüman olduğunu söyleyen Szezárnak'ın, mümin bir Hıristiyan sıfatıyla, Türkiye'de önemli bir mevkide bulunan ve önemli işler yapmış olan bir Macar hemşehriden öğrenerek bahsedebilmesi için resmî Hıristiyanlıkça zındık ve düşman dinine meyyal sayılan bir akideye sâlik olan bir adamın gerçek dinini gizlemesini veya üstünden geçivermesini tabîî saymak lâzımdır.

Bir Hıristiyan Macar'ın, bir Müslüman Türk haline gelmesini mazur göstermek için o zaman pek âdet olan "zor altında kalmış olmak" mazeretini göstermesi mümkündür. Fakat Szezárnak bile İstanbul'da satılmaktan bahsetmiyor. Köle olarak satılmış olma tarafı da katolik rahibi Karácson'nun ilâvesidir. Bir Macar olarak ve Türk-Macar

münasebetleri ile ilgili bir tarihçi olarak İbrahim'in Macar oluşu ona öğünme verecek bir şeydi; ancak Türklere hizmet etmiş ve yararlı olmuş bir Macar'ın zındık ve kâfir bir Macar olduğunu açıklamak bu rahip bilginin pek seveceği bir iş olmasa gerekti. Gerçek bir Katolik rahibinin, kilisenin asla af edemeyeceği bir zındığı bile bile methetmesi belki de şahsî olarak ona bazı nahoş şeyler sağlayabilirdi. Zaten Karácson, yazısının başında İbrahim'in asla kendiliğinden Türk hizmetine gelmediğini, bunun talih ve tesadüfün ve elinde olmayan olayların sürüklemesi sonucunda olduğunu dikkatle kaydetmeyi unutmamıştır. S. Takats'ın *Macaristan Türk Âleminde Çizgiler* adı ile Türkçeye çevrilen eserinde esirlik, kölelik, ve "fidye-i necat" işleri hakkındaki hikâyelerin iç yüzü dolayısıyla yapılan açıklamaların yardımı ile Karácson'un eski bir geleneği takip ederek bir de "fidye-i necat" ilâvesi yapmayı unutmamış olmasının sebebinin daha iyi anlayabiliriz.

Fakat, İbrahim Müteferrika'nın köle değil, esir bile olduğundan bizi ciddî şekilde şüpheye düşürecek en kuvvetli delil, İbrahim'in katıldığı iddia edilen "Tököly kıyımı"nın gerçek mahiyetidir. Silâhtar tarihinden öğrendiğimize göre²⁹ 1690'dan önceki yıllar içinde, Türkler Tököly'yi Erdel'e hükümdar yapmayı düşünüyorlardı; Erdelliler Tatar Hanına ve vezirazam Mustafa Fazıl Paşa'ya müracaat ederek bunu istemişlerdi; Kırım Hanı ise bu teşebbüsün yürümiyeceğine kani idi. Başarı, içeride Erdellilerin ayaklanmalarıyla mümkün olabilirdi. Tököly ile beraber Erdel'e girilmesine vezirazam taraftar olduğundan doğu taraftan harekât başladı. Braşova'da yapılan büyük bir muharebeden sonra Türk kuvvetleri Ağustos 1690'da Sebin'e kadar ilerlediler. Elimde bulunan 1690 tarihli Fransa'da basılmış bir Erdel haritasından bu kalenin Koloszvár'a 150 kilometre bir mesafede olduğunu tahmin ediyorum. Burada yer yer Tököly adına Erdel âyanı itaate davet edildi. Silâhdar'a göre başlıca şehirlere, bu arada Koloszvár âyanı gizlice buluşup hediyeler gönderdiler³⁰. Bununla beraber, genel bir ayaklanma olmadı. 1690 sonunda ve 1691 başında, bu defa Belgrad tarafından, harekât yine başladı. Bu defa Koloszvár kalesine kadar gelindi³¹. Orada üç gün kaldı; kale ahalisi teslim

²⁹ *Silâhtar tarihi*, cilt 1 (İstanbul 1928), s. 504-5.

³⁰ Aynı eser, s. 529, "Koloszvár, Preşova ve Sigelhid âyanı mahfî buluşup hediyelerin verdiler ve suret-i muamele ve itaat yüzün gösterdiler".

³¹ Aynı eser, s. 550.

olmağa davet edildi. Bu esnada Apaffi taraftarları Türkleri davet eden Erdel ileri gelenlerini tevkif etmişler, işkenceye tâbi tutmuşlardı³². Erdel tamamiyle Nemçe askerlerinin işgali altında olduğundan ne âyan ne de reaya kaleyi teslimine cesaret edemediler. Şehrin varoşuna yapılan hücumlardan sonra Nemçe'nin onbeş bin kadar bir kuvvetinin Koloszvár kalesi altına gelmekte olduğu haber alındı. Serasker vezir Cafer Paşa Tököly'nin davetlerinin bir neticesi görülmediğini görerek "Nemçe kılıcından gözleri korkup bir veçhile Erdel'in teshiri mümkün olmamakla.." Ocak 1691 'de geri dönüşüne karar verdi. Bütün harekât böylece 1101-1102 yıllarında olmuştur. Bu esnada alınan az sayıda esirlerden, Silâhdar'ın verdiği malûmata göre, Türklere taraftar olanlara ehemmiyet veriliyor ve bilhassa Müslüman olarak gelen esirler derhal "ıtlak" ediliyordu. "Orduda kimin elinde reaya esiri bulunuyorsa ahz ve zahireleri mirîden görülüp sâkin oldukları mahallere isâl edildi. Ziraate kudreti olmayanlara Mirîden tohumluk buğday ve öküz verdiler". 1693 'de Erdel'e girmeye bir daha teşebbüs edildiyse de bu defa daha Erdel'e girmeden Nemçelilerin Belgrad'ı muhasara etmek üzere ilerledikleri öğrenilince vazgeçildi, Belgrad tarafına dönüldü, düşman muhasarayı kaldırıp Sava nehrinin öte tarafına çekildi. Bozoklu Mustafa Paşa Aralık 1693' de Edirne'ye döndü ve bundan sonra bir daha Erdel harekâtı yapılmadı.

Şu halde yalnız 1690 Ağustosunda Koloszvár'a 150 kilometre tahmin ettiğim bir mesafeye kadar, 1691' Ocak ayında ise Koloszvár'a kadar geliniyor. O halde İbrahim'in 1691 de esir olduğu veya daha muhtemel olarak iltica ettiği veya Tököly tarafına katıldığı tahmin edilebilir. Yani bu, Karácson'un iddia ettiği gibi 1104 yılında veya veya Cezárnak'ın sandığı gibi 1692 veya 1693' de olamaz. Böyle bir harekâta ilâhiyat kolejini bitirmiş veya bitirmek üzere olan bir Erdelli'nin, hele Unitarian dininden olan birinin Habsburg ordusunda bulunacağını düşünmek güç olur. Böyle birinin bir Katolik hükümdarına hizmet etmektense Erdel istiklâlini sağlamağa çalışan Tököly ile birleşmiş Türk ordusuna katılacağını tahmin etmek daha akla uygundur. Savaş esnasında yerli ve sivil halktan askerlerin bazı kimseleri yakalayıp esir etmeleri imkânı varsa da Silâhdar'ın verdiği malû-

³² Aynı eser, 551.

mata göre Erdellileri memnun etmek ve onları kurtarma gayesi güdüldüğünü göstermek için bu gibi kimselerin derhal serbest bırakıldığı ve hattâ Miri'den kendilerine yardım yapıldığı doğru ise İbrahim'in esir alınıp İstanbul'a köle olarak götürülerek satıldığını kabul etmek büsbütün zor olacaktır.

Zaten Türk ordusunda Tököly ile beraber çok sayıda Erdelli vardı. Bunlarca Türkler meçhul insanlar değildi. Tököly'nin kendisi Türkçe bilecek kadar Türklüğe aşina idi. Son bir iki yüz yıl içinde Türk tesiri Erdellilerin hayatının bir çok taraflarına girmiş bulunuyor; Türk yemekleri, Türk kıyafetleri, el işleri ve hahları Erdel evlerine kadar girmiş bulunuyordu. Erdel tüccarları tâ İstanbul'a kadar uzayan ticarî seferler yapıyorlar, belki bazıları Türk dilini, âdetlerini ve dinini oldukça yakından biliyordu.³³ Bunlar için, bilhassa Unitarian kilisesinden olanlar için Türk ordusu bir müttefik veya hâmi ordusu idi. Hele söz konusu yıllarda bunlar Macaristan'daki Türk hâkimiyetinin sona ermesinin ve Erdel'e Habsburg hâkimiyetinin yerleşmesinin kendi dinî varlıklarının akıbeti bakımından ne kadar kötü sonuçlar yaratan bir şey olduğunu anlamaya yetecek kadar olaylar görmüş bulunuyorlardı. Bu itibarla İbrahim'in Müslüman olması ve Türklüğe geçmesi için esirlik, kölelik ve zor altında çaresiz kalma gibi sebepler icadına hiç lüzum yoktur. İbrahim'in Türklere iltica ettiğini veya Tököly kuvvetlerine iltihak ettiğini kabul edebiliriz. Onun, Türklere karşı yapılan bir savaşta esir düşeceğini, sonra kimse "fidye-i necat" vermedi diye İstanbul'a getirilip esir pazarında satılacağını sanmak için insanın rahip Karácson gibi dinî hislerinin baskısı altında işleyen bir muhayyileye malik olması lâzımdır.

İbrahim'in Türklüğe geçtiği tarih 1690 sonu veya 1691 başı olduğuna göre o zaman acaba kaç yaşında idi? *Risale-i İslâmiye'de*: "... okumağa mülâzım olup maddelerinde tekmil, tefasirlerinde mezun, vâaz ve nasihatle memur oldukta... » dediğine göre o zaman kolojden mezun olması gerekiyor. Sonra : "Hidayete erince üstad-ı bi himmetler meclisine teveccüh ve ihzar-ı Tevrat ve Zebur ve İncil edip nübüvvet-i Muhammediye'yi inkâr ve inkârlarında ısrarları

³³ Fekete, adı geçen yazı, s. 740. Türklerin, ihtida etmiş Macar gençlerini tercümanlık ve muhabere işlerinde kullanması hakkında bak. Tayyib Gökbilgin, "Macaristan'daki Türk hâkimiyeti devrine ait bazı notlar", *Türkiyat Mecmuası*, cilt VII-VIII (İstanbul, 1942) s. 200-201.

umuru dünyeviye ve uhreviyelerinde hüccet-i katia edindikleri kütüb-ü mezkûrelerine mugayir ve itimad eyledikleri burhanları dalâlet-i bedihiye olduğunda hak nümayan olup kendulerin zuumlarında ilzam kasdiyle bir miktar mübaheseye mübaşeret olundu” dediğine göre yalnız rahipliğe mezun bir genç olmakla kalmıyor, zamanın dinî bir münakaşasına girişecek bir olgunlukta bulunuyordu (yukarıda adı geçen Szentiványi Daniel’in Teslis aleyhindeki fikirleri 1685’de şiddetli tartışmalara konu olmuş; 1689’da onun yerine yine hararetli bir Unitarian olan Bedö Pal piskopos olmuş ve piskoposluğu 1690’a kadar devam etmiştir. Bu yıllar içinde ilâhiyat tartışmaları devam etti. Pek muhtemel olarak genç İbrahim bu tartışmalarda yer almıştı). Böyle bir kimsenin 18 yaşında bir delikanlı olacağını kabul etmek pek kolay gözükmüyor. Hiç değilse onun 20 yaşında olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Bu takdirde onun doğum tarihini denildiği gibi 1674 değil 1670 veya 1671 olarak kabul etmek lâzım gelecektir. Mezar taşındaki ölüm tarihi 1160 yani 1747 olarak gösterildiğine göre (*Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası*, s. 188’de “Basdı İbrahim Efendi sahn-ı firdevse kadem” mısraının hesabı 1157’yi gösterdiği kaydediliyor) öldüğü zaman 76 veya 77 yaşında olması ihtimali vardır.

İbrahim’in Calvinist olmayıp Unitarian oluşu sadece önemsiz bir mezhep farkı meselesi değildir. Onun geldiği dinî ananın tesbiti, İbrahim Müteferrika’nın Türkiye’deki faaliyetlerinin dört önemli tarafının menşeleri hakkında bizi aydınlatacaktır: Matbaacılığı, coğrafyacılığı, yeni ilimlerle ilgisi, ve fikirlerinin ileriliği ve modernliği. Bunlar o zaman yalnız Erdel’de değil, Avrupa’da (bilhassa İngiltere’de ve Hollanda’da) zamanın en ileri düşünürleri olan kimselere ve kilise taassubuna, Teslis fikrinin aleyhine olan düşünürlere mahsus özelliklerdir. Yukarıda Servetus’un tıp ve coğrafya alanındaki önemine kısaca işaret etmiştik. Onsekizinci yüzyılın en büyük ilim adamı Newton, en büyük filozofu John Locke Unitarianizm’in veya hiç değilse onunla akraba olan Socinianizm’in ve Teslis aleyhdarlığının tesiri altında kalmışlar, ikisi de Kitab-ı Mukaddesteki akla uygun bulamadıkları noktalar üzerinde yazmışlardır.³⁴ Locke, resmî kiliseye mensup bir kimsenin bu noktada hücumuna bile uğramıştır. Locke dinî fikirlerini ve akidesini açıkça ilân etmekten çekinmişse

³⁴ Bak. MAURICE CRANSTON, *John Locke* (New-York, 1957) s. 390; H. J. MCLACHLAN, *The Religious Opinion of Milton, Locke and Newton* (Manchester, 1941) s. 328.

de din hürriyeti hakkındaki fikirleri onu bu konunun ve lâiklik rejiminin en büyük bir siması haline getirmiştir. İbrahim, ne Newton, ne de Locke âyarında bir düşünür değildir; bununla beraber, onun Türkiye'de yerleştikten sonra da eski mezhebdaşlarının Avrupa'da temsil ettiği müspet ilim cereyanına karşı alâkasını kesmediğini, eserlerini bize nakl ve tercüme ettiği bir iki kimsenin bu zümreden oluşundan anlıyoruz. Mıknatıs hakkındaki eserinin, Teslis aleyhindeki fikirlerinden dolayı Cambridge Üniversitesinden tard edilmiş olan ve zamanının tanınmış bir bilgini olan Whiston'nun mıknatıs vasıtasıyla tül ve arz dairelerinin tâyinine ait eserinden alınmış olması ihtimalini başka bir eserimizde söz konusu etmiş olduğumuz için burada ayrıca tartışmasına girmedik.

XV İNCİ YÜZYILDA TÜRKİYE'DE KULLANILAN KÂĞITLAR VE SU DAMGALARI

Ord. Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER
Türk Tarih Kurumu Üyesi

Türkiye'de İslâm ve Şark memleketlerinde kâğıt ihtiyacı orta zamanda mahallerinde yapılan veyahut Asya şehirlerinden getirilen Abadiler, Hariri'i Semerkandîler (İpek kâğıdı)'le temin edilmiştir. Şark'ta ve bizde bu çeşit eski kâğıtların tarihi dikkatle incelenmeğe değer. Zira Türk kültür tarihimizin yazı ve resim kısmında en belli başlı mâlzemesindedir.

Şark'ta, kuzu ve ceylan gibi, terbiye edilmiş ince hayvan derilerinin kullanıldığı zamanlar çok eskidir. Hattâ bu, Şark'ta kâğıdın kullanıldığı asırlarda bile münferid olarak devam etmiştir. Bergama'da yapılmasından kinaye parşömen denen kâğıt evsafına yakın çeşitleri vardır.

Bu bahiste Anadolu Selçuklularından önceki zamanı mevzuumuz çerçevesi içine almıyoruz. Yalnız XIII üncü asırda memleketimizde kullanılan kâğıtların bir kısmı ticaret maksadiyle Hind'den ve Orta-Asya Türk illerinden nakledilmiştir. Ancak XIV üncü asır sonlarına doğru deniz yoluyla bize ve Şark'a Akdeniz kıyıları memleketlerinden Avrupa kâğıtları sevk olunmuştur. Bunların nekadardır çeşitli olduğunu üzerlerindeki su damgaları filigranlarından öğrenmiş bulunuyoruz.

XV inci asırda ise ticaret maksadiyle sayılacak derecede çok çeşitli, hattâ bir kısmı kataloglarda bile yer alamayan, bizde terbiye edilince çok mukavim bir hâle gelen bu kâğıtlar Akdeniz'in bütün sahil şehirlerinden memleketimize bol miktarda getirilmiştir. Okadar çok gelmiş ve hergün artan ihtiyaç üzerine sipariş edilerek getirilmiştir ki müteakip asırlarda da bol bol kullanılmıştır. Bunları yalnız burada seçtiğim XV inci asrın muhtelif defterlerinden değil, üzerlerindeki kayıtlardan öğreniyoruz. Zira aynı filigranı havidirler.

XV inci asır ortasında İstanbul'u aldık. Daha önceleri Bizans'ın elinde kalan bu tek şehirde kâğıt yapıldığı rivayeti de vardır. Ve hattâ bugünkü ismiyle anılan Kâğıthane o zamanda da aynı yerde gösteriliyor. Fetihden sonra da bizde kâğıt yapıldığı söyleniyor.

Bu iki rivayeti tahkik ve vesikalandırmakla meşgul olmadık. Fakat İstanbul'da yerleştikten sonra Venedikliler ve diğer Akdeniz Devletleri gemileriyle bize kâğıt getirirken Şark'ın muhtelif yerlerinden de kervan yollarıyla çeşitli ve her cinsten pahalı kâğıtlar da nakledilmiştir. Bunların en ve boy çizgileri ve filigranı olmamasından ayrılmaları kolaydır. Garp'tan bize getirilen kâğıtlar filigranlıdır. En ve boy hizalarında, enlerde silik ve boylarda bariz çizgiler vardır. Şark'tan getirilen kâğıtlarda filigran ve su üzerinde süzgeçten geçirilen küvetlerin altındaki ince çizgiler yoktur. Işığa bakınca Şark'ın Garp'takine nisbeten pahalı kâğıtları zemini karışık görülür, abâdiler böyle farkedilir.

Şark'tan getirilenler arasında Çin'in ipek kâğıtları, bir kısmı ince ipekten dokunarak araları yine ipek ve kâğıt hamuriyle karışık zeminli kâğıtlar, Semerkand'da ve Buhara'da ipek çamurundan kâğıtlar, Hind'de yapılanlar vardır. Bunlar yapıldığı şehirler isimleri sonunda âbad "Mamure" mânasına ekleri bulunduğundan "Abadî" diye anılır. Allah-Abad'da yapılanlar ve Hind'den gelenlere Abadî veyahut Hind Abadisi tâbiri kullanırlar. Bu kâğıtları eski maruf hattatlarımız böyle tesmiye ederlerdi.

Bu kâğıtlar gerek Şark'tan ve gerek Garp'tan ekseriya aynı, bazen büyük ve bazen küçük ebadda tabakalar hâlinde terbiye edilmiş, yani ham olarak getirilmiştir. Aralarında harcıâlem dediğimiz aşağı ve düşük olanlar bulunduğu gibi iyi cinsleri de vardır. Bunu eksperleri ayırır ve ona göre fiyat farkları belirir. Yani kıymetlileri pahalıdır.

Garp'tan bu suretle getirilen kâğıtlar yalnız sahil şehirlerinde yapılmış değillerdir. İçlerinde Orta Avrupa şehirlerinden de toplanıp getirilenler vardır. Bunlar sahil ihracat şehirlerinde külliyetli miktarda toplanır ve her tarafa ve bu meyanda bilhassa ihtiyacı fazla olan Türkiye'ye sevkolunur.

Bunların muhtelif yerlerden toplandıkları filigranlarının çok çeşitli olmasından anlaşılır. Briquet'nin 4 cild kataloğunda da işaretleleriyle yapıldığı şehirler ve hattâ seneleri, ele geçen örneklerinden seneler süren bir çalışma mahsulü olarak yer almıştır.

Çok muhtemeldir ki, bu kâğıtların çoğu Venedik'ten ve Orta Avrupa'ya yakın Şimalî İtalya limanlarından ve daha merkezî olan Livorno "Elikorne" dan ihrac edilmiş, sevk merkezinin daha ziyade

bu şehir olmasından buradan gelen kâğıtlara liman isminin tahrifiyle Ali Kurna ismi verilmiştir ki böyle tesmiye edilen kâğıtlarda her çeşit filigran ve çizgili olanlar vardır. Akdeniz'in hangi limanından getirilirse getirilsin hepsine Elikorne'den tahrifen Ali Kurna denmiştir. Bu tabir Avrupa'nın her çeşit kağıdına alem olmuştur.

Şark'tan gelen pahalı kâğıtlar burada terbiye edildikten sonra daha ziyade nefis hatların ve ilmî nadide eserlerin yazılmasında ve sanat eserlerinin vucude getirilmesinde kullanılmıştır.

Devlet dairelerinde ve muhtelif işlerde daha ucuz ve bol getirilmesinden ve çok bulunmasından Garptekilerin tercihi âdeta usulden olmuştur. Buna asırlar boyunca riayet edilmiştir.

Bu kâğıtlar ilk getirildiklerinde suyu ve mürekkebi emici ve kaba vasıftadır. Bunlar burada terbiye edilir. İstanbul ve diğer büyük şehirlerimizde ve bilhassa İstanbul'da kâğıt terbiyesi kârhaneleri ile muazzam kâğıt hazırlama sanayii kurulmuş ve yüzlerce aile bunun temin ettiği gelire geçinmelerini sağlamışlardır.

Bunların iki türlü kâğıtları kullanılır bir hâle getirilmeleri ameliyeleri vardır. Bu ihtimamı, âherlemek, boyamak ve mührelemek ile gösteriyorlar. Bunlara âherci, boyacı ve mühreci derler. Hepsi bunlarda iş bölümü yapmışlardır.

Boyanacak olanlar boyacıya, düz mühre vurulacaklar mührecilere, eğer üzerine gayrikabili nüfuz bir tabaka yapılacaksa âhercilerle verilir. Bu suretle fazla miktarda herkes aynı işi çok defa yapmaz. Amma az, birkaç düzine kâğıt ise birisi hem boyayabilir, hem âherler ve hem mühreler. Fakat büyük miktarda olanlarda bu iş taksimi esastır. Kâğıdı âherleme pahalıdır. Zira çok el ve zaman alır. Bu gibi kâğıtların maliyeti artar ve ucuz değildir. Bunlar eski mücellid ve müzehhib dükkânlarında alâkalı hattatlar, müzehhib ve isteklilere satılır. Bu gibi kâğıtların en itinalılarından belki aynı evsafa bulunamaz diye fazla alıp sandıklarında biriktirenler işitilmiştir. Aynı zamanda âherli kâğıtları daha ziyade kâğıt gevşesin ve işlemesi kolay olsun diye dükkânların altında ışık almaz, mahzen gibi rutubetli tonoz kubbeli odalarda yaparlar ve bir âherlenmiş kâğıdın üzerinden bir sene geçmeden kullanılmasını da tavsiye etmezler. Hattatların terekelerinde vefatlarından sonra birkaç sandık kâğıdın çıktığını bizzat görebildim.

Mührelemek âherlemeğe nazaran daha basittir. Yassı ve hususi surette yapılmış cam mührelerle mührelenir. Mühreli kâğıt ismi

bu âletle yapılması dolayısıyla verilmiştir. Hafif kuru sabun sürülmesi âletin kolaylıkla iki elin ve kolun muavenetiyle tutukluk ve dolayısıyla buruşukluk yapmaması için kullanılırlar. Bu usul ile kâğıdın ya bir taraflı veya iki taraflı yapılırsa satırları düzleşir ve parlar. Âherli kâğıda yazılınca, âher, mürekkebin veya boyaların nufuz edemeyeceği bir tabakasını teşkil ettiğinden nescine nufuz etmez. Yalamakla veya ıslak pamuk veyahud süngerle silinmekle iz belli etmez. Lâkin mühreli kâğıtta sathının pürtükleri sadece tazyikle düzelmiştir. Yazılınca mürekkep veya boya nescine nufuz eder, yalanmakla ve silinmekle yeri belli olur.

Kâğıt âherlemenin bir takım usulleri vardır. En sadesi taze yumurta akı şapla eritilir ve sulandırılarak sürülür. Buna yumurta âheri denir. Kuruyunca kuru sabun sürülmüş mühre ile parlatılır. Bir de sulu nişasta sürülerek yapılan tarzına da nişasta âheri denir. Bu da mühre ile aynı suretle parlatılır. Bu da mürekkep veya boyayı nescine geçirmez. Aynı zamanda pişmiş pirinç suyu ile de âherli kâğıt imal edilmiştir. Buna pirinç âheri derler. Mühreli kâğıtların içine mürekkep ve boya nufuz edince yalansa, silinse veya hakkedilse belli olur. Âherli kâğıtlarda bu mahzur yoktur.

İşte devlet dairelerinde resmî kütüklerde, tahrir defterlerinde ve diğer kayıtlarda ancak mühreli kâğıt kullanılır. Zira mürekkep nescine geçer, çekinilmesi icabeden hak ve silintilere müsaid değildir. Onun için resmî defterlerimizde eskiden sırf bu sebeple hak ve tahrif yapılamaz. Zira belli olur. Bu cihetle eski kayıtlarda silinti ve kazınma gibi sahtekârlıklara meydan verilmemiştir. Her zaman ve her yerde bizim resmî eski kayıtlarımıza itimad olunabilir.

Mühreli kâğıtları hattat ve tezyinat sanatkârları kullanmaz. Onlar âherli olmasından daha pahalı satılan mutena kâğıtlar üzerine yazar ve süslemeler yaparlar. Kurânı Kerim'ler hep böyle kâğıtlara yazılır. Bu iki çeşit kâğıdın böyle kullanılmaları ananesi İstanbul'da kurulmuştur. Bundan aslâ inhiraf edilmemiştir.

Devletin ve memleketin her nevi kâğıt ihtiyaçları "Kâğıt Eminliği" vazifesini gören bir makam sahibi tarafından idare edilmiştir.

Sonraları Avrupa'dan böyle ham gelenler müstesna, başkaca mahallerinde mührelenmiş ve hattâ kabili nufuz olmayan maddelerle kısmen âherli kâğıt makamına geçebilen İngiliz kâğıtları ithal edilmiştir. Bunlar XIX uncu asırda makbul sayılmış ve çok alınıp

satılmıştır. Bu cihetle bu yerli sanayiimiz ortadan kalkmıştır. Hâlen bizde âhercilik ve mührecilik tarihe kavuşmuştur. Ben dâhil bir kaç kişi bunun nasıl yapıldığını bilmekteyiz. Gösterir, fakat yapmayız. Arzu edenlere tâ'rif edilmekte ve yaptırılmaktadır.

Şimdiye kadar elimize geçen ve araştırmalarımızda alâkımızı çeken mühreli ve âherli kâğıtların filigranları üzerine de dikkat nazarımızı çevirdiğimizden pek çok sayıda çeşitli olanlarını topladık. Bundan sonra kütüphane, arşivlerimiz ve müzelerimizde bizim gibi bilhassa XV inci asır filigranlarına dikkat edenler daha başka ve farklılarını mutlaka bulacaklardır.

Pek az kısmı müstesna hemen hepsini Briquet kataloğunda bulduk. Yalnız bir kaçına raslayamadık. Bir kaç da bu el ile yapılan su damgalarının farklı çizilmelerinden belki nazarımızdan kaçtı. Onların mukayeseli olarak izahlarını ve bizde bulunanları şu suretle sıraladık. Bunları seçerken bilhassa XV inci asırda yazılı olan tarihli vesikaların bulunmasına bilhassa itina ettik. Fatihin çocukluğunda çizdiği yazı ve resimleri, bu kabil, devrinin filigranlı - mühreli kâğıtları havi defterde gördük. Boş bir kâğıttaki filigranı buraya geçirmedik. Birkaç vesikanın tarihini bulamadık. Nümuneleri de örnekler kısmında sıralanmıştır. Bir kaçını katolokta bulamadık. Onları da ayrıca Romen işaretleriyle numaraladık.

Bir sırada 3 hilâli olan da katolokta yoktur. Bunun bir kaçında XVI ncı asra âid kayıtlar bulduk. Aynı asırda bir yerde "Kâğıdı İstanbul" ismi vardır. Hattâ Süleymaniye camii inşasına âid bir arşiv kaydında şu kadar kullanıldı, denmektedir (Tahsin Öz). XIX uncu asır başlarında Beykoz kâğıt Fabrikası Kayıtları da üç aylı filigran üzerinedir.

Bu sıralanmış 3 hilâlin katalokta bulunmamasından bizde yapılmış olması ihtimali üzerinde durduk. 1219 (1804) tarihli "İslambol" filigranlı bir kâğıdı da bir arşiv vesikasında 1233 (1818) tarihli bir vesika üzerinde gördük. Bu tarihlerde de İstanbul'da da kapitülâsyonlarla rekabet edememelerine rağmen kâğıt yapılmıştır. Beykozdaki kâğıt fabrikasının tarihi hakkında elimizde zengin bir dosya mevcuttur. Yalnız İstanbul'da değil Bursa'da da bir kâğıthane vardır.

Şimdilik Türkiye'de kâğıt tarihimizin birgün ana hatlarını gösterecek bu muhtasar muhtırayı takdim edebiliyorum.

Bu Filigraflar imzasız ve tarihsiz bazı mühim vesikaların isbatında, dikkat olunursa, mühim rol oynamaktadır. Nitekim hiç bir kayıt mevcut olmadığı halde İkinci Sultan Murad devrinde, bizde mühreli resmi defterlerimizde kullanılan bir filigramdan Fatih'in çocukluk defterini bulduk. "Fatih'in Çocukluk Defteri" ismi altında 1961 de yayınladık ve bilim âlemimizde kabule mazhar oldu. Fazla bilgi için Enstitümüzden isteyenlere gönderilir.

FİLİGRANLAR VE İZAHLARI¹

- 1— 29 × 11 eb'adında ince beyaz mühreli kâğıt. Fatih Devri.
- 2— Fatih K.N. 1985. Kitap ciltlenirken başa ve sona yapıştırılmış. Üzerinde Sultanî ve Bayezid II devri âlimlerinden Mehmed bin Aliyyül-Fenari imzası. Kitapda Fatih Sultan Mehmed'in Elmuzafferli mührü.
- 3—4 Fatih zamanında Divanda kullanılan kâğıt filigranlarından.
- 5— Sağda ufak makas. B.V.A. Fatih Sultan Mehmed mutfak defterlerinde. 2 Adet. Ortada Maliye arşivi N. 14, sağda Arnavutluk 2 defterinde.
- 6— Solda Kâmil Kepecioğlu'na göre 871 (1466-67)'den önceye ait bir defterde aslı 1-4 eb'adında defterde 871 Tırhala defterinde.
- 7— Sağda Fatih devri Sivrihisar defteri (tarihsiz) (Gênes 1459). Solda M. Arşivi N. 14. 29, 5 × 11 defterde.
- 8— Solda 870 (1465-66) ve 880 (1475) tarihli defterlerde Gênes 1448.
- 9— Fatih K.N. 3063. Fatih devri ciltli. İçinde ciltlenirken konan ham mühreli kâğıdın filigranı. Bu örnek ikinci Sultan Bayezid Devrinde yazılmış Bayezid II. vakfiyesinde de görüldü. Bu kâğıt f.B. kataloğunda troyes 1387 (2414) Colognes 1476 (2431) ve bizim bu örnek Landshut 1504 (2585)'de görüldü.
- 10— İkinci Sultan Bayezid türkçe vakfiyesinde görüldü. B.K. da terazileri tam ayırmak ve zamanlarını tâyin güç. Yalnız XV. değıl XVI ncı asırda da var. Bizimkileri daha ziyade XV. asır sonunda gördük.

¹ Makaslılar için ayrıca bakınız Fatih K. N. 1430. 1693. 1694. Her üçü de mühreli beyaz, kab içlerinde. Ahmet III. K. N. 2740. Fatih K. 2115 Briquet C. II başda makaslar "Ciseaux" 3647 den 3771 e kadar 124 çeşittir. Tarihleri ve belli başlı menşei olan şehirler. Bologne 1293. Bourge 49/1341. Palerme 1342-46. Sienne 1410-13. Venise 1438. Gênes 438-39. Prague 1445. Pistoie 1468. Ayrıca Naples, Roma, Pise, Florence, Hollanda, Valence ve İtalya'nın hemen pek çok şehirlerinde müteaddit şekilde. Biz yalnız bizdekilere benzeyenlerin tarihlerini aldık.

- 11— Solda, Fatih K. 5145. Fatih'in vakfi ve devri. Sağda Fatih devri, tarih yok. Aynı taç yalnız 898 (1493) tarihli tapu defteri ve N. 12'deki defter (B.V.A.) vec 882 (1477) tarihli Volçtirin defterinde görüldü. Altında Z harfi de var.
- 12— 1086 (1675) tarihli bir vesikada görüldü. B.K. aylı olanları bulamadım. Yıldızlı olanlardan bir tane var. N. 11 ve 12'nin de tam benzerleri görülemedi.
- 13— Fatih Sultan Mehmed sarayı zamanı matbah defterlerinde görüldü. Altda S ve N harfleri gibi bir işaret var. Taçlar birbirine benzemekle beraber bazı farklar göze çarpıyor. B.K. (4846). Bu filigranlı kâğıt Gênes 1465 olarak işâretlidir.
- 14— 859 (1455) tarihli Manavgat defterinde görüldü. B.K. (6685). Bu örnekler Pise 1368, Montepulciane 1368, Sienne 1380, Midi de la France 1365, Texel 1369, Gonda 1370 ve Fabrian 1373 tarihlerinde yapılan kâğıtlarda var.
- 15— Maliye arşivinde 872 (1467-68) ve 870 (1465-66) tarihli İpek ve sâir yerler tapu defterleri B.K. N. 5958'de Druck 1446, Bruk a.d. Muhr 1452, Munich 1454. Graz 1456-55, Tyrol 1463, Transylvanie 1446 N. 5961'deki örnek Udim 1457, Wurtemberg 1455, Hongrie 1456, Venise 1464, 1471 ve 1477.
- 16— 859 (1455) 'da hazırlanan Tırhala defterinde düğümlü fiyong şekli (Maliye arşivi). B.K.N. 11988 Montbrison 1491'e tekâbül ediyor.
- 17— Bursa, Kaya ile, Bergama, Biga, Balıkesir ve Söğüt defterinde. Bu defteri rahmetli M. Cevdet de görmüş. Bizim bulduklarımız birbirinden farklıdır. Tarihi işaret edilmemiştir. B.K. N. 6340 aynı bir örneği ve Lucques 1456 kaydı Fatih devri.
- 18— Arnavutluk iki numaralı defterde görüldü. B.K.N. 7333 Colliouse 1380, N. 7332'de Perpignan 1386, Grece 1386 diye işâretli. Diğer yerlerde de var. Bizde Fatih devri vesikalarında kullanılmıştır. Meyva işâretidir.
- 19— Solda, Fatih K.N. 5143. Başda ilâve mühreli kâğıtda. Aynı eserde bu kâğıdın aherlisi de var. Üzerinde Sultanî ibaresi, Fatih mührü ve kitapları tasnif eden aynı zat imzası B.K. 14446. Würzburg 1379, Bologne 1381, Silésie 1387. Ortada Maliye arşivi N. 14. Fatih devri- B.K. 14708: Zurich 1402, Schaffhouse 1424, Lucerne 1424, Hongrie 1427.

- Sağda M. arşivi, Fatih devri, Hasbahçeye ait defterler. B.K.N. 14718. Tyrol 1436-37. Sene 885, 859, 884. Defter N. 14.
- 20— Solda. Fatih devri, Maliye arşivi. B.K. yok.
Sağda XV. bir vesikada. B.K. Zurich 1473.
- 21— XV. asra ait bir vesikada. Fakat Katalogda bulunamadı.
- 22— 859 (1455) tarihli bir vesikada. B.K.N. 14110, Bénévent 1338-40 Manavgat defteri sene 859. Bu defteri arşivde eski reis M. Cevdet de görmüş, işâretleri var.
- 23— Fatih K.N. 315. Üzerinde Mehmed bin Aliyyül-fenârî şifreli imzası B.K. N. 14721. Bergama 1442.
- 24— Yavuz zamanı ve muhtelif tarihlere ait vesikalarda. Maliye arşivi B.K. N. 14474 Bergama 1576 ve 1568 tarihleri görü- lüyor.
- 25— Fatih K.N. 5137'de kayıtlı kitapda başta görüldü. işlenmemiş kâğıt. Üzerinde II. Bayezid devri âlimlerinden ve bu kitap- ları tasnife memur Mehmed bin Aliyyül-fenârî yazısı var. Fatih K.N. 1696'da aynı yazı. Her ikisinde Fatih'in kütüpha- neye verdiğini gösteren "Sultanî" kaydı var. F.K.N. 1843 ve N. 1692 tamir edilirken konmuş hepsinde aynı kâğıt. B.K. N. 14797'de aynı filigrana Augsbourg sene 1466 yazılmış²
- 26— Bu filigran Fatih K.N. 1321 ham ve ahersiz, cilt tamirinde konmuş (Bayezid II. devri) F.K.N. 1236 Sultanî ve Mahmed bin Aliyyül-fenârî imzalı. Önce Kadızâde medresesine veril- miş. F.K.N. 1309 mührelî ve üzerinde aynı yazılar, içinde Fatih mührü. F.K.N. 1707 Fatih Sultan Mahmed tarafından Camiine hediye edilmiş kitapda ilâve. N. 1971. Fatih tara- findan Camiine verilmiş, şarkta ikinci dolaba konmuş. Hepsî Bayezid II. devrinde kullanılmış ve üzerlerine imza edilmiş.
- 27— 859 (1455) tarihli Manavgat defterinde görüldü. B.K.N. 3531, Palerme 1444 ve aynı zamanda yine o şehirde 1450 tarihli olanı da işâret edilmiştir.
- 28— Bizim vesikalar içinde gördüğümüz bu örnek B.K. N. 3762 Admont 1455, Messin 1459, Fabriano 1455 Ferran 1471, Porlezza 1461, Venise 1471 ve 1489 olarak kayıtlıdır.

² B. Katalogunda "Tête de bocuf" çeşitleri çoktur ve N. 14096-15459 arasındadır.

- 29— Kartal. Tarihi olmayan bir Fatih devri vesikası üzerinde görüldü. B.K. da bu filigranlı kâğıt: Pise 1475, Florence 1484 ve 1507 ve Lucques 1491'de hazırlanmıştır.
- 30— Solda. 884 (1479) ve 885 (1480) tahrir defterlerinde görüldü. B.K. da N. 2067 Venise 1478, N. 2065 Turin 1470 ve N. 2064 Perkignan 1464 tarihleri var. Sağdaki de bizde görüldü. B.K. N. 1474'de Palermo de 1482'-de yapılmış olanı var.
- 31— Fatih K.N. 5267. Solda Bayezid II. devrinde İstanbul'daki kâğıtlardan. 650 (1252) de yazılmış eserin başına tamir esasında kullanılmıştır. Üzerinde Sultanî, Mehmed bin Aliyyül-Fenarî yazısı var. Ayrıca bakınız : Fatih K. N. 2927, N. 2225. Sağda. Fatih K.N. 1209. Fatihin hususî kütüphanesinden çıkan nüshada cilt içinde.
- 32— Solda Yavuz defteri ve muhtelif devirlere ait tapu defterlerinde görüldü. Sağdaki 1010 (1601) tarihinde bir yazı üzerinde³. Diğerleri için bakınız : B.K. N. 479 Syracuse 1507. N. 482 Laibach 1519. N. 484 Salzbουργ 1530, N. 480 Arnoldstein 1508, N. 523 Reggis d'Emilie 1551, N. 520 Padoue 1546. N. 561 Verone, N. 499 Vérone 1518 N. 464 Innsbruck 1489. Bu nevi kâğıtlar 1474'de başlıyor. Bizdekiler de bu tarihte.
- 33— Solda ve sağdaki örnekler 854-855 (1450-1451) tarihleri arasında İkinci Sultan Murad zamanı tapu defterleri N. 1'de görüldü. B.K. tam örnekleri yoksa da N. 3412 de Parme 1526. N. 3452 Trévis 1494 N. 3514'de Bergame 1565'de yapılanlar arasında.
- 34— Bakınız bundan önceki örneklere ve izahlarına.
- 35— Tarihsiz. Fatih devri. Lâkin 872 (1467-1468) tarihli bir defterde balık şekli görüldü. B.K.N. 12412. Sağda Murad 1397, Sienne 1481 ve 1387. N. 12414: Udine 1448, Florence 1450, Fabriano 1447. N. 12413 solda Castro-san-Giovanni 1440, Silésine 1427 ve 1421.

³ Ayrıca Fatih K. N. 1498 başa ve sona tamirde konmuş. F. K. N. 572 Ferrare 1598, N. 566 Mantoue 1532, N. 564 Verone 1590.

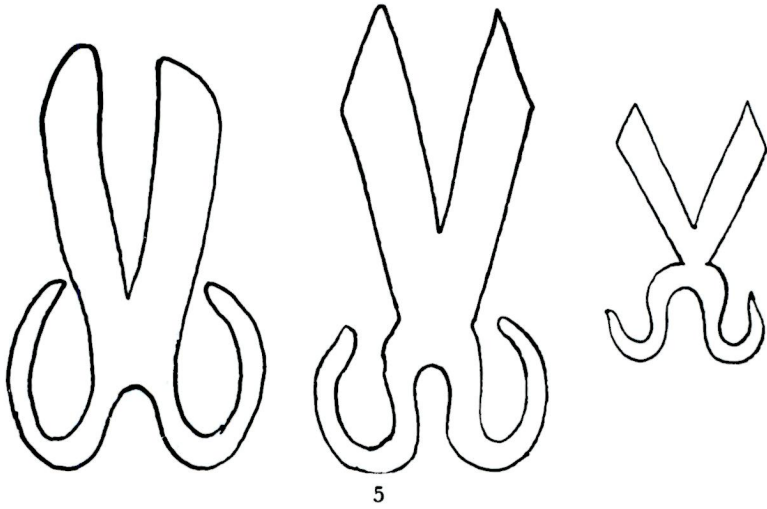
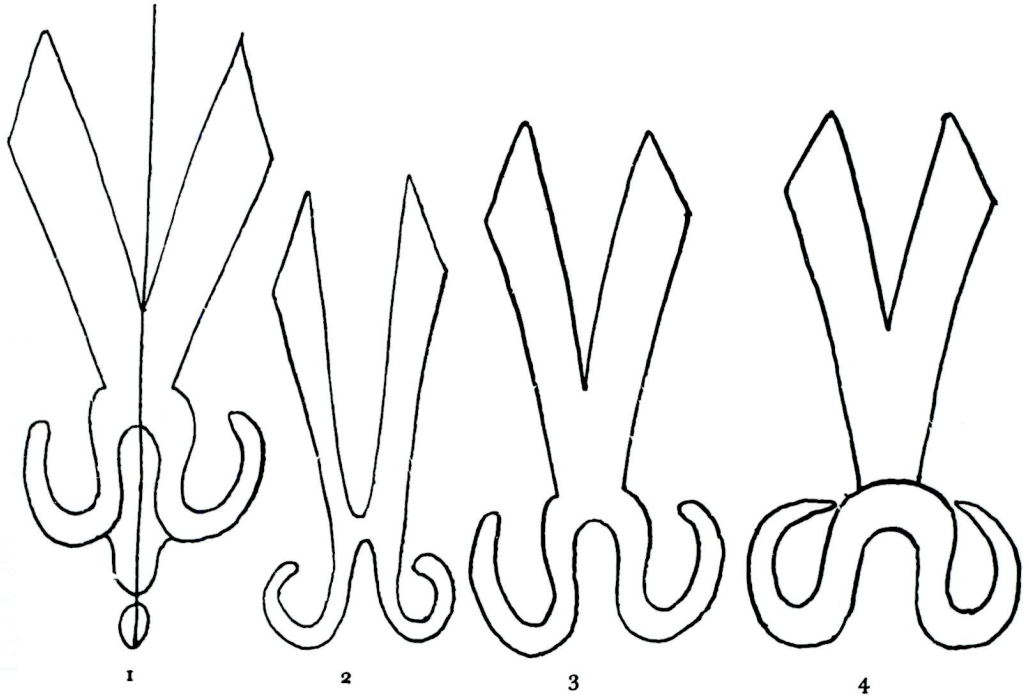
- 36— 874 (1469-1470) ve 879 (1474) Tekfurdağı, Çirmen, Kızanlık, Zağra ve Umurbey evkafı defteri. B.K. Güneş N. 13924: Zurich 1461-62, Gênes 1466 N. 9474 buna benziyorsa da içi aynı değildir.
- 37— Maliye arşivi sene 872 (1467-68) defterde. B. K. N. 1928 Lion-Palermo 1466-69.
- 38— Fatih K. 1156. Üzerinde Bayezid II. devrinde Aliyyül-Fenarî imzası var. B.K.N. 15628 Vêrone 1470-1472 (tête humaine) Fatih'in tuğralı mührü de mevcut.
- 39— Fatih K. 1462 Üzerinde Sultanî ve Mehmed bin Aliyyül-Fenarî imzası B.K.N. 15887 Lucques 1401-08, près de Sienne 1402, Barle-Duc 1403. Montpellier 1413-1418. Toulouse 1417, Fabriano 1403.
- 40— Fatih devri. 859 (1455) senesi Turhala sancağı defteri M.a.N. 76. T harfi. B.K.N. 9127 ve 9131 Naples 144. Rome 1447-52. Ofen 1490. Fabriano 1447 ve Florence 1456.
- 41— İkinci Sultan Bayezid vakfiyesi 898-913 29 Receb (1493-1507) B. K. N. 8941 Palermo 1467, Bavière 1470, Amafli 1471, Catane 1472, Transylvanie 1471. N. 8935 Niewport 1420.
- 42— Solda R ile az farklı. Bunlar Başvekâlet arşivi, Matbahı Âmire defteri N. 7270. Pek çok sayıda var. Sağda. Fatih devri Tırhala defteri 871-873 (1466-67—1468-69) B.K.N. 8430 Naples 1462.
- 43— Eller çok çeşitli görülmüştür. Sade el ikinci Bayezid devri vesikalarında. M.Ar. B.K.N. 11150 Fossano (Piémont 1484. Üstte 4 köşe işaretli olan aynı vesikalarda B.K.N. 11235. Dijon 1596.
- 44— Parmak üstünde halka. M.A. Fatih devri vesikalarında var. Fakat bu şekil (B.K.) bulunamadı.
El üzerinde 5 köşe rozet ve el keza Fatih devri vesikalarında Fatih K. N. 2111, 2110, 2115, 2117, 1377, 2203. Üzerlerinde Mehmed bin Aliyyül-Fenarî imzalı, Sultanî yazılı. Bir kısım eski, bir kısım tamirde lâkin aynı tarihte cilt için yapıştırılmış kâğıtlar üzerinde. Fatih K.N. 1318 el ve üstü işareti diğerlerinden farklı. Lâleli K. 268. B.K.N. 10681 Milân 1568 buna benzer bir örnek, fakat şüpheli.

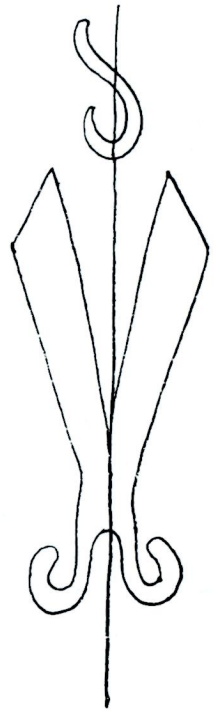
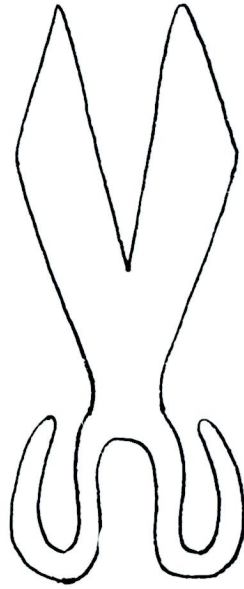
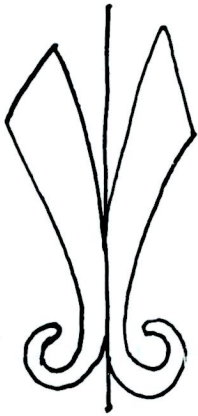
B KATALOĞUNDA ARANIP DA BİRİ HARİÇ BULUNAMAYANLAR

- Bunlarda XV. Asırdaki defter ve vesikalar üzerinde görüldü.
- I— 872 (1467-68) tarihli İpek ve saire yerler defterinde
- II— Fatih devri, Ankara defterinde Sultanî yazısı.
- III— Fatih K. N. 1694 cilt için yapılandırılmış ahersiz beyaz üzerine Sultânî yazısı.
- IV— 874 (1469-1470) 879 (1474) Tekfurdağı, Çirmen, Kızanlık, Zağra ve Umurbey evkafı defteri.
- V— Fatih K.N. 1088. Bayezid II devrinde kullanılan kâğıtlardan
- VI— Fatih K. 2879 başda Bayezid II devri.
- VII— Fatih devri 885 (1480) 872 (1467-68) tarihli defterlerde. Maliye arşivi N. 14871 (1466-67) tarihli Sultan Öyükü defteri. B.K. Agneau Paskal. Daupiné Paris'te 1363'e doğru.
- VIII— Fatih devri, fakat yeri tesbit edilemedi.
- IX— Bayezid II Vakfiyesi 898-913 (1493-1507).

K I S A L T M A L A R

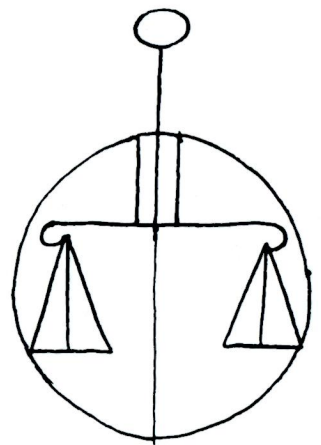
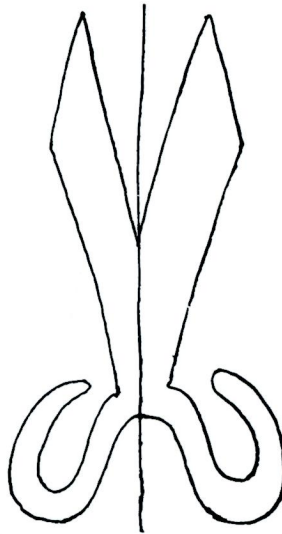
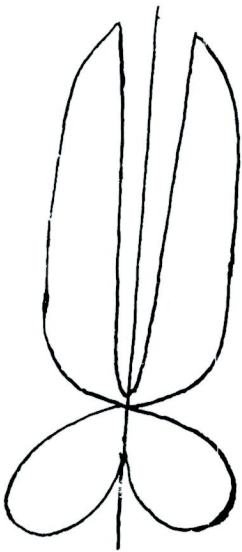
- K. — Kütüphane
- B.V.A.— Baş Vekâlet Arşivi
- C. — Cilt
- B. — Briquet
- f. — Filigran
- B.K. — Briquet Kataloğu
- F.K. — Fatih Kütüphanesi
- N. — Numara

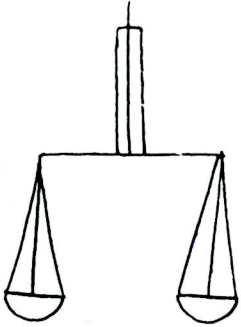
6

7

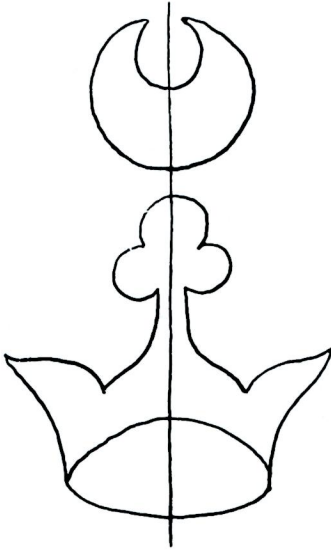

8

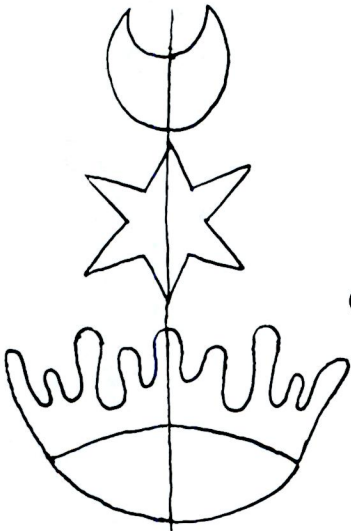
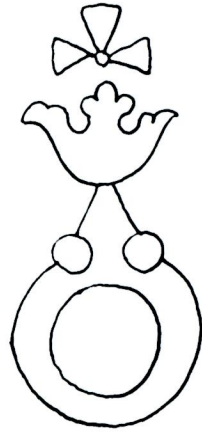
9

10

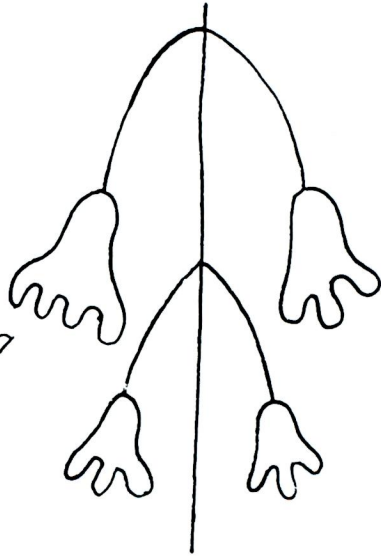
11

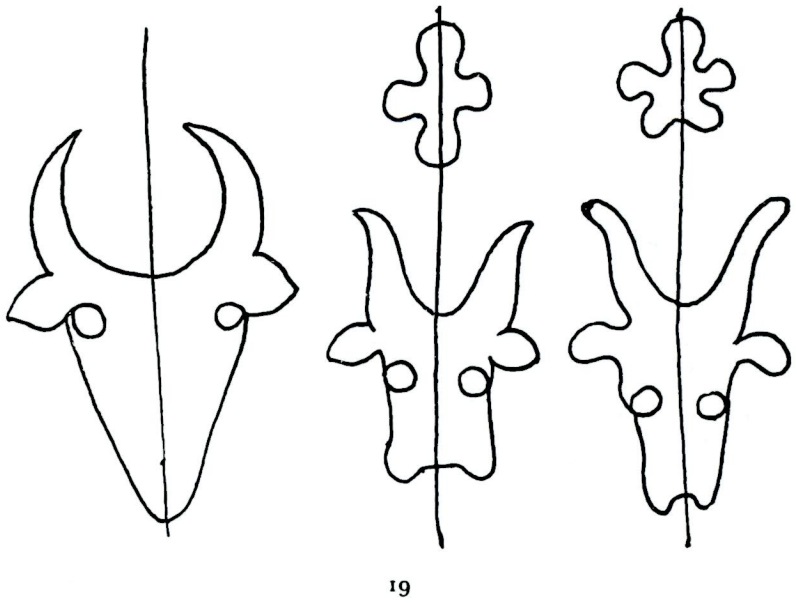
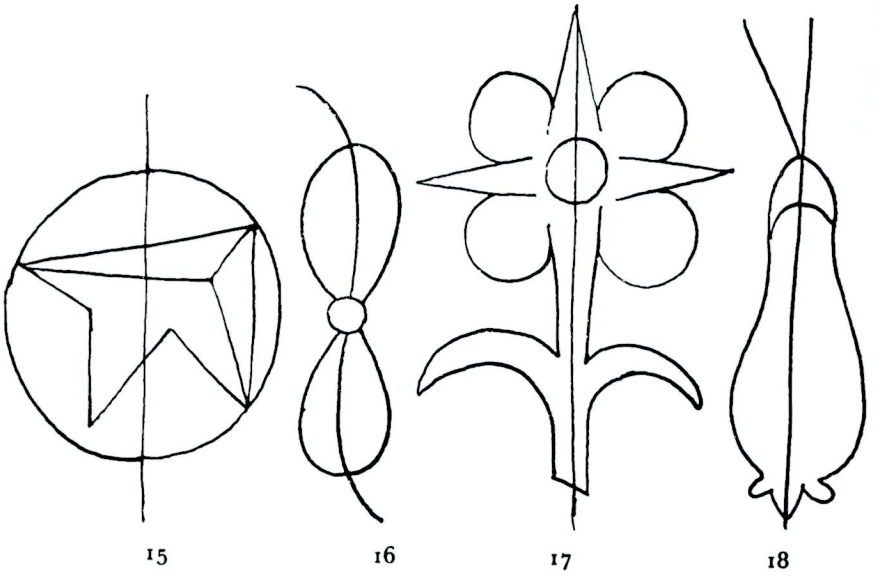
12

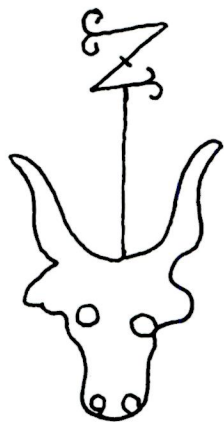

13

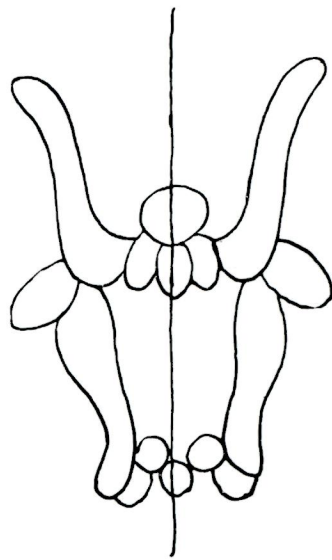
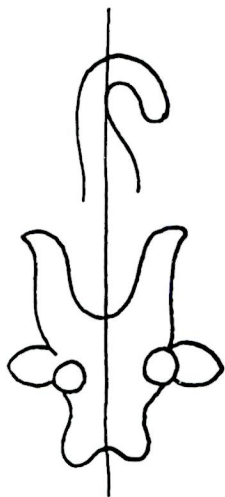

14

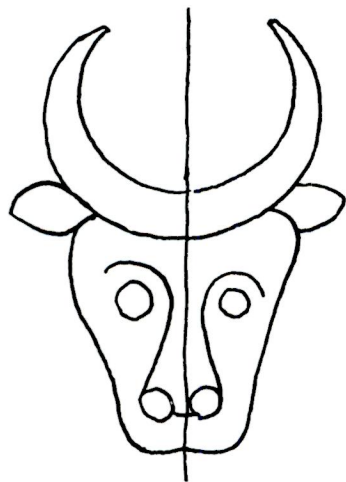

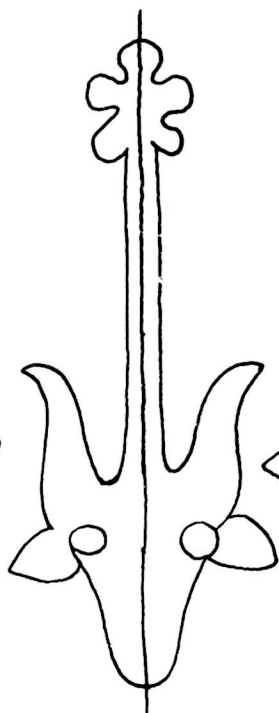
20

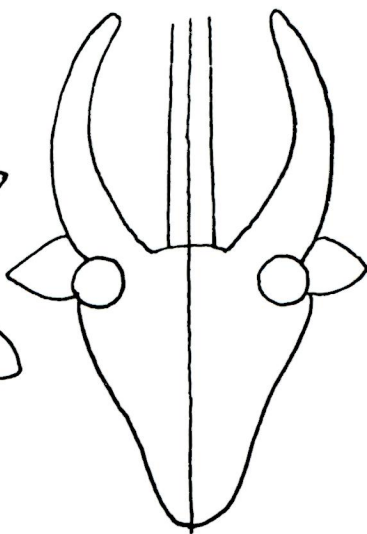
21

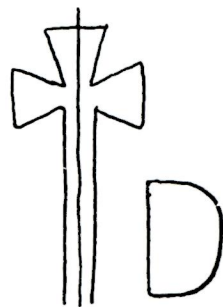
22

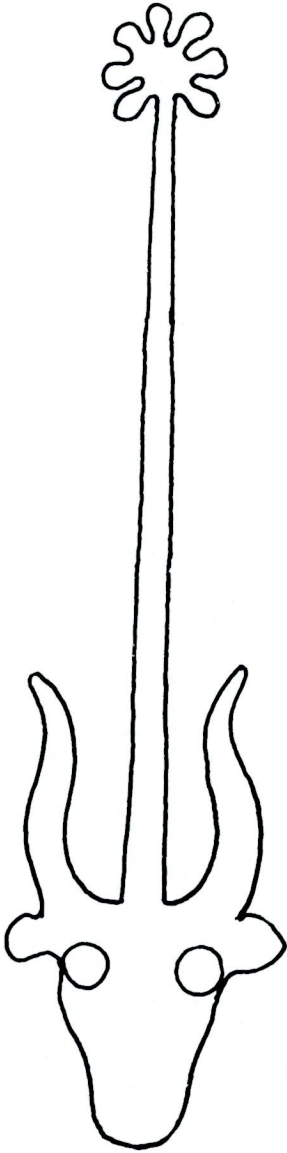

23

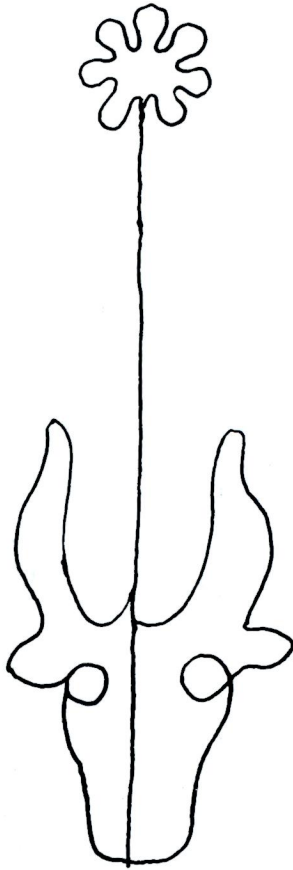

24

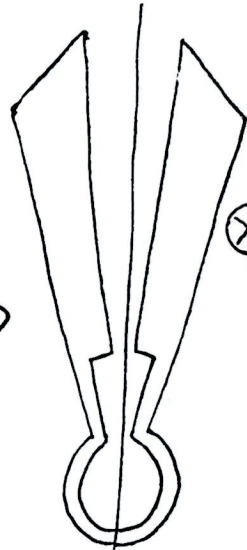

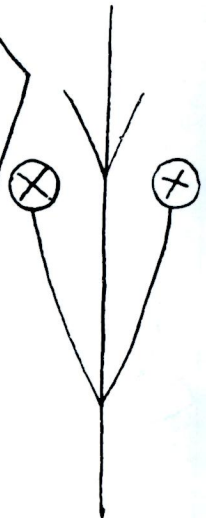
25

26

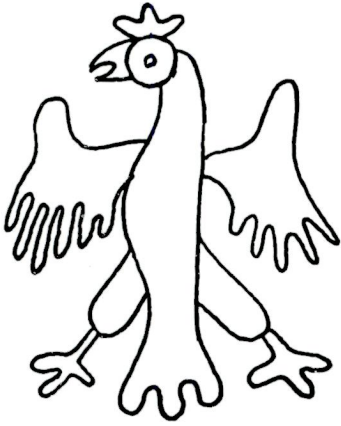

27

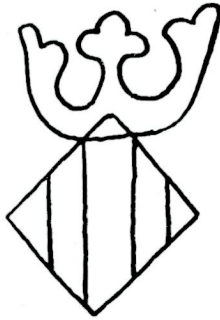

28

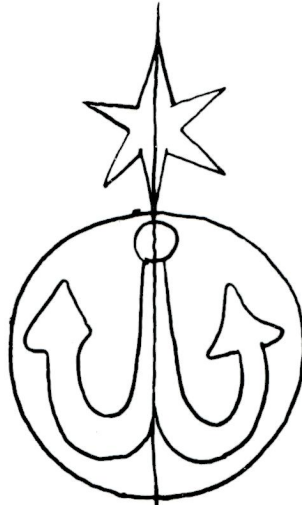
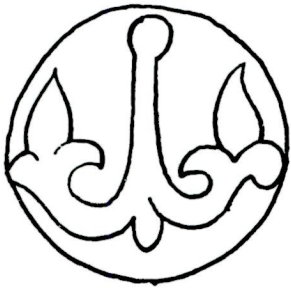
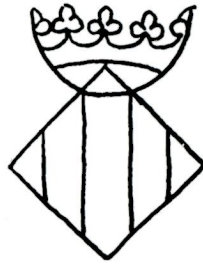

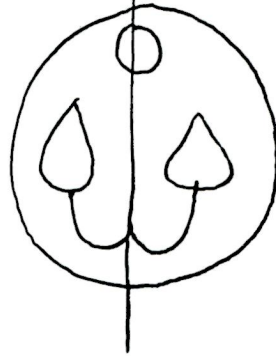
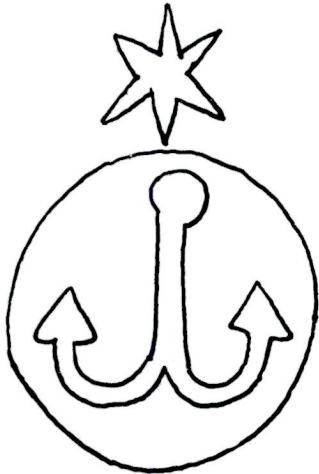
59

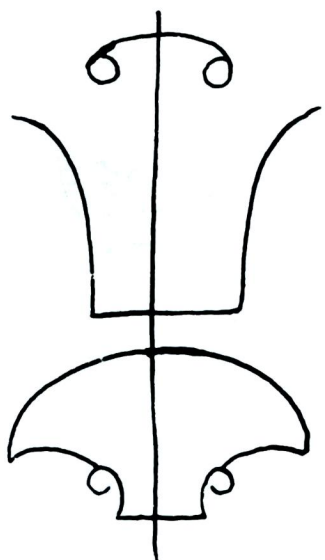
30

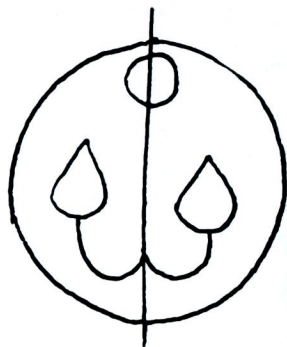
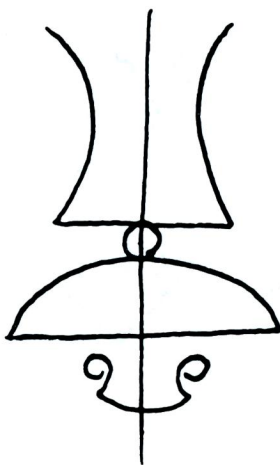
31

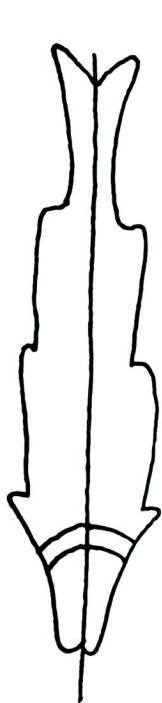
32

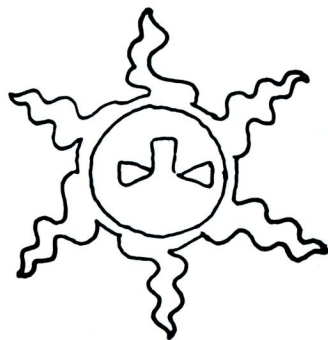
33

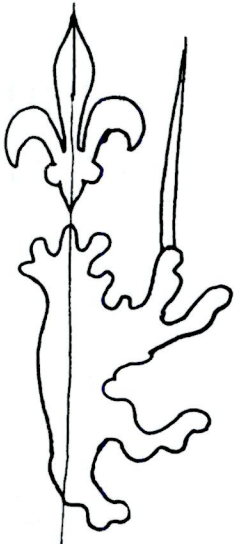
34

35

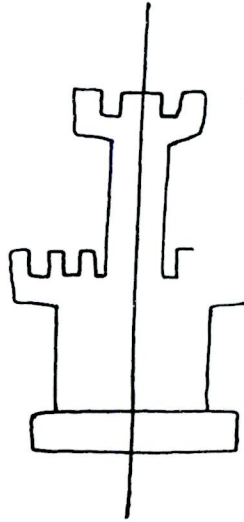
36

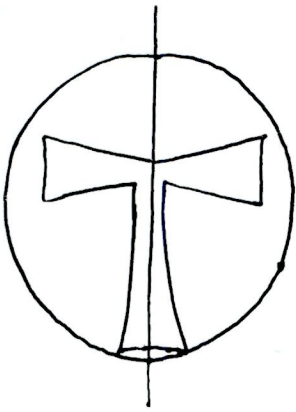
37

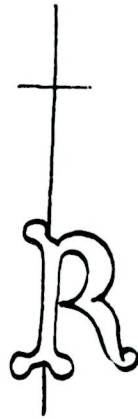
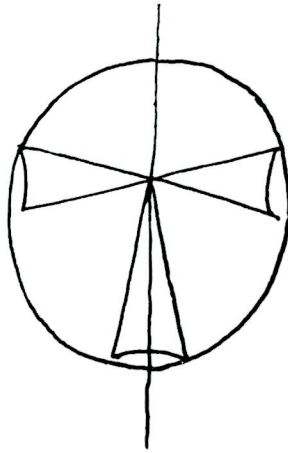
38

39

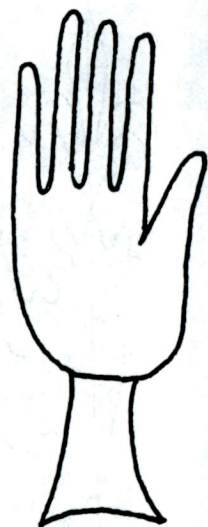
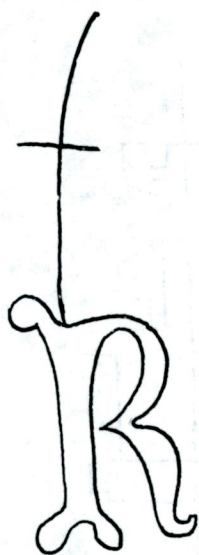

40

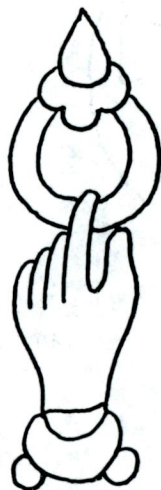
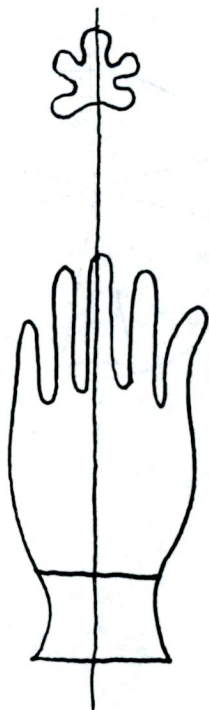
41

A. S. Unver

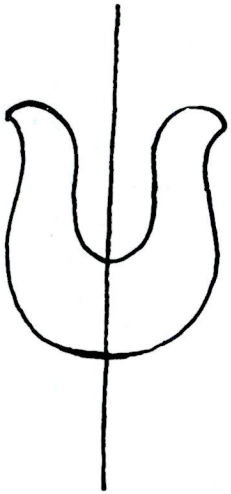
42

43

44

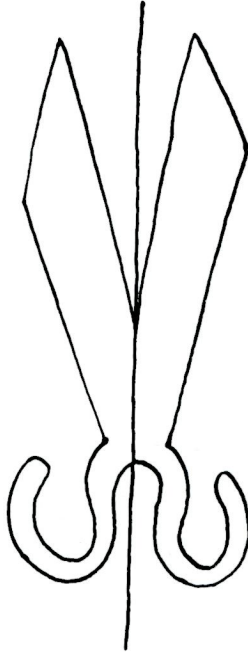
760

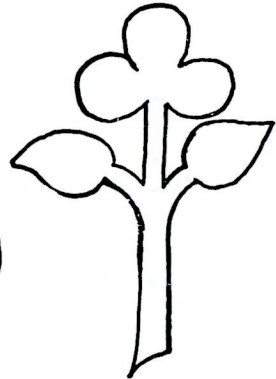
I

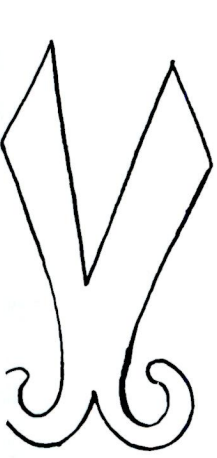
II

III

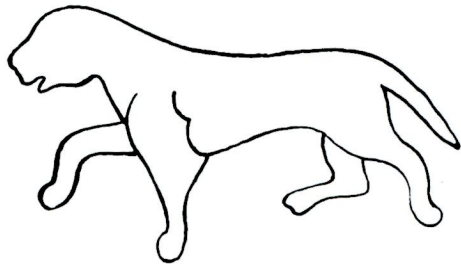
IV

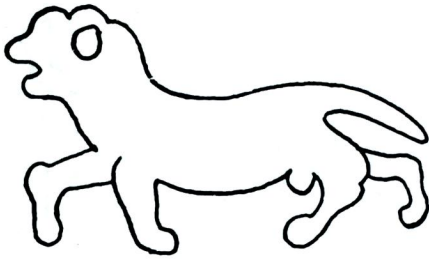
V

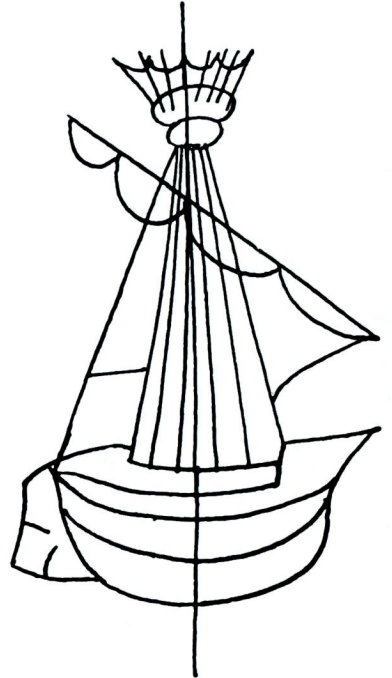
VI

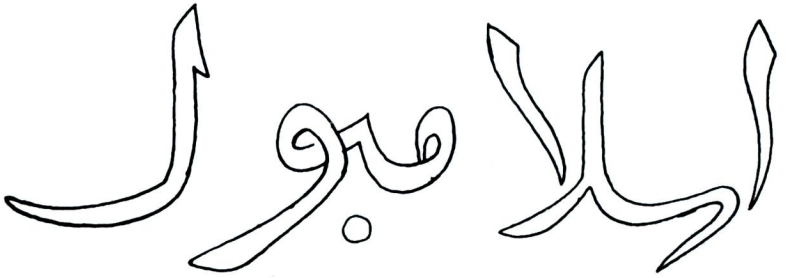
VII

VIII

IX

X

Çeviriler :

ORTA ASYA MİLLETLERİNİN ARAPLAR'A KARŞI MÜCADELELERİNE DAİR *

(ORHUN YAZITLARINA GÖRE)

Yazan: S. G. KLYAŞTORNIY Çeviren: Dr. İSMAIL KAYNAK

Doğu Türk Kağanlığı'nın büyük siyasî şahsiyeti Tonyukuk'un Orhun yazıtlarında nakledilen Batı seferi, Arap fütuhâtı zamanındaki Türk-Sogd münasebetleri tarihinde bugüne kadar bir beyaz leke olarak kalmaktadır; bu, her şeyden önce seferin tam tarihiyle Orhun yazıtlarının işlenmiş bir kronolojisinin elde bulunmamasıyla izah edilmektedir. Bu arada adigeçen yazıttan istifade edilmesi, Maverâ-ün-nehr'in Araplar tarafından fethedilmesiyle ilgili tarihî şartların esaslı bir şekilde tetkiki için ve o zamanlarda Orta ve Merkezî Asya'daki büyük devletler arasında mevcut bütün siyasî işbirliği sistemlerinin tetkiki bakımından, büyük ehemmiyet taşır.

TONYUKUK YAZITLARININ KRONOLOJİSİ HAKKINDA

Tonyukuk yazıtlarının kronolojisi ve tarihî izahı mes'alesi ilk önce F. Hirth¹ tarafından başlıca Çin kaynaklarının tetkikine istinaden ortaya atılmıştır. Tonyukuk'un devri ve şahsiyetine dair son malûmatı bir araya getirdikten sonra Hirth, yazıtlarda bahsedilen olayların tarihinin İltiş (Gudulu) kağan (682-692) zamanına ve hususiyle Batı seferinin 689² yılına rastladığı neticesine varmıştır ki, bu V.V. Radlov ile V.V. Barthold³ tarafından da kabul edilmiştir. On yedi yıl sonra V. Thomsen, anıtları esaslı bir şekilde tetkik ettikten sonra Hirth'in tesbit ettiği tarihlerin doğru olmadığını ve Koşotsaydam

* "Epigrafika Vostoka" (1954, IX, s. 55-64) dergisinden çevrilmiştir.

¹ F. Hirth. Nachworte zur Inscript des Tonjukuk. ATIM, zweite Folge, St. Petersb., 1899.

² Aynı yer, s. 67-90,100.

³ W. Radloff. Die Inscript des Tonjukuk. ATIM, zweite Folge, St. Petersb., 1899, s. 119-120.-V. V. Barthold. Turkestan v epohu mongol'skogo naşestviya (Moğol istilâsı devrinde Türkistan), c. II. SPb., 1900, s. 189.

metinlerinde bahsedilen Kırgız ve Turgeş seferiyle (710-711) Tonyukuk anıtındaki¹ Kırgız ve Turgeş seferlerinin aynı olduğunu ispat etmiş ve iki gurubun metinlerinde birbirine tamamen zıt olarak tasvir edilen müteakip Sogd seferinin tarihini tesbit edememiştir.

Mevzuu bakımından Tonyukuk anıtı kesin olarak müsavi olmayan iki kısma ayrılmaktadır:

1 — 1-48. satırlarda Türk Kağanlığı'nın en geniş hudutlariyle kuruluşu tarihi, müellifin bu hâdiselerde oynadığı rol ve bunlara iştiraki bakımından anlatılmaktadır.

2 — 48-4. satırlarda Tonyukuk'un "Türkler-Sirler halkı" ve iktidarda bulunan hanedana karşı olan hizmetleri sayılmakta ve aynı zamanda müellifin siyasi görüşleri anlatılmaktadır. Anıtın birinci pragmatik kısmındaki hâdiselerin nakledilmesinde 18-19. satırlarda bahsi geçen "Şantung vâdisine ve Denis nehrine kadar" olan seferin Kültegin anıtının 3. ve 17. satırlarında nakledilen ve Moço Kağan (692-716) hâkimiyetinin ilk yıllarına rastlayan sefere uygun olması dikkati çekmektedir. Bu seferin geniş tasviri "Tan Hanedanı Tarihi"-nin 698 yılına² ait olayları arasında bulunmaktadır. Böylece Moço'nun hâkimiyeti zamanını kısımlara ayırmak için kronolojik bir destek meydana gelmektedir. Minusin vâdisinde Semireçye (Yedisu) 'ye yapılan müteakip seferler, V. Thomsen'in tesbit ettiği üzere, 710-711 yıllarının kışıyle 711 yılının yazına aittir.³ Bütün bunlar Tonyukuk anıtı kronolojisinin çok doğru ve şüphe götürmez olduğuna delildir, tupkı Koşosaydam yazıtları hakkında kaydedildiği gibi.⁴

Mogilyan ve Kültegin seferinin 712 yılının son baharı sonlarında Turgeşlerle olan meydan savaşının ise 711 yılının yazında vukubulduğu malûmdur. Kültegin yazıtlarında her iki hâdiseden şu şekilde bahsedilmektedir:" (38). Onların (Turgeşlerin) kağanını biz orada öldürdük, onun kabîle birliğini hâkimiyet altına aldık. Turgeş halkı kitle halinde hep derinlere (yani memleket içine) göç ettiler (yani

¹ V. Thomsen. Turcica. Etudes concernant l'interprétation des inscriptions Turques de la Mongolie et de la Sibirie. Helsingfors, 1911, s. 92-93.

² Í. Biçurin. Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Srendney Azii v drevnie vremena (Eski zamanlarda Orta-Asya'da oturan milletler hakkında bilgi külliyatı), ç. I. SPb., 1851, s. 326-327.

³ V. Thomsen. Turcica... , s. 92-93.

⁴ M. Th. Houtsma, GGA, 1899, No. 5, s. 384-390.

boyun eğdiler). Bu halkı biz Tabare(?)'ye yerleştirdik (39). Sogd milletini intizama koymak için geri döndükten sonra İnci nehrinden geçtik".¹ Turgeşleri hezimete uğratıp memleketin içine iskân ettikten sonra Mogilyan ve Kültegin, Turgeş Kağanlığı'nın nihai fethi ile ilgili mülki faaliyetlerle bir yıl kadar bir müddet meşgul oldular. Bu arada Tonyukuk yazıtlarının hâdiseye taallûk eden satırlarında askerî harekâtın sür'ati şu şekilde nakledilmektedir : "(43)... (Turgeşlerin) küçük bir kısmı kaçtı. Ben "on ok" ordusunu sefere sevkettim (44). Biz savaşa devam ederek İnci nehrinin aşım onları kovaladık..."² Bizzat Tonyukuk ve Türk ordusunun itibarı başkomutanı (apa-tarkan) İnel - kağan³ kazanılan zaferden sonra hemen Turgeş kabilelerinin inkıyat etmeyen kısmına karşı takibe çıktıkları ve bu takip neticesi Sogd arazisine girdikleri metinden anlaşılmaktadır. Âbidenin kronolojik sağlamlığını ve kaydedilen olayları nazarı itibare alarak şu kanaate varabiliriz :

1) Tonyukuk ve İnel-Kağan'ın Sogd seferi 711 sonu ile 712 yılı başına rastlamaktadır;

2) Tonyukuk ile İnel-Kağan'ın seferi Mogilyan ile Kültegin'in seferinden önce yapılmıştır.

ARAPLAR VE TOHARLAR

Tonyukuk'un Sogd'a yaptığı seferin tasviri çok kısa olmakla beraber mütevali ve açıktır.

(44)... Jančü ügüzüg kăčă, Tinäsi oylı jatyğma Bänligäk tayy (45). Tämır qapyğqa tägi irtimiz, anta janturtymyz, Inäl qağanqa... (...γga) täzik, toqrysın (46) ants jărüki (?) suq basly soydaq budun qop kälti. Ol küntä tägti Türk budun Tämır qapyqa (47) Tinäsi oylı jatyğma tayqa tägmis, idi joq ärmis. Ol järkä bän, bilgä Toñuquq, tägürtük üçün (48) saryğ altun, örün kümüs, qyz quduz - ägritäbi, ayy bunsuz kälürti.⁴

"(44) Tinesi oğlu'nun bulunduğu Byangligyak dağına, İnci (Yançü) nehrini aşarak... (45) Biz (düşmanları) Demir — Kapılar'a

¹ S. E. Malov. Pamyatniki drevnetürskoy pismennosti. Tekstü i issledovaniya (Eski Türk kitabeleri. Metin ve tetkikler). P.-L., 1951, s. 69.

² S. E. Malov, aynı eser, s. 69.

³ V. Thomsen, Turcica, s. 93. o titule "apa-tarkan" ("apa-tarkan" unvanına dair) bk.: F. Hirth, adı geçen eser, s. 55-6.

⁴ S. E. Malov, gösterilen eser, s. 64.

kadar takip ettik. (Onları) oradan dönmeğe mecbur ettik. (İnel-kağan'ı, .. Arapları ve Toharları... (46) O zaman başlarında Suk(?) olduğu halde bütün Soğd halkı geldi... O günlerde Türk halkı Demir-Kapı (47) ve önderleri bulunmayan Tinesi oğlunun kaldığı geldi. Ben, bilge Tonyukuk, (ordu ile) bu halka kadar (harfiyyen: bu yere) geldim, (48) o zaman o (halk) sarı altun, beyaz gümüş, kadın ve kızlar, kıymetli örtüler ve çok sayıda (harfiyyen: hudutsuz) (diğer) hazineler getirdi".¹

Demir-Kapılar'a, yani Toharistan'a geri çekilmekte olan Turgeşler'in ilk bakışta anlaşılmasız bir mahiyet arzeden bu hareketi VII-VIII. yüzyıllardaki Toharistan-Yedisu arasındaki münasebetlerin hepsi nazarı dikkate alındığı takdirde aydınlanmaktadır. VII. yüzyılın ilk yarısında Toharistan'ın Batı Türk Kağanlığı hâkimiyeti altına geçmesi, burada faal bir Türk kavmî nüfuzunun tesisini sağlamıştır ki bu da çok geçmeden hâkimiyetin yerli hanedandan Aşin hanedanına mensup bir aileye geçmesine yol açmıştır.² Bunu takibeden yüzyıl boyunca Toharistan Türkleriyle Batı Kağanlık arasındaki sıkı münasebetler devam etmiştir. Türk isim ve ünvanlarını tamamen muhafaza etmiş olan Toharistan yabguları VIII. yüzyılın ilk otuz yıllarında bile Yedisu sahasına, kendi askerî ve siyasî bir ard cephe nazariyle bakmağa devam etmişlerdir.³ Diğer taraftan, her şeyden önce, Batı Türkleri arasında Maniheizm'in yayılmasıyla ilgili olarak Yedisu sahasında Toharistan'ın kültür ve ideoloji nüfuzu büyümüştür.⁴ Batı Türk bölgelerinde Maniheizm dinine mensup olanların dinî önderi de VIII. yüzyılın ilk yarısında Toharistan'da bulunmuştur;⁵ Doğu Türkistan ile sıkı bağları bulunan Yedisu vahalarında ise "tohrı"

¹ Aynı yer, s. 69.

² I. Marquart. *Enransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*. Berlin, 1901, s. 217-229.

³ At-Tabarî, I, s. 1593-1594, 1596.-İbn al-Atîr, V, s. 344.-E. Chavannes *Documents sur les Tou-Kieu (Turcs) occidentaux*. STOE, 1903, t. VI, s. 206-207. V.V. Barthold, gösterilen eser, k. II, s. 194-195.

⁴ I. Marquart, *Historische Glossen zu den alttürkischen Inscriften*. WZKM, Band XII, 1898, s. 162-168.-W. Radloff. *Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer*. SPb., 1909, s. V.-E. Chavannes et P. Pelliot. *Un traité manichéen retrouvé en Chine*. JA, 1913, s. 191-197.

⁵ W. Radloff. *Altürkische Studien*, VI. IAN, VI ser., 1912, No. 12, s. 775.-A. von Le Coq. *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I. Berlin, 1912, s. 27.

dili iyice bilinmektedir.¹ 711-712 yıllarında bozulan Türgeş birliklerinin Toharistan'a hareketi VIII. yüzyıldaki Tohar-Türgeş münasebetleri zincirinin tabii bir halkasıdır; kitabelerde "tokrı" isminin zikredilmesi ise geniş tarihî esasa dayanmaktadır.

Yazıtlara göre, Tonyukuk takibedilenlere, daha bunlar Demir-Kapılar'a varmadan, fakat oradan pek uzak olmayan bir yerde yetişmiş ve onları "dönmeğe mecbur etmiştir". Çok muhtemel olarak Tonyukuk yalnız kitabede nakledilen gaye ile Sogd'a bulunmamış, aynı zamanda yerli siyasi gruplarla da münasebet tesis etmiştir. Mamafih: "Biz (düşmanları) Demir-Kapılar'a kadar takibettik. Biz (onları) oradan geri dönmeğe mecbur ettik" tarzındaki cümleler, muvaffakiyetli takipten sonra, kaçmakta olan kavimler, Yedisu arazisine getirilmişlerdir; şüphesiz bu, Türk ordusunun esas kuvvetlerinin tazyikiyle, yani Türgeşler'e karşı açılan sefer'in, oldukça ehemmiyetli sayıda Türk birliklerinin Maveraünnehr'e gelmeleriyle, kazanılmış olduğunu göstermektedir. Bundan sonra cereyan eden vak'anın mahiyeti kitabedeki yazının silik olması yüzünden iyice anlaşılmaktadır. Bu hâdisede: 1) Arablar ve Toharlar'la ilgili olaylarda esas kahraman Moço-kağan'ın oğlu İnel-kağan'dır; 2) İnel-kağan'ın adı ve onu takibeden kelimeyle, yan yana zikredilen Araplar ve Toharlar'a nazaran gramer bakımından istikamet gösteren (Dativus) bir haldedirler. Kat'î bir netice çıkarmak için yukarıda gösterilen deliller bile kâfi gelebilirdi, fakat yazmanın mevcut resminden cümlenin büyük bir kısmını yeniden kurmak pek imkânsız değildir. Radloff'un okuduğuna göre şu işaretler muhafaza edilmiştir: **𐰽𐰺𐰽 𐰺↓𐰽:𐰺𐰺𐰺:𐰺𐰺**.

𐰽𐰺𐰺𐰺(𐰺𐰺) ² Mamafih, mevzuun (obje) istikamet gösteren -i (Dativus) halinde bulunması karşısında "tokrı" kelimesinde -i (Dat.) veya -ile (instrumental) halini gösteren **𐰽𐰺𐰽** -sın işaretinin açıkça burada yeri olamaz. Rötüş edilmemiş kitabe resmine bakınca şunları görüyoruz :

1 — V. V. Radlof tarafından **𐰽𐰺𐰽𐰺↓𐰽** olarak okunan yazılar hemen hemen tamamen silinmiş ve şematik olarak şu şekli almıştır :

¹ A. N. Bernştam. Problemy istorii Vostochnogo Turkestana. Doğu Türkistan mes'eleleri). VDI, No. 2, 1947, s. 64.

² V. V. Radlov. Atlas drevnostey Mongolii (Moğolistan'ın eski eserler atlası). SPb. 1899, vıp. IV, tabl. CXIV, 1, 2, s. 46. Kr. W. Radloff. Die Inschrift des Tonjukuk, s. 20-21, 46. satır; Radloff'un yanlış olarak "Inil qapy qa... (ta) qa..." okuduğu metne V. Thomsen de işaret etmiştir (V. Thomsen. Die alttürkischen Inschriften in der Mongolei. ZDMG, t. 78, 1924, s. 169).

! Resimde adı geçen iki yazının herhangi bir şekilde bir birine bağlanmış olduğuna dair bir iz yoktur. Bundan maada **卍** harfindeki sağ üst çizgi, daima orta çizgiye nazaran ehemmiyetli bir zaviye farkı göz önünde bulundurulur, burada satırın umumî kaidesine dik (amudî) bir hat halinde yönelebilen ve tam olmayan bir çizgiye benzeyebilir. Böylece bu çizgi ancak müstakil bir işaret-iki nokta üst üste = kelimeleri biri birinden ayıran - çizgiler olarak tetkik edilebilir.

2 — Kelimeleri biri birinden ayıran (iki nokta üst üste) işareti keşfettikten sonra, satırın sonuna kadar daha dört işaretin bulunduğunu farkettilik. Umumî çizgi tarzına göre, bunlardan birincisi

h (t') veya **h** (k) işaretidir ki bu da Radloff'u yanlışlıkla bunu ondan önce gelen işaretle birleştirip **卍** şeklinde okumaya sevk etmiştir. Bundan sonraki üç işaret elde mevcut resimden tetkik etmek imkânsızdır. Mevzuun (obje) istikamet gösteren -e halinde bulunduğunu nazarı itibare alırsak, cümleyi ancak fiil sonuçlandırmaktadır; bunu takibeden satırın, semantik olarak öncekiyle bir bağıntısı olmayan yeni bir cümleyle başladığına göre 46. satırın sonuncu cümlesinin fiilî mazide sona ermiş bir hali (verbum finitum) ifade etmektedir. Yukarıda gösterilen bütün delillerin, cümlelerin metni ve keza diğer kitabelerdeki¹ cümle teşekkülüne zikredilen cümlelerin tamamen uygun olduğu keyfiyetiyle karşılaştırılması aranan fiilin, bütün kitabelerdeki anlatış şekli olan ve geçmiş zamanı (verbum finitum) gösteren **𐰃𐰆** -mis veya **𐰃𐰆** -di edatının ilâvesiyle meydana gelen "hücum etmek" mânasındaki **𐰃𐰆** -täg fiilî olduğunu düşünmemize yol açmaktadır.

3 — Cümlelerin ikinci kelimesini teşkil eden işaretler okunuşun doğruluğundan emin olabilecek derecede açık ve kesin olarak tetkik edilememektedir. Yalnız şunu kaydedelim ki (isim halini gösteren işaret müstesna) içlerinde yalnız beşinci (veya altıncı?)² sinin açıkça **𐰃** (t) olarak okunabilen 6-7 işaretten ibarettir.

Yukarıda kaydedilen hususlara istinaden cümlelerin şu şekilde teşekkül etmiş olması icabeder : "İnel-kağan'a . . . . ., Arablar'a ve

¹ Pamyatnik v čest' Kül-tegina (Kül-tegin kitabesi), 40. satır: ". . .alp az bizinä tägmis. . ." (S. E. Malov, gösterilen eser, s. 32).

onların (müttefiki) Toharlar'a (harfiyyen: onlara Toharlar) hücum ettiler".

Bu hâdise, Türgeşlerin takibiyle geri çevrilmeleri muvaffakiyetle sona erdikten sonra olmuştur; şüphesiz bu takibe İnel-kağan iştirak etmiştir; çünkü metnin her yerinde sadece ordudan bahsederken kullanılması imkânsız olan "biz" zamiri geçmektedir; kitabedeki bu ifade ile de, okuyucunun bildiği, ordu başkomutanının kendi sözleri nakledilmiştir. Tetkik mevzuu edilmekte olan cümlede bizzat Tonyukuk'un adı zikredilmemiştir. Bu da cümlenin şahıssız (edilgen) fiille teşkiliyle, şüphesiz, mağlubiyete uğranıldığını göstermektedir, ki bunun itham edilme ihtimalinden Tonyukuk kendini korumak maksadiyle olaylarda İnel-kağan'dan bahsetmektedir. Olayların umumî seyrine nazaran, "Sogd halkı"nın hezimete uğrayan Türk ordusunun savaş gücüne olan imanının sarsılmadığı hususu nazarı çekmektedir. Bununla ilgili olarak Türk veya "On-ok" ordusuna ait hiçbir adın, Türk başbuğlarından hiç birinin isminin "İnel kaganka" kelimesinden sonra gelen tâbire uygun olmadığını kaydedelim. Bununla beraber keza İnel-kağan'ın düşmanlarının tam ismi verilmektedir (Arablar ve onların yerli müttefikleri Toharlar). Bu husus da dolayısıyla (endirekt olarak) İnel-kağan ile birlikte hücumu maruz kalan, şahsın (şahısların) her şeyden önce, onun, fiilen Türk ordusuna dahil olmayan, yerli müttefiki olduğunun delilini teşkil etmektedir.

45. satırda savaşların cereyan tarzının nakledilmesi sona ermekte, 46-48. satırlarda ise seferin neticeleri anlatılmaktadır. Bunlardan en önemlileri : Demir-Kapılar'a varılmış olduğu ile Tinesi-oğlu'nun yurdu olan Byangliyak dağlarına ulaşılmış olunduğudur.

VIII. yüzyıldaki Orhun kitabeleri yazarları için Demir-Kapılar'a ulaşmak, yüksek askerî ve siyasî kudrete erişilmesine muadil olup Türk imparatorluğunun en büyük şahametinin bir delilidir. Bu, Bilge-kağan'ın sözlerine göre, "benim şanlı atalarım Bumin-kağan ve İstemi-kağan'ın insan oğullarına hükmettikleri" "Türk halkını" Kadirkan sahasından Demir-Kapılar'a kadar yerleştirdikleri o yarı destanî devirlere dönüşü göstermektedir. Bilge-kağan'ın "Türk halkına" yaptığı çok büyük "hizmetler" cümlesinden olarak onun, "İnci ırmağını aşarak ordu ile Demir-Kapılar'a geldiğini" de zikretmektedir. Bundan, kitabelerdeki yazıda neden Tonyukuk'un sevkettiği seferde

Demir-Kapılar'a ulaşıldığı keyfiyeti daha açık olarak tasrih edildiği anlaşılmaktadır. Demir - Kapılar'la beraber en az onun kadar ehemmiyetli bir mevki olan "Tinesi-oğlu'nun yurdu"ndan da bahsedilmektedir. Tonyukuk'un ulaştığı yerin, şüphesiz, o devletin mühim siyasî şahsiyetinin ismiyle zikredilmiş olduğu düşünülebilir. Tabiatıyla, bu şahsın Sogd hâkimi olduğu ileri sürülebilir; zikredilen mevki de onun mutad idare merkezidir. Belki de bahis konusu edilen mevkiinin dağ (Byangligyak dağı) şatolarından birisi, ihtimal, ona komşu bulunan Maymurg şatosu gibi, Arab istilâsından kısa bir zaman önce Sogd kırallarının¹ idare merkezini teşkil eden meşhur Bargar² şatosu olması muhtemeldir. Sogd ihşid'i Gurek (Ugrak) ve babası Tarhun'un isimleri iyice bilinmekte olduğuna göre,³ "Tinesi-oğlu" tâbirini "Tines'in oğlu" olarak değil de "Tinesi oğulları" veya "Tinesi soyundan biri" olarak tefsir etmemiz icabediyor ki, bu da gramer bakımında tamamen mümkündür ve burada böylece, her ihtimale karşı, Sogd hükümdarları hanedanının Türk adları taşıdığını işaret etmek mümkündür.

SEMERKAND'IN SUKUTU

Tonyukuk'un Sogd'a ayak basması bu memleketin mukaddera-tına aksi bir istikamet vermiştir. 93 Hicrî yılında (Ekim 711-Ekim 712 M. yılları) Harizm'in fethinden sonra Kuteyba ibn Muslim'in Arab ordusu, Sogd şehirleri federasyonunun mühim bir merkezi bulunan Semerkand'a hareket etmiştir. "Sogd halkı"nın sayıca ve teknik bakımdan üstün olan düşmanlarına karşı yaptığı eşit şartlar haricindeki mukavemetin fecaati Gurek'in Çin imparatoruna yazdığı mektupta açıkça görülmektedir: "... bundan altı yıl önce (mektup 718 yılında yazılmıştır-S.K.) dağ'ların (Arabların) başkomutanı İ-mi Kü-ti-bo (emir Kuteyba) çok sayıdaki ordusunun başında buraya geldi; o bizimle savaştı ve biz düşmanımıza büyük darbeler indirdik.

¹ S. Volin. K voprosu o zamke na gore Mug. Trudı Tadj. bazı ANSSR, (Mug dağındaki şatoya dair. SSCB İl. Akademisi'nin Tacik bölümü yayınları), t. IX, 1938, s. 28-32.

² DAD, s. 66.

³ O. İ. Smirnova. Sogdiyskie moneti kak noviy istoçnik dlya istorii Srednez Azii. SV, t. VI, s. 356-367.

Fakat askerlerimizin çoğu öldürülüb yaralandı; daş'lar'ın (Arabların) piyade ve süvarisi o kadar kalabalıktı ki, ona karşı mukavemet edemedik. Müdafaa gayesiyle kaleye çekildim. O zaman Arablar şehri kuşattılar. Dıvarlara karşı üçyüz aded muhasara aleti kurdular ve üç taraftan kalede büyük gedikler açtılar. Onlar şehrimizi ve devletimizi yıkmak istiyorlardı”¹ Al-Madâ'ini'nin Arap askeri ve kavmi an'anesine dair yazdıklarını muhafaza eden at-Tabarî² bu hâdiseleri daha tafsilâtlı bir şekilde nakletmektedir. V.V. Barthold³ yukarıda nakledilen mektup ile at-Tabarî'nin olaylar hakkında verdiği tafsilâtı karşılaştırmıştır. Fakat her iki kaynağı da tetkik eden V.V. Barthold, şehrin muhasarasından önceki Arab-Sogd mücadelesinin seyrine dair meseleyi kısmen halletmeden bırakarak cereyan eden mücadelelerin safhalarını incelememiştir. Yeniden at-Tabarî'nin naklettiklerine dönelim:

Hâdise'nin esası: “Ve (Kuteyba) Sogd'a yürüdü; Sogd'a müteveccihen yirmi bin kişi (ordu) ile ondan evvel 'Abdurrahman ibn Muslim hareket etmişti. Ve Harizm ile Buhara orduları ile Kuteyba ona iltihak etti... ve onları tam bir ay muhasara etti”. Hikâyenin müteakip kısmında bu ay içinde geçen hâdiseler meyanında komşu hâkimlerin Sogdlular'a gönderdikleri yardım birliklerinin hezimetinden bahsedilmektedir: “Ve bu hâdise Sogd halkını şaşırtdı. Kuteyba onlara karşı muhasara aletlerini harekete geçirdi”.⁴

Bahili'nin tercümesinde Samarkand'ın muhasarasından önce cereyan eden savaşların yerleri zikredilmektedir. Buhara'dan çıktıktan sonra Kuteyba “daha ileri gitmiş ve Arbincaan şehrine varmış... Ve onlara (Arablara) Sogd hâkimi Gurek, çok sayıda Türk, Şaşa ve Fergana halkı ile birlikte karşı gelmiştir”⁵ Burada Gurek'in müttefiklerinin zikredilmesi bir yanlışlık eseridir, çünkü bunlar oldukça sonra meydana çıkmaktadırlar, ki bu da esas hikâyeden olduğu kadar Soğdlular'ın müttefikleri hakkında en tafsilâtlı malûmat veren Bahili⁴.

¹ E. Chavannes, gösterilen eser, s. 204-205.

² At-Tabarî, II, s. 1241-1250.

³ V. V. Barthold. K istorii arabskih zavoevaniy v Sredney Azii (Orta-Asya Arab fütuhâtı tarihine dair). ZVO, t. XVII, s. 141-147.

⁴ At-Tabarî, II, s. 1242 (tercümenin Barthold tarafından yapılan tefsirine göre).

⁵ At-Tabarî, II, s. 1249-1250.

nin hikâyesinden açıkça görülmektedir: “Gurek Kuteyba’nın dayandığını görünce Şaşa hakimine, Fergana ihşidine ve hakana yazdı... ve onlar da şehzadeilerden ve genç hâkim muhazıflarının en kahramanlarından müteşekkil bir süvari birliği teşkil ettiler... ve hakanın oğlunu bunların başına komutan tâyin ettiler. Onlar (Kuteyba’nın) orduya hücum etmek maksadiyle hareket ettiler.” Bundan sonra Arablar’ın gece baskını ve müttefik kuvvetlerinin hezimetine dair tafsilât gelmektedir. “Ve bu Sogd halkını şaşırtmıştır...”¹ 93 Hicrî yılında, yerli müttefiklerin çok sayıdaki birliklerinin dahil edilmesiyle takviye olunan Kuteyba ibn Müslim’in ordusu Buhara’dan Samarkand istikametine doğru hareket etmiştir. Arablar’ın Arbinca²’da karşısına çıkan Gurek, kendi kuvvetlerine güvenemiyerek yardım için Şaşa, Fergana hâkimleriyle Türklerin hakanından yardım için müracaat etmiştir. Bunlar da ona Türk kağanın oğlunun emrinde, dikhan eşrafından seçilmiş en iyi birliklerden müteşekkil bir kuvvet göndermişlerdir. Bu birliğin hareketini keşifçileri vasıtasıyla haber alan Kuteyba, ordusunun seçkin bir kısmını kardeşi Salih ibn Müslim’in önderliği altında bunlara karşı göndermiştir. Âni bir gece baskını ile Arablar müttefik birliklerini mağlup etmişler. Bundan sonra Sogdlular Samarkand’ın önüne çekilmişler ve şehrin surları önünde meydan muharebesini kabul etmişlerdir. Bazı muvaffakiyetlere rağmen büyük zayıat karşısında Sogdlular şehrin kalesine sığınmak mecburiyetinde kalmışlardır. Kaleye hücum eden Arablar muhasara makineleri sayesinde duvarlarda gedikler açarak Gurek’i teslim olmaya mecbur ettiler. Sogdlular’a ileri sürdükleri şartları yerine getirmelerini temin maksadiyle, mütareke şartlarına ayrıklı olmasına rağmen Kuteyba şehirde bir işgal kuvveti bıraktı ki bu da 712-713 yıllarında Arablar’a karşı ayaklanıp isyan eden Semerkand halkının büyük memnuniyetsizliğine sebebiyet vermiştir.³

¹ At-Tabari, II, s. 1247-1249.

² Savaşın yerini tesbit için Arbinca harabeleri hakkında Bk. V. V. Barthod. K istorii oroşeni Turkestana (Türkistan’ın sulama tarihine dair). SPb., 1914, s. 117. Şehir Buhara yolu üzerinde Samarkand’a 12 fersahlık bir mesafede bulunuyordu.

³ Mukayese için bk.: H. A. R. Gibb. The Arab Conquests in Central Asia. London, 1923, s. 44-46. Müellifin Arap ve Çin kaynaklarına ve keza Barthold’un iktibas ettiği esere karşı olan güvensizliğinin haklı sebeplere istinad ettiğini kabul etmek doğru olmaz.

SOGD YOLLARINDA

I. Marquart'ın 712-713 Sogd seferine dair at-Tabarî'nin naklettikleri ile Kül-tegin kitabesindeki haberi biri birine benzetme teşebbüsünü¹ Barthold, haklı olarak, her iki kaynağın² kronoloji bakımından olduğu kadar filen de biri birine uymadığına işaretle bu görüşü çürütmüştür. Tonyukuk kitabelerinin tetkikinden, Kül-tegin kitabelerindeki 39-40. satırdaki muhteviyatla hiçbir münasebeti olmayan at-Tabarî'nin haberinin, Tonyukuk kitabelerinde nakledilen bazı hâdiselerle ilgili olduğunu anlamaktayız. 712 yılı yazında Şaşa, Fergana ve Türk erlerinin başında Sogdlar'ın yardımına koşan, fakat Araplar tarafından mağlubedilen Türk hakanının oğlu, Batı Türk orduları başkomutanı Moçjo'nun küçük oğlu İnel-kagan'dan başkası değildir. Gurek'in Türk kağanına, daha doğrusu onun temsilcilerine müracaat etmiş olduğu açıkça meydana çıkmaktadır: çünkü Türk ordusu Sogd hududunda olup derhal yardıma gelebilecek durumdadır.³ Böylece Doğu Türk Kağanlığı ile Orta-Asya devletleri arasındaki münasebetler mes'elesini ortaya koymak mümkün olmaktadır. Müttefik birliğinin başında Türk kağanının oğlunun bulunması batıdaki Türk orduları ile Şaşa ve Fergana'nın dostluk münasebetlerinin derecesini göstermektedir. Bundan başka Arab istilâsı tehlikesi karşısında Türk askerî üstünlüğünün müttefikleri tarafından kabul edildiğinin de bir delili sayılmaktadır. Bir kısım müttefiklerin istiklâlleri, diğerlerinin ise siyasî ve iktisadî menfaatleri için aynı derecede tehlike arzeden müşterek düşmana karşı 712 yılında mücadeleye başlayan dört mühim doğu Orta-Asya devleti arasında Arablara karşı bir birlik meydana getirilmiştir. İttifaktaki ilk muvaffakiyetsizlik, her şeyden önce "başkanların üstünlük telâkkisi"nden Şaşa, Fergana hâkimleriyle Türk komutanlığının, Araplar tarafından kolayca dağıtılan ehemmiyetsiz bir birlik göndermekle yetindiklerinden doğmuştur. Fakat bu hezimet mevcut ittifakı tasfiye etmiyor; İnel-kağan'ın mağlubiyetinden birkaç ay sonra, "Sogdluları nizama koymak"⁴

¹ I. Marquart. Die Chronologie der alttürkischen. Inseriften. Leipzig, 1896, s. 8.

² W. Barthold. Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen.

³ Krş. H. Gibb, göst. eser, s. 47.

ATIM, zweite Folge, St. Petersb., 1899, s. 8-12.

⁴ Kağanlığı idare eden büyükler nezdinde kitabelerde geçen it- "nizama koymak" fiilinin "mevcut nizamı mükemmelleştirmeye çalışmak", "iç mücadelelere

için Mogilyan ile Kül-tegin'in¹ kıt'aları Maverâünnehr'e giriyorlar. Türk ordusunun Sogdlarla önceden yapılmış bir anlaşmaya göre ve bunların teşebbüsü ile hareket ettiği, seferin tertip sebeplerinden anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak Tonyukuk kitabesinin 47-48. satırlarındaki haber çok alâka çekicidir: "Bundan sonra bütün Sond halkı başlarında Yerüki(?)- Suk olduğu halde geldi... Ben, bilge Tonyukuk, bu memlekete vardığım için, halk sarı altın, beyaz gümüş getirdi...". Türk ordusunun Maverâünnehr'deki harekâtını tamamladıktan sonra ve Sogdlular'ın Araplar'a karşı ayaklanmalarından önce, Mogilyan'ın Sogd seferinin sebeplerini tertiplemeyle ilgili olarak Tonyukuk'un huzuruna Sogd elçilik hey'etinin gelmesin de² ancak, mevcut ittifakı takviye ve müteakip müşterek harekâtı tasarlamak maksadiyle gönderilmiş hususî bir hey'etten başka bir şey görmek mümkün değildir. Elçilerin getirdiği değerli hediyeler, Tonyukuk'un naklettiği gibi, yapılan yardım karşılığı değil, aynı zamanda bu yardım olumlu sonuç verdiği takdirde Türk komutanlarının bundan bekledikleri maddî menfaatlerin ilk karşılıklarıdır.

713 yılında Arablar Sogd isyanını bastırmağa muvaffak olmuşlar : bundan hemen sonra Kuteyba çok sayıda yardımcı kuvvetlerle Fergana ve Şaş'a girerek ele geçirdiği şehirleri yakmıştır.³ 714

son vermek", "isyanların bastırılmasına yardım etmek" mânaları vardır. Bk.: P.M. Melioranskiy. Ob Orhonskih i eniseyskih nadgrobnykh pamyatnikakh (Orhun ve Enisey kitabelerine dair). JMNP, ç. 317, 1898, otd. 2, s. 271.

¹ 712-713 yılları seferi için bk.: S. G. Klyaştorny. Kangüyskaya etnonimika v Orhonskih tekstah (Orhon âbidelerinde Kengü'nün kavmi-yer adı (etno-toponimiği). (Türkçeye çeviren: İsmail Kaynak, T. T. K. Belleten, Cilt XVIII, sayı 69, Ocak 1954). SE, No. 3, 1951, s. 56-73. Bu makalede, daha tafsilâtlı olarak, cereyan eden hadiselerde, Orta Sir-Derya vahalarının ehemmiyetinden bahsedilmektedir.

² Adı geçen olayda bir elçiliğin bahis mevzuu edildiği bilhassa diğer kaynaklar daki aynı mahiyetteki ifadelerle karşılaştırmaktan anlaşılmaktadır; bk. Kül-tegin kitabeleri, büyük kitabe, 4., 51-52. satırlar; C. E. Malov, gösterilen eser, s. 27, 33. Mukayese için bk. P. M. Melioranskiy'in notları: V. V. Radlov ile P. M. Melioranskiy. Drevnetürkskie pamyatniki v Koşo-Tsaydame (Koşo-Tsaydam'daki eski Türk yazıtları. STOE, IV, SPb., 1897, s. 17, not. 8.

³ At-Tabarî, II, s. 1256, 1267. -H. Gibb, gösterilen eser, s. 48-49.

yılında Şaş seferi tekrarlanıyor. Kuteyba'nın Şaş ve Fergana'daki cezrî hareketleri, Gibb'in tahmin ettiği gibi, Arab "fütühatının alelâde bir seyri" olarak değil, fakat ileride vukuu muhtemel Sogd'un istiklâliyle ilgili ayaklanmalarda, bu devletlerin yardım etme imkânlarını ortadan kaldırmak hedefini güttüğü kanaatini vermektedir. Kağanlığın Orta-Asya devletleriyle mevcut ittifakının Maveraünnehr'deki Arap hâkimiyeti için ne derecede büyük bir tehlike arzettiğini anlaması için Kuteyba kâfi derecede ileri görüşlü bir siyaset adamıydı: hayatının son yıllarındaki bütün faaliyeti bu tehlikeyi bertaraf etmek hedefini gütmekteydi. Ve Kuteyba ile onun halefleri kısmen maksadlarına ulaşmış iseler de, muhtelif Orta-Asya milletlerinin Arablar'a karşı mücadelelerinde aralarında bir defa teessüs eden işbirliği yapma an'anesi yine de baki kalmıştır; Orta Sirderya, Fergana ve Yedisu sahalarını ele geçirmek için Doğu'daki Arap valilerinin müteaddit teşebbüslerine rağmen¹ buraları fiilen Halifelîğin sınırları dışında kalmıştır. Bundan başka bu an'aneler geniş halk kitleleri arasında yayılmıştır. Bunun açık delillerini Mukanni,² Râfi' ibn Leyta³ ve daha birçok diğer halk ayaklanmaları teşkil etmektedir.

Müstevlilere karşı mücadelelerde Orta-Asya'nın menşe itibariyle muhtelif kavimlere mensup halkı arasındaki birlik kuvvetlenmiş ve bu da Özbeklerle Tacikler'in müşterek tarihlerinin esasını teşkil etmiştir.

S O N U Ç L A R

1 — 712 yılında meydana gelen Doğu Türk Kağanlığı, Fergana, Şaş ve Sogd devletleri arasındaki askrî ittifak Orta-Asya'nın ilk Ortaçağ tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır. Doğudaki Arap fütühatının durdurulması olayı ve bunu takibeden, Orta Asya millet-

¹ Meselâ mukayese için bk. Fadl ibn Sahl-ın seferine dair malûmat: A. Mihaylova. *Novie epigrafiçeskie dannie dlya istorii Sredney Azii IX. v. (IX. yüzyıl Orta Asya tarihine dair yeni epigrafik malûmat)*. EV, V, 1951, s. 10-20.

² A. Yu. Yakubovskiy. *Vosstanie Mukanni-dvijenie İyudey v "belih odejdah"* (Mukanni isyanı- "beyaz elbiseli"lerin hareketi). SV, t. V, s. 49.

³ V. V. Barthold. *Turkestan...*, ç. II, s. 205

lerinin başarılı kurtuluş savaşları, yukarıda anlatılan olaylar dışında asla mütalâa edilemez.⁴

2 — İlk olarak VIII. yüzyılın başlarında açıkça görülen muhtelif ırklara mensup Orta-Asya milletlerinin yabancı müstevlilerle müştereken mücadele etme an'anesi, mütaakıp halk hareketlerinde kuvvet bulmuş ve Samanî devletinin kuruluş esaslarındaki hazırlıklarda oldukça önemli rol oynamıştır.

---

⁴ Burada yazar, S. P. Tolstov'un (Po sledam drevne horezmiyskoy tsivilizatsii = Eski Harizm medeniyeti peşinde. M. -L., 1948, s. 221-223), B. G. Gafurov'un (İstoriya Tadjikskogo naroda = Tacik Tarihi, T. I. M., Gospolitizdat, 1952, s. 162; mukayese için bk. A. Yu. Yakubovskiy'in: Kommunist dergisi, No. 1, 1953, s. 103-109) ve A. Yu. Yakubovskiy'in (Voprosı periodizatsii istorii Sredney Azii v srednie veka (I-XV v.v.) = Ortaçağ (VI-XV y. y.) Orta Asya tarihinin devirlere bölünmesi mes'eleleri), KS İİMK, t. XXVIII. 1949, s. 33-35) Orta Asya'daki Arap fütuhatının tarihî ve irticaî vasıflı olduğuna dair kanaatlerine tamamen iştirak etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

J. D. PEARSON, *Index Islamicus Supplement*, 1956-60. A. Catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publications. W. Heffer and Sons Limited. Cambridge, England, 1962. XXVII + 316, £3, 3S.

Index Islamicus, Londra Üniversitesi'ne bağlı School of Oriental and African Studies (Şarkıyyât ve Afrika Tedkikleri Mektebi) kütüphanesinde çalışan J.D. Pearson tarafından hazırlanmaktadır. İlmî mecmualardaki, kongreler ve ilmî toplantılar münasebetiyle neşredilen kitaplardaki muhtelif ellerden çıkan veya bir kimse tarafından yazılan makaleleri, konferansları, haberleri ihtiva eden *Index Islamicus*'un 1906-1955 yılları arasına ait neşriyatı içine alan birinci cildi 1958'de, aynı cilt bâzı ufak düzeltmeler ve daha zengin *Kısaltmalar Listesi* ile 1961'de basılmıştı. İlk cildinin 1961 basımı münasebetiyle *Belleten*'in geçen sayısında bir bibliyografya makalesi yazmış bulunduğumuz (C.XXVI., nu.103, Temmuz, 1962) eserin, son zamanlarda ikinci cildi de çıkmıştır.

İlk cildin zeyli ve devamı mâhiyetinde olan *Index Islamicus*'un bu ikinci cildinin Önsöz'üne göre, bu bibliyografyanın birinci cildi münasebetiyle tenkid yazarlar tarafından birçok hatâ ve ihmaller işaret edilmiştir; J.D.Pearson başka işlerin çokluğu yüzünden işaret edilen neşriyatı bu cilde ilâve edemediğini esefle kaydederek, diğer ciltte bu noksanların telâfi olunabileceğini ümit ettiğini yazıyor.

Index Islamicus'un ikinci cildinde, 1956 - 1960 arasındaki neşriyat yer alıyor; 1961 senesi Mayıs'ının sonuna kadarki makale ve haberler de buna dâhildir. Londra ve Cambridge'e, bahsettiğimiz tarihler arasında gelen mecmualardan ve kolektif eserlerden başka, daha önceki devre, yâni 1956'dan önceye âit olup birinci ciltte gözden geçirilemeyen bu cins bâzı neşriyat da, bu cilde alınmıştır; *Kaynaklar Listesi*'ne bakıldığı zaman, bunların —basım tarihlerine dikkat etmek şartıyla— hangi mecmua v.b neşriyattan ibaret olduğunu kolaylıkla anlamak mümkün oluyor. Müellifin, yukarıda adı geçen kütüphanelerde bulunmayan mecmuaları gözden geçirmek için başka kütüphanelere de birçok ziyaret yaptığını, buralardaki koleksiyonlardan başka, hususî şahsiyetlerin verdikleri listelerden de faydalandığını ilâve edelim.

Index Islamicus'un ikinci cildinde eserin tertibi ve malzemenin sıralanması birinci cilttekinin — hâtalari bulunmasına rağmen — aynidir : Önsöz (S.VII.)'den sonra, (1) *Kaynak Adları* başlıklı bölümde Mecmualar, Toplantılar, Diğer Umumî Eserler, Kongreler olmak üzere dört bahis bulunmaktadır (S. VIII. — XXI.); bu bölümlerin hepsinde malzeme, isim veya başlıklarına göre alfabetik sıralanmıştır. (2) Bu bölümü, birinci kısımda kaydedilen kaynak adlarının *Kısaltmalar Listesi* (S. XXII. - XXIII.) teşkil ediyor. (3) *Malzemenin Tanzimi* başlıklı kısım (S. XXIV. - XXVIII.), *Index*'e geçirilen şeylerin fihrisitinden ibarettir. (4) İndeks kısmı (S.I - 284), malzeme ve müellif adlarına göre iki bölüme ayrılmıştır. Kitabın esası demek olan

bu dördüncü kısımdaki malzeme sıralanırken önce muharrir adı, bundan sonra yazının başlığı, Londra Üniversitesi Şarkiyât ve Afrika Tedkikleri Mektebi kütüphanesinde kayıtlı olduğu katalog numarası yazılmış, büyük bölümler roman rakamlarıyla, bunun ayrıldığı küçük bölümler ise Arap rakamlarıyla gösterilmiştir. Eserin ihtiva ettiği malzemenin zenginliği hakkında bir fikir verebilmek düşüncesi ile, kırküz büyük bölüme ayrılan bu dördüncü kısmın umumî başlıklarını ve her bölümdeki malezme sayısını kaydetmeyi faydalı bulduk: I - Umumî İslâm Tedkikleri, Bibliyografi v.s.(Nu.-1-417). II - Din (Nu.418-875). III-Hukuk (Nu.876-1294). IV-Felsefe, İlim (Nu.1295-1624).V-San'at (Nu.1625-2207). VI-Coğrafya (2208-2296). VII-Etnoloji (Nu. 2297-2344). VIII-Tarih, Tarihe Yardımcı İlimler (Nu. 2345-2683). IX-Tarih (2864-3166). X.-İslâm Tarihinin İlk Devirleri, Hilâfet (Nu. 3167-3228). XI-Şimâli Afrika, Coğrafya (Nu.3229-3278). XII-Şimâli Afrika, Etnoloji (Nu. 3279-3434).XIII-Şimâli Afrika, Tarih, Umumî (Nu.3435-3454). XIV-Şimâli Afrika, Tarih: Arap fütühâtından Osmanlı Devri'ne kadar (Nu. 3455-3487). XV-Şimâli Afrika, Tarih: Osmanlı Devri, Şerif Morocco'su (Nu. 3488-3543). XVI-Şimâli Afrika, Tarih: Modern Devir (Nu.3544-3680). XVII - Şimâli Afrika, Tarih: Şimâli Afrika'da İspanyol ve İtalyanlar (Nu.3681-3738). XVIII-Mısır, Coğrafya, Etnoloji (Nu.3739-3784). XIX-Mısır, Tarih (Nu. 3785-3983). XX-Südan ve Şarkî Afrika'nın başka kısımları (Nu.3984- 4066). XXI - Yakın-Şark, Tarih (Nu. 4066 - 5108). XXII - Arabistan (Nu.4109-4175). XXIII-Filistin (Nu.4176-4214). XXIV-Ürdün (Nu.4215-4230). XXV-Suriye (Nu.4231-5271). XXVI-Lübnan (Nu. 4272-4321). XXVII-Irak (Nu.4322-4395). XXVIII-Türkiye, Türk Halkları (Nu. 4396-4604). XXIX-Türkiye, Tarih, Kıbrıs (Nu.4065-4931). XXX-İran, İran Halkları (Nu.4932-4997). XXXI-İran, Tarih (Nu.4498-5132). XXXII-Hindistan, Pakistan (Nu.5133-5516) .XXXIII-Afganistan (Nu.5517-5620). XXXIV-Merkezî Asya, Kafkasya, Kırım, Mogollar, Cenub-ı şarkî Asya ve Uzak - Şark (Nu.5621-5926). XXXV-İspanya ve İtalya'da İslâmlar (Nu.5927-6007). XXXVI - Dil: Umumî, Arapça (Nu.6008-6227). XXXVII - Edebiyat, Arap Edebiyatı (Nu. 6228-6423). XXXVIII-İran Dilleri: Farsça (Nu. 6424-6550). XXXIX-İran Edebiyatı (Nu. 6551-6723). XL-Türk Dilleri (Nu. 6724- 7085). XLI-Türk Edebiyatı (Nu.7086-7188). XLII-Berberî Dil ve Edebiyatı (Nu. 7189-7224). XLIII-Maârif (Nu.7225-7296).

Kaydettiğimiz bu kırküz bölüm, eserin büyük bölümleridir; bu bölümlerden herbiri küçük harflerle işaret edilmek sûretiyle birçok kısımlara ayrılmıştır. Zeyl'de, eserin birinci cildindeki tasnif aynen muhafaza edilmiştir; ilk cilt de aynı roman rakamları ve aynı başlıklar ile kırküz bölüme ayrılmıştı. J. D. Pearson'un da kaydettiği gibi bu tasnif birçok bakımdan hatâlıdır; böyle bir sınıflandırmanın ne bakımından hatâlı olduğunu kendisi kaydetmiyor; fakat, dikkat edilince, bunun birçok tedâhüllere yol açtığı derhâl göze çarpar. Meselâ, *Türkiye ve Türk Halkları* bölümünde (XXVIII., nu. 4396-4604, s. 169-177), Küçük Asya coğrafyası, Türk halkları (umumî), etnoloji ve tarih, Osmanlılar, ilk Türkler, Hunlar, Kumanlar, Peçenekler, Altay Türkleri, Âzerbaycanlılar, Başkırtlar, Çuvaşlar, Kırım Tatarları, Karakalpak, Kazak, Kıpçak, Tatar, Türkmen, Uyugr, Özbek, Yakut, Avrupalı ve diğer Türkler ile alâkalı neşriyat bir araya toplanmıştır. Bunu tâkip eden XXIX. bölümü *Türkiye, Tarih, Kıbrıs* teşkil ediyor (Nu. 4065-4931, s. 178-190).

Bu bölümde sırasıyla Selçuklular, Karamanlılar, Osmanlılar (umumî), Osmanlı İmparatorluğu (Avrupa'da) ve 1402'den 1922'ye kadarki tarihler arasındaki hâdiseler hakkında ve Kıbrıs'a ait neşriyata yer verilmiş, Akkoyunlular ile Karakoyunlular ise İran bölümüne alınmıştır (XXXI., s. 196); fakat J. D. Pearson, birbirleriyle alakası az, veya hiç bulunmayan malzemeyi bir araya getirmekten doğan karışıklığı düzeltmeye taraftar değildir. Bunu, ilk cildin neşrinden sonra, kendi ifadesine göre bütün yanlışlarına rağmen aynı tasnifi bu ikinci ciltte de aynen tekrarladığını kaydetmesinden anlıyoruz. İlk ciltteki tasnifi, büyük ve küçük bölümleri işaret eden rakam ve harfleri değiştirmemesi, ilk ciltteki neşriyatın devamını, aynı rakam ve harflere göre diğer ciltlerde kolayca bulabilmemizi te'min, karışıklığa meydan vermemek içindir.

Eserin belkemiğini teşkil eden İslâm'la alakalı malzeme indeksinden sonra, müellif adlarına göre bir indeks de tertibedilmiştir (S. 285-316). Her ismin yanındaki Arap rakamları vasıtasıyla, o muharririn neşriyatını, malzemenin tasnifini içine alan indekste kolayca bulabiliyoruz.

Index Islamicus'un ilk cildindeki İslâm memleketleri ile alakalı tarih, edebiyat, coğrafya v.b her sahadaki makale, beyanat, haberler, kongreler münasebetiyle hitâbe ve zâbıt-nâmelerin sayısı 26,076 idi; mecumalardan ve kollektif neşriyattan derlenen bu malzemeye, bu ikinci ciltte 7,296 neşriyat daha ilâve edilmiş, böylece her iki ciltteki malzeme tutarı 33,372'ye yükselmiştir. İslâmiyet ve İslâm ülkeleri ile alakalı her sahada çalışanlar için bir rehber vazifesini gören bu çok faydalı bibliyografyayı hazırladığı için, J. D. Pearson'a ve yardımcısı Mrs. Julia White (Ashton)'a teşekkürle borçluyuz.

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

K İ T A P L A R D A N H A B E R

AND, METİN : *Dionisos ve Anadolu Köylüsü*. Elif yayınları İstanbul 1962. (Elif yayınları 1) 77 Sa.

Millî bale ve tiyatro ile ilgisi sayesinde bu alanlarda dikkate değer yazılar yayımlanmış olan Metin And'ın bu küçük kitabı şu konuları kapsamaktadır : Törenler— Üstürelere— Drama, Adonis— Attis— Osiris, Adonis (Temmuz) töreninden kalıntı, Dionisos, Trakya'da Dionisos töreninden kalıntı, Balkanlar'da, Trakya'da oyunlar ve Türk etkisi, İslâm ülkelerinden örnekler, Köse ve Hekim, Sayakutluğu bayramı, Aklar ve Karalar, Kara Kancalos'ların kovulması, Anadolu'da ölüp-dirilme konuluğu, Geyik oyunu ve Ayna, Eleusis törenleri, Anadolu'da kız kaçırma konuluğu, Oyunlarda hayvan benzetmeleri, Artakalan yorumlar.— Kitabın sonunda (1 sayfa) Genel danışmalar ile Bibliyografya yer almaktadır.

Bu küçük eser, ele aldığı konuları derinliğine inceleyemez. Buna, herşeyden önce, hacmi müsaade etmemektedir. Ancak, yukarıda yazılı konular hakkında derli toplu ve açık bir şekilde bilgi vermesi bakımından değerlidir.

BEARD, MIRIAM : *A History of Business, from Babylon to the Monopolists*. Ann Arbor Paperbacks. The University of Michigan Press. 1962, 463 Sa.

İş Tarihi olan bu çok orijinal eserin başlıca bölümleri şunlardır : Giriş : İş adamı ve Tarih, *Birinci Bölüm* : Antikite'nin mirası : Homeros çağında tecim adamları, Roma ve para kapitalizmi. *İkinci Bölüm* : Patrisyen şehir hâkimleri (egemenleri) : Ortaçağ Tecim patrisyenleri, Ortaçağ'da Lübeck şehri : Düzenli bir tecimci toplumu, Venedik tecimerleri, Floransa : Bireyciliğin (ferdiyetçiliğin) taşkın kenti, Servetin zaferi, İtalyan maliye ve kültürünün Avrupa'ya yayılması, (1551-1557), Fugger ailesi zamanında milyonerlerin kudreti, İtalyan ve Alman oligark'larının düşmesi, Oligarşinin izmihlâli. *Üçüncü Bölüm* : Monopolist'ler (Tekelciler) : Oligark'tan kibarlık budalası burjuvaya, Fransada Burjuva ile Püriten. İngiltere'de Püritanizm, İş ve Devrim, Fransa'da, Almanya'da Monopolist'ler (Tekelciler), İngiltere'de Monopolistler : 18. Yüzyıl.— Eserin sonunda bir bibliyografya ile bir indeks yer almaktadır.

GIBB, SIR HAMILTON (Editör) : *The Islamic Near East* (Yazarlar : Sir Hamilton Gibb, A.A.A. Fyzee, A.J.A. Mango, C.F. Beckingham, Niyazi Berkes, R. M. Savory, G.M. Wickens, P.J.E. Cachia). University of Toronto Press 1960. Sa 165 - 296.

Bu kitabın içindeki yazılar şunlardır : Sir Hamilton Gibb : Arab Orta-Doğusunda Siyaset. A.A.A. Fyzee : İslâmın özü : Bir Hint modernist görüşü. A.J.A. Mango :

Türkiye'de İslâmiyet. C.F.Beckingham: Türkiye. Niyazi Berkes: Modern Türkiye'de Edebî gelişme. R.M. Savory: Anayasanın ilânından beri İran. G.M. Wickens: Modern İran'da şiir. J.P.E. Cachia: Modern Arab edebiyatı.

GORDON, C. D. : *The Age of Attila. Fifth-Century Byzantium And the Barbarians* (Foreword by Arthur E.R. Boak) The University of Michigan Press Ann Arbor. Second Printing 1961. XX + 228 Sa.

Aslında bu kitap 5. yüzyılda Bizans'ın kısa bir tarihidir, ve bölümleri şunlardır: Kronoloji levhası, şecereler, İmparatorluk hükümeti, Theodosius I hanedanı ve Batıda barbarlar, Hun'lar, Vandal'lar ve Batının çökmesi, 450-91'de Doğu, Doğu Got'ları (Ostrogot'lar), — Zeyller : Fragment'lerin tarih ve kaynakları, Tarihçiler. Seçilmiş bibliyografya, Coğrafya adları, Kişi, kabîle ve resmî terim İndeksi.

GUBOĞLU, MIHAIL: *Catalogul Documentelor Turceşti. Vol 1. (Directia Generală a Arhivelor Statului din Republica Populară Română)*. Bucureşti 1960 683 Sa.

Bu eser, Romanya müze, kitaplık ve arşivlerinde saklı bulunan Osmanlı-Türk dokümanlarının bir katalogudur. Bu dokümanların çoğu, padişah, Tuna havalisinde bulunan muhafızlar, âyan tarafından Romanya ricaline verilmiş emirler, fermanlar vb..dir. ve 3 yüzyıldan uzun bir zamanı kapsamaktadır (1558-1913). Vesikaların çoğu orijinal, bir kaç, tasdikli surettir, birkaçı ise sadece müsveddeden ibarettir. Katalogda her belgenin bir sıra numarası, tarihi, (hem efrencî hem kamerî olmak üzere), nerede ve kimin tarafından kime yazıldığı bildirilmekte ve çok kısa bir özeti verilmektedir. Ayrıca bir notla da halen nerede hangi remiz ve numara ile bulunduğu bildirilmektedir. Belgelerin sayısı 3045'tir. Eserin sonuna Rusça ve Fransızca pek kısa birer özet, bir lûgatçe, bir genel İndeks, bir de 40 tane belge fak-simile'si konmuştur.— Eserin Romence yazılışı, kullanılışını herhalde biraz güçleştirmektedir.

KINAL, DR. FÜRÜZAN: *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, XIII. Seri.- No 7. (Dünya Tarihi). Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara 1962. XV + 290 Sa.

Türkçe literatürde bir boşluğu dolduran bu toplu eserde şu bölümleri görüyoruz: 1.) Coğrafi mekân: Anadolu, 2.) Anadolu'nun prehistoryası, 3.) Anadolu'nun eski Tunç Devri (M. ö 2500-2000), 4.) Anadolu'da tarihî devirlere giriş. 5.) Hitit devletleri siyasi tarihi (M. ö 1800-1200), 6.) Hitit tarihi kronolojisi, 7.) Hitit kültür tarihi, 8.) Geç Hitit şehir devletleri (M.ö. 1200-600), 9.) Geç Hitit şehir devletleri medeniyeti.— Eserin sonunda bir endeks (Dizin) ile kuşe kâğıt üstüne basılmış, metin dışı 22 resim vardır.

MILLER, HENRY S. (Türkçeye çeviren : UĞUR KORUM) : *İktisadî İstatistik* (İstatistik Metotlarının İktisada Uygulanması). Sevinç Mat-

baası, Ankara 1962. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No 144.—126, XIII + 228 Sa.

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Misafir Profesörlerinden Henry S. Miller'in Türkçeye çevrilmiş olan bu eserinin içindekiler şunlardır :

I. Giriş (İstatistiğin mânası, istatistikî istidlâl, olasılık v.b.; Örnekleme giriş; Tablolar ve Grafikler). II. Merkezi Eğilim Ölçüleri. III. Dağılma ve çarpıklık. IV. İstatistikî istidlâl (Bu bölüm, örneğin felsefe ve fizik bölümleri öğrencileri için de faydalı olacak şekilde kaleme alınmıştır). V. İndeks sayıları. VI. Zaman serileri Analizi. VII. Doğrusal ve eğrisel korrelasyon. VIII. Varyans Analizi. IX. "Chi Square" (Kay kare) denemesi. Bir ek'te elektrikli hesaplama kullanmanın gerekli olduğu üzerinde durulmaktadır. Eserin sonunda bir terim sözlüğü ile, çözümlenmek üzere verilen problemler vardır.

OPPENHEIM, MAX FREIHERR VON: *Tell Halaf, 4. Band : Die Kleinfunde aus historischer Zeit* bearbeitet und herausgegeben von: Barthel Hrouda. Walter de Gruyter und Co Berlin 1962. Orient-Forschungs-Institut: Max-Freiherr-von-Oppenheim-Stiftung). XI + 117 büyük Sa + 85 Levha.

Ünlü bilgin Max Freiherr von Oppenheim'in bu büyük eserinin 4. cildi, bilginin doğumunun 100. yıldönümüne tesadüf ettirilmiştir (ancak, 2 yıl sonra çıkmıştır). Eser, Oppenheim ve kendisi ile çalışanlardan kalan materyal yardımıyla meydana getirilmiştir. Önsöz, Mainz Akademisi başkanı Prof. Dr Helmuth Scheel'indir. Eserin başlıca bölümleri şunlardır: Figür nevinden küçük buluntular, bu buluntularla ilgili Katalog, Üstüvane mühür, damga mühür, "skarabe" ve "matris"ler, Bezekler, Cihaz, alet ve silâhlar, Kandiller, Maden, frit ve taş kaplar, pişmiş topraktan kaplar, eski yapı devresi ile Kapara çağıının tarihlenmesi üstüne. Eserin sonunda 85 levhada toplanmış resimler bulunmaktadır.

PFEFFER, NATHANIEL: *The Far East*, Ann Arbor. The University of Michigan Press. 1958

Uzak-Doğu'nun bir tarihi olan bu kitapta şu konular ele alınmıştır : Geleneksel Çin sistemi, Geleneksel Japon sistemi. Batı ovalara yayılıyor, Çin zorlanıyor, Çin'in gerilemesi başlıyor, Japonya'nın dünyaya açılması, Japonya yeni durumu kabul ediyor, Cansız ve değişmez Çin, Misyoner hareketi, Çin İmparatorluğu izmihlâle uğrayor, Japonya modernleşmeye karar veriyor, Japon tarzında meşrutî sistem, Yükselme başlıyor —Çin - Japon savaşı, Çin kavunu kesiliyor, Çin'in umutsuzluğa düşmesi, Amerika Pasifik'te yerleşiyor, Amerika Çin anlaşmazlıklarına müdahale ediyor, Rus - Japon savaşı, Çin'de devrim: Cumhuriyet, Japonya İmparatorluk (emperyalizm) yolunu tutuyor, Sırf bir ön - cephe olarak Japon meşrutî sistemi, Çin cümhuriyetinin fiyaskosu, Birinci Cihan savaşı: Japonya saldırgan oluyor, Birinci Cihan savaşının sonuçları, Çin'de milliyetçilik yükseliyor, Rusya tekrar işe karışıyor, Çin Milliyetçi hareketinde Rusya'nın payı, Çin'de devrim başlıyor, Mil-

liyetçiler saldırıya geçiyorlar : Savaş başlıyor, 1927-28 : Buhran yılları, Eski Düzenin Çin'de göçmesi, Japonya'da yeni ruh, Japonya'da reaksiyon, genişleme hareketine dönüş, Japonya, fetihlerini sağlamlaştırıyor, Japonya'da Jingoizm ve terrör, Çin'de umutsuzluk ve tefrika, Japonya istilâ ediyor, Pearl Harbor, Pearl Harbor'dan sonra karanlık günler, Amerikan saldırısı : Zafer, Çin : Muzaffer ama halâ tefrika içinde, Savaşın, Güney-Doğu Asya'da sonuçları, Çin'de iç savaş, Japonya'nın işgali, Kore savaşı, Komünist Çin karşısında Amerikan idaresi, Çin'in komünistleşmesi, Sonuç.— Okunması salık verilen eserler, İndeks.

Bu önemli eserin başında bir Giriş, sonunda da İndeks bulunmaktadır. Ayrıca da 6 harita vardır.

PROCOPIUS: *Secret History* (Translated by Richard Atwater, Foreword by Arthur E.R. Boak). The University of Michigan Press. Ann Arbor 1961. XVI + 150 Sa.

Procopius'un bu Gizli tarihi, dünya klâsikleri arasında yer almaktadır. Bunda, imparator Iustinianus ile meşhur karısı Theodora ve Milâdi 6. yüzyıl hakkında, resmî tarihlerin dışında ifşaatla bulunmaktadır. Procopius, üzerinde hâlâ tartışılan bir kişidir. Kimi onun, zehirle dolu hikâyelerini, isyan etmiş temiz bir vicdanın sesi, kimi ise gazez dolu bir kötü kalplinin ifadesi saymaktadır. Şu muhakkaktır ki, Iustinianus'un saltanatı, hele İmparatoriçe Theodora hakkında menfi düşünceler yayılmış ise bunun başlıca nedeni, Procopius'un bu kitabıdır. Bununla birlikte eser, üslûbunun canlılığı ve renkliliği ile dünya klâsikleri arasında yer almaya lâyıktır. Bu İngilizce tercüme de metnin elden geldiği kadar hakkını vermektedir.

Russischer Kolonialismus in der Ukraine, Bericht des Kersten-Untersuchungsausschusses. Berichte und Dokumente. Ukrainischer Verlag in München 1962.

Bir inceleme komisyonunun raporları ile dokümanlarını kapsıyan ve Ukrayna'nın Rusya tarafından nasıl sömürge gibi ele aldığı âdetâ ispat eden bu önemli kitabın 448 sayfası, 85 resmî ve Sovyetler Birliği milletlerini gösteren renkli 1 haritası vardır. İlk bazı parçaları ayrı olarak çıkmış olan kitabın bölümleri şunlardır :

Ukrayna'nın komünistler tarafından istilâ ve işgali, Kharkov'da 1930'da Ukrayna'lı vatanseverler aleyhine gösteri mahiyetinde muhakeme, Köylülerin kolektifleştirilmesi ve açlığa terk edilmesi, Ukrayna'da Kilisenin takibe uğraması, Mevkûfların hapisanelerde katli. Bir kurtuluş teşkilâtının savaş yolu, Ukrayna'nın 30 Haziran 1941'de bağımsızlığını ilân etmesi, XX. yüzyılın yüz karası, Asi ordunun başkomutanı, Generale bir mülakat, Sovyet Rusya'da temerküz kampları, Yabancı memleketlerde Rus cinayetleri ve bunları örtme denemeleri, Devlet başı ve Başkomutan Symon Petlura, Fransız başsavcısının nutku, Devrimci hürriyet hareketinin kurucusu, Stephan Bandera : Hayatı ve savaşı, Bandera'nın faaliyetinin son devresi, Bandera'nın katli üstüne haberler, kaatilin tevkifinin yankıları, resimler, ad İndeksi, harita.

SAKELLARIOU, MICHEL B. : *La Migration grecque en Ionie.*- Ouvrage publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique (Centre d'Etudes d'Asie Mineure, dirigé par Mme Melpo Merlier.- Collection de l'Institut Français d'Athènes 17.— Athènes 1959. X + 568 Sa.

Bir doktora tezi olan ve Yunanlıların İonia'ya yerleşmesi problemini inceleyen bu önemli eserin bölümleri şunlardır : Önsöz, Kısaltmalar ve Girişten sonra : I. Bölüm : İonia'ya yerleşenlerin coğrafya bakımından menşeleri (Milet, Myous, Priene, Melie, Samos (Sisam), Magnesia, Efesos, -Kolophon, Lebedos- Teos, Chios (Sakız), Erythrea, Klazomenai, İzmir, Foça). İkinci Bölüm : Yerleşenlerin Etnik menşeleri (Yukarıda sayılan yerler gene birer birer ele alınmaktadır). Üçüncü Bölüm : Göçlerin zamanları (çağları) : Genel neviden tanıklıklar ve olaylar; Lokal olaylar (Burada gene aynı yerler birer birer ele alınmaktadır). Dördüncü Bölüm : Yunan yerleşmesinden önce ve bu yerleşme sırasında İonia : A. İonia'dan tanıklıklar ve olaylar, B. Bu tanıklıklardan ayrı ve onlardan bağımsız belgeler. —Sonuçların gözden geçirilmesi ve son müşahedeler. Türlü indeksler (Analitik indeks, kaynak indeksi, modern yazarlar indeksi).— Metin dışında 3 harita vardır.

SHAW, STANFORD J. : *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century (The Nizamname-i Mısır of Cezzâr Ahmed Pasha)*. Edited and translated from the original Turkish. Distributed for the Center for the Middle Eastern Studies of Harvard University by Harvard University Press, Cambridge Mass. 1962.

"Onsekizinci Yüzyılda Osmanlı Mısır" başlığını taşıyan bu küçük eser, başlığının altında da dendiği gibi, Cezzar Ahmet Paşa'nın Nizamname-i-Mısır'ının Türkçeden tercümesinden başka bir şey değildir. Kitapta Türkçe metin, sık yazılı 20 sayfa, İngilizce tercüme ise, Bibliyografya ve İndeks ile birlikte, 61 sayfa tutmaktadır.

Tercümenin metni, konuya göre türlü bölümlere ayrılmıştır. Örneğin: Nil-i Mübarek'in tasviri, İskenderiye eyaleti, Bulak beldesi v.b. gibi. —Kitabın tercümesinin başında bir giriş, Transliterasyon üstüne bir not ve kaynaklar üzerine bir not vardır.

SPEAR, PERCIVAL : *India, A Modern History*. Ann Arbor. The University of Michigan Press. 1961. 491 + XIX Sa.

Hindistan'ı konu olarak ele alan bu kitap, şu bölümleri kapsamaktadır : *Giriş. Bölüm 1* : Eski Hint ve Ortaçağ Hindi (Eski (ilk) kültürler, Hinduizm, İskender ve Asoka, Jainizm ve Budizm, İstilâcılar, İmparatorluk çağı, Yeni insanlar : Rajput âlemi : Güney Hindistan, Hint'te İslâmiyet, Türkler ve Afganlar. *Bölüm 2* : Moğul İmparatorluğu (Babür ve Moğullar, Ekber, Büyük Moğullar, 17. yüzyılda Hindistan, 16. ve 17. yüzyıllarda Hindistan'da Avrupalılar, 1700-1750'de Hindistan.

Bölüm 3. Hindistan'da İngilizler ve Fransızlar, Bengal, Bahadır, Hâkimiyet yolu, 1818'de Hindistan, Yeni Hükûmet, Dominyon'un tamamlanması (kurulması), Yeni idare, İsyanlar. *Bölüm 4:* Modern Hint, Yeni Hindistan'ın zihniyeti (ruhu), Yeni sınıf ve yeni parti, Milliyetçiler ve hükûmet, 1885-1905, Yeni Hindistan'ın temel direkleri, Dünya meselelerinde Hindistan, 1858-1914, Hindistan'da Birinci Cihan savaşı; Büyük ayrılık, Reforma, Mahatma, Yirmi seneleri, Millî savaş, 1929-34, 1935 belgesi: teori ve pratik, İkinci Cihan savaşı, İktidarın devri, bağımsızlık ve sağlama, Nehru'nun Hindistanı, Son mülâhazalar. — Notlar, Okunması salık verilen yazılar ve kitaplar, Lûgatçe, İndeks. Eserde 9 Harita vardır.

THUCYDIDES, *The Peloponnesian War* (The THOMAS HOBBS Translation, Edited by David Greene, with an Introduction by Bertrand de Jouvenel. Two Volumes. Vol. I : XX + 307, Vol II : 309-590. Ann Arbor The University of Michigan Press 1959.

Tarih biliminin ilk büyük şaheserlerinden olan ve Türkçeye de çevrilmiş bulunan bu eserin çevireni, belki Thukydidés kadar ünlüdür: Büyük İngiliz filozofu *Thomas Hobbes*. Hobbes, İngiliz fikir dünyası içinde ilk büyük natüralist ve materyalist olarak tanınır, fakat onun bir cephesi daha vardır ki, o da Yeni Çağlarda ilk defa tutarlı devlet teorisi kuranlardan biri olması ile kendini göstermektedir. Devletçiliğin ilk büyük teorici olan Hobbes, insan toplumlarının yaşayış tarihine olan ilgisinden ötürü 1628 'de Thukydidés tercümesini meydana getirmiştir. Denebilir ki 3 buçuk yüzyıllık bu tercüme, günümüzün dil ve terimlerine ayarlanmak şartıyla halâ büyük değerini taşımaktadır.

Girişi yazan Bertrand de Jouvenel'e gelince, o hem tarihçi hem de politika adamı olmak bakımından Thukydidés ile yakından ilgilenmiştir. Böylece, sadece hikâye olmaktan çıkıp olayların nedenleri üstünde duran, bu bakımdan felsefi diye vasıflanmaya lâyık olan bu ölmez tarih eseri, önemine uygun bir şekilde yayımlanmış bulunmaktadır. Onun için kitap, İngilizce bilen ve tarihle ilgili herkese hararetle salık verilecek değerdedir.

TROTZKY, LEON : *History of the Russian Revolution*. (Translated by Max Eastman) The University of Michigan Press. Ann Arbor Third Edition 1961. XXII + 504 sayfa.

Trotzky'nin bu eseri şu bakımdan önemlidir ki, yazarı, Lenin ile birlikte 1917 Rus komünist devriminin en büyük adamı, komünist idarenin ilk yıllarında ordunun teşkilâtlandırıcısı ve, Stalin'in oportünizminin tersine olarak, dünya devriminin savunucusudur. Bu itibarla, Sovyet Rusya'da okutulan ve yayımlanan resmî devrim tarihi karşısında bu tarihin bir türlü antitezini teşkil etmektedir. Tezin temelinde bulunan tarihsel maddecilik postulatını hiç bir zaman kabul edemeyiz. Ancak, eser, Modern Rusya'nın iç yapısını tanımak ve Sovyet devriminin nasıl meydana geldiğini, başka bir komünist görüş açısından öğrenmek bakımından değerlidir. Sonra, Sovyet ve genel olarak Rus tarih yazarları arasında kalemi en canlı olan Trotzky'dir,

İngilizceye çevirisi de çok güzel bir üslûpta meydana getirildiğinden, okunması gayet çekicidir

Eser o kadar tanınmıştır ki, muhtevasını bildirmeyi lüzumsuz görüyoruz. Ancak şuna işaret edelim ki, kitabın sonuna Trotzky'nin iki yazısı konmuştur. Bunlardan biri, Bürokrasi'nin bazı efsaneleri (Burada Bürokrasiden Stalinizm kast edilmektedir), öbürü de ayrı bir memlekette (tek başına bir memlekette) sosyalizm olur mu'dur. Üçüncü bir ilâvede kitapta geçen tarih olaylarının açıklanması verilmektedir. Bunlardan başka, eserde geçen en önemli kişilerin açıklanmalı bir listesi, başlıca yerlerin listesi, eserde belirli anlamda kullanılan kelimelerin bir lûgatçesi, parti ve politik grupların bir listesi ve bir İndeks bulunmaktadır.

TUCHELT, KLAUS: *Tiergefässe in Kopf-und Protomengestalt*, Untersuchungen zur Formengeschichte tierförmiger Gefässe. Verlag Gebr. Mann Berlin 1962 (Istanbuler Forschungen, Herausgegeben von der Abteilung Istanbul der Deutschen Archeologischen Gesellschaft Bd. 22). 156 Sa + 28 Levha.

Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul bölümü yayınlarından 22. Cildi teşkil eden bu ilgi çekici ve itina ile basılmış eser, Kafa ve protom şeklindeki hayvan şekilli kapları incelemektedir. Bölümleri şunlardır : Kısaltma listesi, Levhalar listesi, Önsöz, Giriş, tam şekilli hayvan kaplarının Milâttan önce 4. yüzyıldan 2. yüzyıl başına kadar yayılma alanı., Grup I. : Minoen ve Ege hayvan başı riton'ları. Grup II. : Yakın-Doğu'da hayvan başı kapları. Grup III: Attika hayvan başı kupaları. Grup IV: Protom kapları, Grup V. : Aşağı İtalya hayvan başı riton'ları. Grup III'e zeyl: Attika hayvan başı kupaları. —Katalog, Kronoloji ve ateliye ile ilgili noktalar. Haritalar üstüne mülâhazalar. Buluntu yerlerine göre fihrist.

WINTER, JOHN GARRETT : *Life and Letters in the Papyri* (The Jerome Lectures) Ann Arbor. University of Michigan Press 1933. VI+308 + IX Sa.

Oldukça eski olan bu eser, Papirus'lara göre eski zamanlarda hayatı ve yazılan mektupları incelemektedir. Bu metin, kitap halinde çıkmadan önce Roma'da Amerikan akademisinde ve Michigan Üniversitesinde 1929 ve 1930 yıllarında birer konferanslar serisi olarak verilmiştir. Bölümleri şunlardır : 1.) Papirus'lara göre Roma ve Romalılar, 2.) Halkın hayatı, 3.) Halkın hayatı (devam), 4.) Özel mektuplarda Hıristiyanlık, 5.) Yunan şiirine ilâveler, 6.) Yunan nesrine ilâveler. —Papirolojik yayınların zikrinde kullanılan kısaltmalar, Metinde zikredilen Papirus, tablet ve yazılı kavki'lar, Metinleri tartışılmakta olan papiruslar.— Eserin sonunda bir ad ve konu İndeksi bulunmaktadır.

XENOPHON, *The March up Country (Anabasis)* Translated by W.H. D. House. Ann Arbor. The University of Michigan Press. First American Edition 1958

Ksenophon'un Türkçeye de çevrilmiş olan ve dünya klâsikleri arasında şerefli bir yer tutan bu ölmez eserinin bu İngilizce tercümesi büyük bir dikkat ve itina ile meydana getirilmiştir. Cesaretin, tahammülün, serüvenin ilk büyük klâsiklerinden biri olan bu ünlü kitabı tanıtmayı lüzumsuz buluyoruz. Şu kadarına işaret edelim ki kitabın sonuna, geçen büyük adların bir listesi konduğu gibi, kitabın her iki iç-kapağına birer harita çizilmiştir.

YALE, WILLIAM : *The Near East, A Modern History*. Ann Arbor: The University of Michigan Press. 1958. X + 485 + XXIV Sa.

Kendini bir modern tarih olarak vasıflandıran bu eserin bölümleri şunlardır : Tarihsel temeller, Osmanlı Türkleri, Türklerin Uyanması (1820-1910), Kudret politikasının anatomisi, Dış işleri ve iç Buhranları, Avrupa'nın müdahalesi ve nüfuzu (1860-81), Abdül-Hamid: Son Osmanlı mutlak hükümdarı, Abdül-Hamid ve Ermeniler, Girit ve Balkanlarda karışıklıklar, Abdül-Hamid ve Sionizm, 1908 Genç Türk (Jöntürk) devrimi, İtalya (Trablusgarp) ve Balkan savaşları, Arab Rönesansı ve Arab Milliyetçi hareketi (1866-1914) Türkiye Birinci Cihan savaşına giriyor. Savaşta Türkiye: İlk iki yıl, Savaşta Türkiye: son iki yıl, Arab isyanı, Sionizm ilk hedefine varıyor, Osmanlı devletinin parçalanması, Türkiye: Modernleşme yolunda, Irak kırallığı, Suriye ile Lübnan: İki Cihan savaşı arasında, Arabistan, Yakın ve Orta-Doğu'da Petrol, Filistin'de fırtınalı yıllar (1919-1939), Arab Yakın-Doğusu İkinci Cihan savaşında, Türkler tarihî rolleri icmal ediyorlar, Yakın-Doğu: Dünya gerginliklerinin bir mihrak noktası, Devrimci Mısır, Tamamlanmamış işler- Zeyl: Notlar, Salık verilen kitap ve yazılar, 16 harita.

1962 YILININ İLK YARISINDA TÜRK TARİH
KURUMU KÜTÜPHANESİNE GELEN
KİTAP VE DERGİLER

- ABDULLAH, HATİFİ: *Timur Nama. Ed: A. S. U'sha.* Madras 1958 University of Madras. 20+322+4 S. = Madras University Islamic Series No: 19. 8° (A. 11/5178).
- ABDÜLMUN'İN MACİD: *es-Sicillatü'l-Mustansiriyye.* Mısır 1954 Matbaatü'l-İtimad. 234 S. = Darü'l-Fikri'l-arabî. 8° (A. 11/5134).
- ADAMS, SHERMAN: *First-Hand report. The inside story of the Eisenhower administration.* London 1962 Hutchinson. 343 S. 9 pl. 8° (A.11/5342).
- AHMET KEMAL, ÇANKIRILI HACI ŞEYHOĞLU: *Görüp işittiklerim 2. Cilt.* Çankırı 1932. 112 S. 8° (A. 11/4744).
- AHMED MEMDUH HAMDİ: *Muidatü't-tecmil bi-methafi'l-fenni'l-islâmî.* Kahire 1959 Matbaatü Dari'l-Kütüp. 8+150 S. 60 pl. = Mecmuâtü methafi'l-fenni'l-islamî Nr: 3. 8° (A. 11/5193).
- AKURGAL, ORD. PROF. DR. EKREM: *Die Kunst der Hethiter.* München 1961 Hirmer Verlag. 123 S. 174 pl. 4° (B/4484).
- AKURGAL, ORD. PROF. DR. EKREM: *Urartu Medeniyeti. Urartäische Kunst.* Anatolia IV (1959)'den ayrı basım. Ankara 1959 T.T.K. Basımevi. S. 67-114 20 pl. (A.11/4595).
- ALİ CEVAT: *İkinci cumhuriyetin ilâni ve Otuzbir Mart hâdisesi. II. Abdülhamid'in son mabeyn başkâtibi Ali Cevat beyin fezlekesi. Hzl.: Faik Reşit Unat.* Ankara 1960 T.T.K. Basımevi. 207 S. 24 rs. 1 pl. = T.T.K. Yayınlarından II. seri No: 19. (A.11/4661)
- ALİ NACİ: *"Ya Hürriyet, Ya Ölüm"*. İstanbul 1934 Matbaacılık ve Neşriyat Türk A. Şti. 207 S. 8° (A.11/5367).
- ALİEV, G. YU.: *Legenda o Husrove i Şirin v Literaturah naradov Vostoka.* Moskva 1960 İVL. 168 S. = AN SSSR İnst. Vostokovedeniya. 8° (A.11/5276).
- AMMAN, A. M: *Untersuchungen zur Geschichte der kirchlichen Kultur und des religiösen Lebens bei den Ostslawen. 1. c. Die ostslawische Kirche im jurisdiktionellen Verband der byzantinischen Grosskirche (988-1459).* Würzburg 1955 Augustinus. 288 S. 8° (A.11/5171).
- ARALOV, S. İ.: *Vospominaniya sovetского diplomata 1922-23.* Moskva 1960 İ. İnst. Mejdunarodnih Otnoşeniy. 223 S. 8° (A.11/5278).
- ARAR, İSMAIL: *Atatürk, Kurtuluş savaşı, devrimler ve Cumhuriyet Türkiye ile ilgili kitaplar, 1. Sami N. Özerdim'in önsözü ile.* İstanbul 1960 Baha Matbaası. 80 S. 8° (A.11/5318).
- ARIKOĞLU, DAMAR: *Hâtıralarım.* İstanbul 1961 Tan Matbaası. VIII+374 S. 8° (A.11/5283).
- ARMAOĞLU, DR. FAHİR H.: *Siyasî tarih dersleri 1789-1919.* Ankara 1961 Sevinç Matbaası. XXIV + 662 + 4 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 136-118. (A.11/5230).

- ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL: *Atatürk diyor ki. (Atatürk'ün direktifleri, düşünceleri ve kısaca hayatı) 4. bs. Derl. Mustafa Baydar.* İstanbul 1960 Ekin Basımevi. 109 S. = Varlık büyük cep kitapları : 176, Varlık yayımları sayı : 789. 8° (A.11/5320).
- ATATÜRK'E AİT HÂTİRALAR. İstanbul 1949 Cumhuriyet Matbaası. VIII+200 S. 8° (A.11/5281).
- Atatürk'ün söylev ve demeçleri. (T.B.M.M. ve C.H.P. Kurultaylarında). 1919-1938. 2. bs. Topl. Nimet Arsan.* Ankara 1961 T.T.K. Basımevi. 1. cilt = Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay. 1. 8° (A.1/7838).
- AYİTER, DR. NUŞİN: *Türk medenî kanunu ve borçlar kanununda elbirliği ortaklıkları. (İştîrâk halinde mülkiyet).* Ankara 1961 Yeni Desen Matbaası. X+195 S. = A.Ü. Hukuk Fak. Yay. No: 158. 8° (A.11/5206).
- BAATZ, DIETWALF: *Lopodunum-Ladenburg a. N. Die Grabungen im Frühjahr 1960.* Freiburg i. Br. 1962 Otto Kohrer. 36 S. 20 rs. 3 pl. = Badische Fundberichte Sonderheft 1. 4° (B/4479).
- BAFKİ, M. MÜFİD MÜSTEFİ: *Câmi-i Müfidi. Persian text of XI century A.H. on History of Yazd. Neşr: İreç Efsar. 3. c.* Tahran 1961. 16+944 S. = Publications of M.H. Asadi No: 2. 8° (A.11/5296).
- BARTHOLD, W.: *Histoire des Turcs d'Asie centrale. Adaptation Française par: M. Donskis.* Paris 1945 Adrien-Maisonneuve. 197 S. 2 hr. = Initiation a l'Islam III. 8° (A.11/4734).
- BARTLETT, E. A.: *Çanakkale harekâtı bahriyesine dair işfaat. Müt: Rahmi.* İstanbul 1915 Matbaa-i Amire. 19. S. 8° (A.11/4626).
- BAYKAL, PROF. DR. BEKİR SİTKİ: *Yeni zamanda Avrupa tarihi. II. cilt, I. kitap. Otuz yıl savaşı devri.* Ankara 1961 T.T.K. Basımevi. XII+232 S. 5 hr. 16 rs = T.T.K. Yay. XIII. seri - No: 17^{2a}. 8° (A.11/5317).
- BELDICEANU-STEINHERR, IRENE: *Scheich Üftade, der Begründer des Gelvetiije-Ordens.* München 1961 MikroKopie. 12+132+13 S. 6 pl. 8° (A.11/5351).
- BEYSANOĞLU, ŞEVKET: *Diyarbakırlı fikir ve sanat adamları. 2 c.* İstanbul 1957/59 = Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı No: 6/1, 2, Biyografi ve edebiyat takımı No: 1. 8° (A. 11/5244).
- BEYSANOĞLU, ŞEVKET: *Ziya Gökalp'ın ilk yazı hayatı 1894-1909.* İstanbul 1956 Şehir Matbaası. 6+174 S. = Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı No: 2, Gökalp Külliyyatı No: 1. 8° (A.11/5240).
- Bibliografiya Turtsii 1713-1958.* Moskva 1959-1961 İVL. 268 S. = AN SSSR İnst. Naradov Azii. 8° (A II./4687).
- el-Bistanî, eş-Şeyh Abdullah : el-Bustan. Mu'cemu Lugavî. 2 c.* Beyrut 1930 el-Matbaatü'l-Emîr Kariye. 4° (B/4432).
- BLASKOVICS, JOZEF: *Arabische Türkische und Persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava.* Bratislava 1961 Die Universitätsbibliothek in Bratislava. 551 S. 22 planş. 8° (A.II/5361).
- BORAK, SADİ: *Atatürk, gençlik ve hürriyet.* İstanbul 1960 Anıl Yayınevi. 152 S. 8° (A.II/5321).
- BOSTANCI, DR. ENVER: *A biometrical and morphological study of the Astragalus and Calcanæus of the Roman people of Gordium in Anatolia.* Ankara 1962 T.T.K. Basımevi. IV+112 S. 14 pl. = T.T.K. Yay. VII. seri — No: 40. 8° (A.II/5343).

- BOULOS, JAVAD: *Les peuples et les civilisations du Proche Orient*. Gravenhage 1961 Mouton. 429 S. 8° (A.II/5237).
- BOWEN, JR., RICHARD LE BARON - FRANK P. ALBRIGHT: *Archaeological discoveries in South Arabia*. Baltimore 1958 Johns Hopkins Press. XVII+315 S. 3 hr. 4° (B/4482).
- BREGEL, YU. E.: *Horezmskie Turkmene v XIX veka*. Moskva 1961 İVL. 442 S. 1 hr. 8° (A.II/5270).
- BRETT, S. REED: *From George III to George VI. A brief history of Britain from 1760 to 1952*. London 1961 Edward Arnold. 400 S. 8 pl. 8° (A.II/5372).
- BURCHARD, CHRISTOPH: *Bibliographie zu den Handschriften vom Toten Meer*. Berlin 1959 Alfred Töpelmann. XV+118 S. 8° (A.II/5172).
- BUTAK, BEHZAD: *Cumhuriyet devrinde mâdeni paralar 1923-1955*. İstanbul 1955 Pulhan Matbaası. 68 S. 5 lv. 8° (A.II/5310).
- CAMİ, NURUDDİN B. AHMED: *Mesnevi-i Heft Evreng. Neşr: Aga Murteza - Müderris Ceylanî*. Tahran 1337 Çaphane-i Zühre. 36+1051 S. 8° (A.II/5202).
- CAMPS, GABRIEL: *Aux origines de la Berbérie. Monuments et rites funéraires protohistoriques*. Paris 1961 Arts et Métiers Graphiques. 628 S. 1 hr. (Not: 823 numaralı nüshadır). 4° (B/4483).
- CEVAT ALİ, DR: *Tarihü'l-arap. Kable'l-islâm. 8. c.* Irak 1960. 439 S. = el-Mecmaü'l-ilmiiyyi'l-Irakî. 8° (A.II/5013).
- CHURCHILL: *The walk with destiny. Compiled and designed by H. Tatlock Miller-Loudon Sainthill*. London 1959 Hutchinson. 256 S. 4° (B/4478).
- COE, MICHAEL D.: *La Victoria. An early site on the Pacific coast of Guatemala*. Cambridge 1961 Peabody Museum. XIV+163+8 S. 61 pl. = Papers of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Vol. LIII. 4° (B/4425).
- CRAGG, KENNETH: *The call of the Minaret*. New-York 1956 Oxford University Press. 376 S. 8° (A.II/4639).
- CREASY, EDWARD S.: *History of the Ottoman Turks. With a new introduction by Zeine N. Zeine*. Beirut 1961 Khayats. XIX+XII+560 S. = Oriental Reprints No 1: 8° (A.II/5331).
- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *Ahmed Mimar-ı Lahorî*. Lahore 1952. 40 S. 8° (A.II/5383).
- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *A century of painting in the Panjab. (1849-1947)*. İkbâl IX'dan ayı basım. Lahore 1961 Jadeed Urdu Type Press. S. 35-56. 8° (A.II/5377).
- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *The description of the Taj Mahal of Agra*. Lahore 1957 Kitab Khana-i Neuras. 16 S. 1 pl. 8° (A.II/5375).
- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *Exhibition of Islamic art and culture*. Lahore 1958 Kitab Khana-i-Nauras 10 S. 1 pl. 8° (A.II/5373).
- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *Fünûn-i Lâtife be-ahd-i Evrengzîb*. Lahore 1952. 120 S. 8° (A.II/5384).
- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *Halât-ı Hünerveran. A treatise on calligraphist and miniaturist*. Lahore 1936 Chabuk Sawaran. 8+38+4 S. 8° (A.II/5379).
- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *İlm-i Perveri ve Hünersinasî*. Lahore 1952. 12 S. 8° (A.II/5382).
- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *İslâmî Kûzgerî*. Lahore 1936. 4+24 S. 2 pl. 8° (A.II/5380).

- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *Mosques in Indo-Pakistan sub-continent during the first century of Islam and their architecture*. Lahore 1962 Kitab Khana-ı-Nauras. S. 42-53. 8° (A.II/5378).
- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *Reyhan-ı Nestâlık. A treatise on art of Calligraphy*. Lahore 1941. 4+28+4 S. 8° (A.II/5381).
- ÇAĞATAY, M. ABDULLAH: *Sîret-i Bilâl*. Lahor 1962 Kitaphane-i Nevres. 208 S. 8° (A.II/5374).
- ÇAĞATAY, DR. SAADET: *Kazakça metinler*. Ankara 1961 T.T.K. Basımevi. 4+193 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Yay. No: 110, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü No: 18. 8° (A. 11/5253).
- ÇAĞATAY, DOĞ. DR. TAHİR: "*Türkistan Seyâhatnamesi*"nin ortaya koyduğu gerçekler. İstanbul 1960 Kâğıt ve basım işleri A. Şti. 77 S. = Yaş Türkistan yayını. 8° (A.II/5366).
- Çocuk elbiseleri sergisi*. İstanbul 1961 Kısmet Matbaası. 56 S. = Topkapı Sarayı Müzesi Yay. No: 12 (A.II/5264).
- DAĞLARCA, FAZİL HÜSNÜ: *İstiklâl savaşı (İnönüler)*. İstanbul 1951 Varlık Yay. 79 S. 8° (A.II/5286).
- DAĞLARCA, FAZİL HÜSNÜ: *İstiklâl savaşı (Samsun'dan Ankara'ya)*. İstanbul 1951 Varlık Yay. 79 S. 8° (A.II/5285).
- DALYA, VLADMİR İ.: *Tolkovny slovar jivogo velikoruskogo yazuka. 3. bs. yay: Prof. İ. A. Boduena-De-Kurtene*. 4 cilt. Peterburg T-va M.O. Volf. 4° (B/4426).
- DÂVER, DOĞ. DR. BÜLENT: *İcra organının istisnai yetkileri bakımından fevkalâde hal rejimleri. (Türkiye'de - yabancı memleketlerde)*. Ankara 1961 Sevinç Matbaası. XIV+177+V S. = A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 130-112. 8° (A.II/5223).
- DENY, J.: *Le passé et le nom turcs d'Odessa*. Journal Asiatique (1961)'den ayrı basım. Paris 1961 Imprimerie Nationale. S. 39-61 8° (A.II/5289).
- DIMITRIEV, N. K.: *Turetsky Yazık*. Moskva 1960 İVL. 96 S. 8° (A.II/5279).
- ED-DİNEVERİ, AHMED B. DAVUD: *el-Ahbârüt-twâl. Neşr: Abdülmünin Amin-Dr. Cema-lüddin eş-Şiyal*. Kahire 1960 Darü ihyai'l-Kütübi'l arabıyye. XXX+467 S. 3 pl. (B/4438).
- DJAMBATAN, *Atlas of the Arab world and the Middle East. With an introduction by C. F. Beckingham*. Amsterdam 1960. IV+60+8 S. 3 hr. 1 pl. 4° (B/4446).
- Documente privind relațiile agrare în Veacul al XVIII-lea. 1. c.* Bükreş 1961 EA RPR. 959 S. 8° (A.II/5302).
- Doğumunun 80. yıl dönümü dolayısıyla Ziya Gökalp ve açılan Ziyagökalp Müzesi*. İstanbul 1956 Işıl Matbaası. 240 S. 1 pl. = Diyarbakırı Tanıtma Derneği Neşriyatı Nu: 3, Gökalp Külliyyatı Nu: 4. (A.II/5241.)
- DOZY, R. *Le calendrier de Cordoue. Nouvelle édition par Ch. Pellat*. Leiden 1961 E.J. Brill. XVI+197 S. 8° (AII/5266).
- DUSSAUD, RENÉ. *La pénétration des Arabes en Syrie avant l'Islam*. Paris 1955 Paul Geuthner. 234 S. 4 = Institut Français d'Archéologie de Beyrouth LIX. 4° (B/4434).
- DUYURAN, RÜSTEM: *İstanbul vilâyet konağı karşısındaki mozaikler. Mosaiques découvertes près de la préfecture d'İstanbul*. İstanbul Arkeoloji müzesi yıllığı No. 9 (1960) dan ayrı basım. İstanbul 1960 İstanbul Matbaası. 8 S. 3 pl. 8° (A.II/4698).

- DÜMER, SAFİ: "İstanbul" mu yoksa "Fatih Mehmet" mi? "Ankara" mı yoksa "Atatürk" mü? İstanbul 1953 İstanbul Matbaası. 54 S. 8° (A.II/5369).
- Düsturü'l-Cumhuriyeti'l-Türkiye. Ankara 1961 TTK Basımevi. 60 S. = Basın-Yayın ve Turizm Genel Md. Yay. 8° (A.II/5210).
- EBU AMRÜ'R-RANİ: *el-Muhkem fi nakti'l-mesahif. Neşr : Dr. İzzet Hasan.* Dıışık 1960 Matbaatü'l-Haşimiyye. 6+304+2 s. 8° (A.II/5197).
- EBU YA'LÂ, MUHAMMED B.: *Tabakatü'l-hanabile. Neşr : M. Hamid el-Fıkt. 2 cilt bir-arada.* Kahire 1952 Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediye. 445+12+308 S. 8° (A.II/-5190).
- EGANYAN, G. M.: *Polojenie krestyan v sovremennom Irane.* Erevan 1960 İzd. an Arm-yanskoy SSR. 104 S. 8° (A.II/5328).
- EMİR, ALİ HAYDAR: *Kılıç Ali ve Lepanto.* İstanbul 1931 Deniz Matbaası. 78 S. 1 lv. (Not: 322 Nolu Deniz Mecmuasının tarih kısmı ilâvesi). 8° (A.II/4755).
- Encyclopedia of educational research.* Ed: Walter S. Monroe. New-York 1950 The Mac-Millan Co. XXVIII+1520+28 S. 4° (B/4439).
- ERDENTUĞ, DR. NERMİN: *Sün köyü'nün etnolojik tetkiki.* Ankara 1959 Ayyıldız Matbaası. 55. S. 1 hr. = A.Ü.D.T.C.Fak. Yay. No: 132. 8° (A.II/4939).
- EREM, DR. FARUK: *Adalet psikolojisi. Suçlu psikolojisi-usul psikolojisi-mahpusun psikolojisi. Genişletilmiş 4. bs.* Ankara 1961 Ajans-Türk Matbaası. VI+381 S. = A.Ü. Hukuk Fak. Yay.: 161. 8° (A.II/5208).
- EREN, İSMAIL HAKKI: *Hat üstadı İsmail Hakkı Bey'in eserlerinden.* Balıkesir 1962 Ekspres Matbaası: 29 y. 8° (A.II/5294).
- EREN, NURİ: *Turkey: Problems, policies, parties.* Foreign Affairs Oct. 1961'den ayrı basım. New-York 1961. S. 95-104. 8° (A.II/5306).
- ERENOV, A. E.: *Oçerki po istorii feodalnuh zemelnuh otnoşeniy u Kazahov.* Alma-Ata 1960 İzd. A. N. Kazahskoy SSR. 158 S. 8° (A.II/5273).
- ERGENE, TEOMAN: *İstiklâl harbinde Türk Ortodoksları.* İstanbul 1951 Milli Mecmua Basımevi. 242 S. 8° (A.II/5364).
- Eski Türk halılarından ve kilimlerinden örnekler. Samples of the old Turkish carpets and kilims.* İstanbul 1961 Güzel Sanatlar Matbaası. 8 S. 40 pl. 2° (C/405).
- EŞREF BİN MUHAMMED: *Hazâ'inü's-Saâ'dat. 1460 (H. 864) Haz : Dr. B. N. Şehsuvaroğlu.* Ankara 1961 T.T.K. Basımevi. XIV+108 S. 72 Faksimile = T.T.K. Yay. XI. seri-sayı 9. 8° (A.II/5288).
- EVLİYA ÇELEBİ: *Kniga puteşestviya. (İzveçeniya iz soçineniya turetskogo puteşestvennika XVII veka) 1. vipusk. Zemli Moldavii i Ukraini.* Moskva 1961 İVL. 339 S. = AN SSSR. Pamyatniki Literaturı Naradov Vostoka Perevodı VI. 8° (A.II/5271).
- FAUTH, DR. PHIL. WOLFGANG: *Hippolytos und Phaidra. Bemerkungen zum religiösen Hintergrund eines tragischen Konflikts II.* Wiesbaden 1959. 132 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes-und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1959 Nr, 8. 8° (A.II/896).
- FEIS, HERBERT: *Between war and peace. The Potsdam conference.* London 1960 Oxford University Press. VIII+367 S. 8° (A.II/5356).
- FEIS, HERBERT: *Churchill Roosevelt Stalin. The war they waged and the peace they sought.* London 1957 Oxford University Press. XI+692 S. 8° (A.II/5360).

- FİŞEK, PROF. DR. HİCRİ: *Ankara Üniversitesi XVI. öğretim yılı açılış dersi. "Demokratik bir cemiyette hukukçunun rolü."* 1961-1962. Ankara 1961 A.Ü. Basımevi. S. 11-20 8° (A.II/5231).
- GARDİZİ, EBU SAİD B. MAHMUD: *Żeynü'l-ahbar. Neşr: Said Nefisi.* Tahran 1333 Çap-1 Rengin Matbaası. 147 S. 8° (A.II/5199).
- GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA: *La réforme du calendrier.* Leiden 1893 E.j. Brill. 70 S. 28 lv. 8° (A.II/5265).
- GAZIOĞLU, AHMET: *İngiliz idaresinde Kıbrıs (1878-1960).* İstanbul 1960 Ekin Basımevi. 1. c. 319 S. 2 pl. 1 hr. 8° (A.II/5319).
- GERÖ, GYÖZÖ: *Arabnyelvü feliratos emlékek esztergombol.* Ayrıbasım. S. 45-56. 8° (A.II/A-5254).
- GERÖ, GYÖZÖ: *Hol allott a Budai kücsük dzsami? Különlenyomat Budapest régiségei XIX'den ayrıbasım.* Budapest 1959 Akademiai Kiado. S. 215-219 4° (B/4457).
- GERÖ, GYÖZÖ: *Pécs Török Müemlékei.* Budapest 1960 Képzőművészeti Alap Kiadovalata. 48 S. 8° (A.II/5249).
- GERÖ, GYÖZÖ: *A Törökkori kiraly furdö.* Különnyomat Budapest régiségei XVIII'den ayrıbasım. Budapest 1958 Akademiai Kiado. S. 587-599. 4° (B/4458).
- Geschichte des Alten Griechenlands.* Berlin 1960 Veb Deutscher Verlag der Wissenschaften. VIII+224 S. 5 pl. 8° (A.II/5348).
- GIBB, H.A.R. - J. H. KRAMERS: *Shorter encyclopaedia of Islam.* Leiden 1953 E.J. Brill. VIII+671 S. 7 pl. 4° (B/4440).
- GIBB, H. A. R.: *The travels of Ibn Batuta. A.D. 1325-1394. Translated with revision and notes from the Arabic text edited by C. Defrémery and B. R. Sanguinetti by H.A.R. Gibb.* 2. c. Cambridge 1962 Cambridge University Press. = The Hakluyt Society second series : No. CXVII. 8° (A.II/652).
- GOOSSENS, GODEFROY: *L'art de l'Asie Antérieure dans l'Antiquité. Les époques.* Bruxelles 1948 Office de Publicite. 90 S. 2 pl. 8° (A.II/4741)
- GÖKSEL, ALİ NÜZHET: *Żiya Gökalp'ın neşredilmemiş yedi eseri ve aile mektupları.* İstanbul 1956 Işıl Matbaası. 79 S. = Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı No: 4, Gökalp Külliyyatı No: 3. 8° (A.II/5242).
- GÖNLÜBOL, MEHMET - TÜRKKAYA ATAÖV: *Turkey in the United Nations. A legal and political appraisal.* Ankara 1960 Ajans-Türk Press. 46 S. = Publication of the Institute of International Relations of the University of Ankara, No: 14. 8° (A.II/5234).
- GÖZÜBÜYÜK, DR. A. ŞEREF: *Amerika ve Türkiye'de idarenin kazat denetlenmesi.* Ankara 1961 Sevinç Matbaası. 112+4 S. = A.Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 120-102. 8° (A.II/5222).
- GRANT, DOUGLAS: *The islamic Near East.* Toronto 1960 University of Toronto Press. VIII+ S. 165-296. 8° (A.II/5385).
- Griechische Städte und einheimische Völker des Schwarzmeergebietes. Eine Aufsatzsammlung besorgt von J. Irmscher und D.B. Schelow.* Berlin 1961 Akademie Verlag. VIII+163 S. 37 pl. = Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft 28. 8° (A.II/5350).
- GÜNDAY, A. F. HURŞİT: *Hayatım ve hatıralarım. 1. c.* İstanbul 1960 Çelikkilt Matbaası. 192 S. 8° (A.II/5229).

- GÜVEN, ZÜHTÜ: *Anzavur isyanı. İstiklâl savaşı tarihinden acı bir safha.* İstanbul 1948 Aydınlik Matbaası. 166 S. 2 pl. 8° (A.II/5368).
- HACİBEYOV, Uz.: "*Köroğlu*" *Operasının Uvertürası.* Bakı 1951 Azb. Devlet Müziği Neşr. 31 S. 4° (B/4453).
- HACİBEYOV, Uz.: *Leyli ve Mecnun. 4 perdeli 6 şekilli opera.* Bakı 1959 Azb. Devlet Müziği Neşr. 183 S. 4° (B/4455).
- HACİBEYOV, Uz.: *Sensiz, Fortepiano ile ohumağ uçun.* Bakı 1956 Azb. Devlet Müziği Neşr. 15 S. 4° (B/4454).
- HAINTZ, OTTO: *König Karl XII. von Schweden. 3 C.* Berlin 1958 Walter de Gruyter. 8° (A.II/5280).
- HANDZIC, ADEM: *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku.* Bosne 1959 S. 67-112. = Zavicajni Muzej u Tuzli. 8° (A.II/5215).
- HANDZIC, ADEM: *Bosanski Namjesnik Hekim-oğlu Ali-Pasa.* Sarajevo 1955 S. 135-181 1 hr. = Prilozi za orientalnu filologiju l istoriju jugoslavenskih v (1956). 4° (B/4449).
- HANDZIC, ADEM: *Diploma Sultana Murada IV. Erdeljskom knezu dordu Rakociju.* Sarajevo 1958. S. 175-191 5 pl. = Prilozi za orientalnu filologiju l istoriju Jugoslavenskih VI-VII (1956-57). 4° (B/4450).
- HANDZIC, ADEM: *Pisma Ahmed - Pase Dugalica dubrovackom knezu l Vlasteli.* Sarajevo 1953. S. 415-435 3 pl. = Prilozi za orientalnu filologiju l istoriju jugoslavenskih III-IV (1953). (B/4451).
- HANDZIC, ADEM: *Žakonska Odredba (Kanun) o tuzlanskim solanama.* Sarajevo 1960. S. 169-179 Prilozi za orientalnu filologiju VIII-IX (1958-9). 8° (A.II/5214).
- HASAN, ÇANKIRILI HACI ŞEYHOĞLU: *Çankırı'da Ahilikten kalma esnaf ve sohbet teşkilâtı.* Çankırı 1932 Vilâyet Matbaası. 346+31+7 S. 1 pl. 8° (A.II/4745).
- HAZRAT MİRZA BASHİRUD-DIN MAHMUD AHMED: *Introduction to the study of the holy Quran.* London 1949 The London Mosque. IX + 446 S. 8° (A.II/5165).
- HELLMANN, SIEGMUND: *Ausgewählte Abhandlungen zur Historiographie und Geistesgeschichte des Mittelalters.*Hrsgb von Helmut Beumann. Weimar 1961 Hermann Böhlhaus Nachfolger. XIX+397 S. 8° (A.II/5349).
- HÉNON, M.: *Lectures historiques. Documents - questionnaires - résumés - révision. 2 volumes* Paris 1933 Fernand Nathan. 8° (A.II/4619).
- HİKMET, ALİ ASGAR: *Serzemîn-i Hind.* Tahran 1337 Çaphane-i Nigariş. 547+53 S. 57 pl. 1 hr. 8° (A.II/5158).
- Hindistan'ın cumhuriyet bayramı. Ocak 26, 1962.* İstanbul 1962 Zuhâl Koll. Şti. 55 S. 1 hr. 4° (B/4477).
- HOUWINK, H. J.: *The Luwian population groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic period.* Leiden 1961 E. J. Brill. XXII+236 S. 1 hr. 4° (B/4476).
- EL-HUT, MAHMUD S.: *el-Misolociya inde'l-Arap. An introduction to Arab Mythology.* Beyrut 1955. 317 S. = Matbuatü'd-dari'l-kütüb. 8° (A.II/5012).
- HÜSEYİN: *Bedayii'l-Vekâyf. Neşr. A. S. Tveritinoва. İndeks ve Fihrist: Yu. A. Petrosyan. 2. c.* Moskva 1961 İVL. = AN SSSR. Pamyatniki Literaturı Narodov Vostoka Tekstı Bolşaya Seriya 14. 4° (B/4463).

- İBN AL-MUKAFFA, SAWİRUS : *Textes et documents. History of the patriarchs of Egyptian church. Vol. II - Part 2.* Kahire 1948. VII+101-244+161 S. 4° (B/4435).
- İBN BIBİ: *Die Seltchukengeschichte des Ibn Bibi. Neşreden: Herbert W. Duda.* Kopenhagen 1959 Munksgaard. XII+366 S. 8° (A.II/5340).
- İBN FADLAN, AHMED: *Risaletü İbn Fadlan. Neşr.: Dr. Sami ed-Dehhan.* Dımişk 1959 206 S. Mecmaü'l-ilmıyyi'l-arabi. 8° (A.II/5187).
- İBN KUTLÜBUGÂ, ZEYNEDDİN KASIM: *Die Krone der Lebensbeschreibungen enthaltend die Classen der Hanefiten. Hrsgb von Gustav Flügel.* Leipzig 1862 Brockhaus. XVI + 192 S. = Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes der DMG II. Band No: 3 (A.II/5185).
- İBN SİNA, ŞEYHU'R-REİS EBU ALİ: *Fenn-i semâ-i tabii. Ez kitabı-ı şifa. Çev: Muhammed Ali Furûğî.* Tahran 1316 Çaphane-i Meclis. 3+684 S. 8° (A.II/5203).
- İBN İYAS, MUHAMMED B. AHMED: *Bedayüü-z-zuhûr fi vekâyüü'd-duhûr. Die Chronik des İbn İyas. Neşr: Muhammed Mustafa. 2 ks.* Kahire 1960/61 Franz Steiner=Bibliotheca İslamica 5. 8° (A.II/4671).
- İBNÜ'L-İBRİ, GREGORİES: *Tarihü Muhtasarüddüvel. 2. bs.* Beyrut 1958 Matbaatü'l-Kasûlikiyye. 345+2 S. 8° (A.II/5194).
- İBNÜ'L-CEVZİ: *Saydü'l-Hâtur. Neşr: Naci et-Tantâvî - Ali et-Tantâvî. 3 c.* Dımişk 1960 Darü'l-Fıkr. 8° (A.II/5186).
- İNAN, ABDÜLKADİR: *Kur'an-ı Kerim'in türkçe tercemeleri üzerinde bir inceleme.* Ankara T.T.K. Basımevi. 55 S.=Diyanet İşleri Başk. Yay. Kur'an-ı Kerim hakkında umumî eserler serisi No: 1. 4° (B/4459).
- İstanbul harita ve plânları sergisi.* İstanbul 1961 Kismet Basımevi. 19 S. 1 hr.=Topkapı Sarayı Müzesi Yay. No: 11. 8° (A.II/5263).
- İstanbul manzaraları sergisi.* İstanbul 1959 Şehir Matbaası. 52 S. 59 pl. =Topkapı Sarayı Müzesi Yay. No: 9. 8° (A.II/5262).
- İzlojba Turskih slika i publikatsija.* 14 April-30 April. Beograd 1937. 20 S. 9 pl. =Muzej Kneza Pavla. 8° (A.II/3259).
- JACOBS, CLYDE E.: *Justice Frankfurter and civil liberties.* California 1961 University Press. IX+265 S.1 fotoğraf=U C P in Political Science Vol.XII.8°(A.II/4650).
- JÄSCHKE, GOTTHARD: *Die Frauenfrage in der Türkei.* Saeculum X, 4'den ayrı basım. 12 S. 8° (A.II/4577).
- JÄSCHKE, GOTTHARD: *Mustafa Kemal (Atatürk).* Bustan 3/61'den ayrıbasım. 6 S. 4° (B/4442).
- JURJİ, EDWARD J.: *The great Religions ot the modern World.* New Jersey 1946 Princeton University Press. 387 S. 8° (A.II/4643).
- KAMPAN, A.: *Samarkand and Tamerlan.* 2 S. 1 fotoğraf. 8° (A.II/5232).
- KÂNİİ, : *Tarih-i Muzaffer Şahi (The conquest of Shadiabad-Mandu). Neşr: M. Abdullah Çağatay.* Lahore 1946 Kitab Khana-ı-Nauras. 8+4+72 S. 8° (A.II/5376).
- Kanunî Sultan Süleyman Sergisi.* İstanbul 1958 Şehir Matbaası. 7+49 S.=Topkapı Sarayı Müzesi Yay. No: 6.8° (A.II/5260).
- KARATAY, FEHMİ EDHEM: *Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi farsça yazmalar kataloğu.* İstanbul 1961 Küçük Aydın Matbaast. No: 12. 8° (A.II/5228).

- EL-KÂŞİ, CEMŞİD GİYASÜDDİN: *The extraction of the n-th root in the sexagesimal notation. A study of chapter 5 treatise III of Miſtahü' l-Hisâb. Neşr: Abdülkadir Dakhel. Beyrut 1960 American University. VII+42 S. 1 lv. 4° (B/4466).*
- KATZ, SOLOMON: *The decline of Rome and the rise of mediaeval Europe. New - York 1960 Cornell University Press. IX+164 S. 1 harita. 8° (A.II/5354).*
- KAZVİNİ, HAMDULLAH MÜSTEVFİ: *Tarih-i güzîde. Neşr: Dr. Abdülhüseyn Nevat. İran 1339 Çaphane-i Firdevsî. 24+816+83 S. 8° (A.II/5191).*
- KELEŞ, DR. RUŞEN Y.: *Şehir ve bölge plânlaması bakımından şehirleşme hareketleri. Ankara 1961 Ajans-Türk Matbaası. XIX+308 S.=A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No: 122-104, Şehircilik enstitüsü Yay. No: 8.8° (A.II/5209).*
- KEMALETTİN ŞÜKRÜ: *Mütareke acuları. İstanbul 1930 Selâmet Matbaası. 200 S. 8° (A.II/5363).*
- KESİMLİ, KD. BNB. HULÛSİ: *Psikolojik harb. İstanbul 1961 Askerî Basımevi. 56 s. 2 pl. =197, 198 sayılı Ordu Dergisi eki. 8° (A.II/5220).*
- KIRATLI DR. METİN: *Parlmanter muafiyetler - Bizde ve yabancı memleketlerde. Ankara 1961 Sevinç Matbaası. XV+164+4 S.=A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 127-109.8° (A.II/5224).*
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN: *Edebiyatımızda Kars. 2. kitap. İstanbul 1958 Işıl Matbaası. 184 S. 8° (A.II/5322).*
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN: *Kars'ın "Kırkyıllık karagünler"den (1878-1918) kurtuluşu hâtrası. 25 Nisan 1950. Kars 1951 İI Basımevi. =Doğuş Kars Halkevi Dergisi S. 65. Not: Kars'ın Rus istilâsından kurtuluşunun 32. yıldönümü için basılmış fevkalâde nüshadır. 18 S. 8° (B/4475).*
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN: *Millî mücadelede Kars. (Kars'ın son kurtuluşunun 40. yıldönümü dolayısıyla). 1. kitap. İstanbul 1960 Hamle Matbaası. 80 S. 8° (A.II/5323).*
- KIRZIOĞLU, M. FAHRETTİN: *Yazılı vesikalara göre Ziyagökalp müzesi ve Ziya Gökâl. İstanbul 1956 Işıl Matbaası. 96 S. 1 pl.=Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşr: Nu: 5, Gökâl Külliyyatı No: 4.8° (A.II/5243).*
- KOCH, HANNA: *Johann Joachim Winckelmann, Sprache und Kunstwerk. Berlin 1957 Akademie Verlag. 190 S. 8 pl. 8° (A.II/5347).*
- KREKIC, B.: *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge. Paris 1961 Mouton. 440 S.=Documents et Recherches V. (A.II/5267).*
- KUNITZSCH, PAUL: *Untersuchungen zur Sternnomenklatur der Araber. Wiesbaden 1961 Harrassowitz. 125 S. 8° (A.II/5133).*
- KUZNETSOVA, S. İ.: *Ustanovlenie Sovetsko-Turetskih otnoşeniy. (K 40-Letiyy Moskouskogo dogovora mejdu RSFSR i Turtsiyy.) Moskva 1961 İVL. 87 S.=AN SSSR İnst. Naradov Azii. 8° (A.II/5277).*
- LAQUEUR, WALTER Z.: *The Soviet Union and the Middle East. London 1959 Kegan Paul. XII+ 366 S. 8° (A.II/5345).*
- Lectii de deschidere inaugurarea cursurilor şi catalogul expoziţiei Noembrie 1942. Bûcureşti 1943. 160 S. 1 hr. = Lucrarile Şcoalei de Arhivistica 2. 8° (A.II/4928).*
- LEONARD, CHARLENE M.: *Lyon transformed. Public works of the Second Empire 1853-64. California 1961 University Press. 8+160 S. 1 pl.= U C P in history Vol. 67. 8° (A.I/7728).*

- LESSA, WILLIAM A.: *Tales from Ulithi Atoll*. California 1961 University Press. X+493 S.=Folklore Studies: 13. (B/4322).
- LEWIS, BERNARD: *The Ottoman archives*. Archives IV, 24'den ayrırbaşım. S. 226-230. 8° (A.II/5248).
- LUTSKİY, V. B.: *Angliyskiy i Amerikaniskiy imperiazizm na blijnem Vostokey*. Moskva 1948 Vsesoyuznoe Obşçestvo. 31 S. 8° (A.II/5235).
- Madenlerimizin istismar durumu ve düzeltilmesi için düşünölenler*. Ankara 1961 M.T.A. Matbaası. VI+37 S. 8° (A.II/5268).
- MAHMUD, SAYYİD FAYYAZ: *A short history of Islam*. Karachi 1960 Oxford University Press. VI+X+724 S. 1 hr. 8° (A.II/5311).
- MAR-YEŞUA, SÜRÛÂNİ: *Vakayî'nâme*. İng. Çev: W. Wright, *Türkçeye çev: Muallâ Yanmaz*. İstanbul 1958 Şehir Matbaası. VIII+69 S. 1 pl. 1 hr. 8° =Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşr: Nu: 8, Tarih Takımı Nu: 2. 8° (A.II/5245).
- MASSEY, WILLIAM C. - CAROLYN M. ÖSBORNE: *A burial cave in Baja California, the Palmer collection, 1887*. California 1961 University Press. V+ 338-363 S. =Anthropological Records 16: 8. 4° (B/3045).
- MASSIGNON, L.: *Annuaire du monde Musulman. Statistique, historique, social et économique*. Paris 1929 Ernest Leroux. 482 S. 8° (A.II/5167).
- Materiali po istorii Tatarii. Vıpusk 1*. Kazan 1948 Tatgosizdat. 487 S. 8° (A.II/5312).
- MEHMET TEVFIK: *Cihan harbinde Türkler ve meziyetleri*. İstanbul 1928 Amedi Matbaası. 37 S. 8° (A.II/4628).
- MENEZES, ADOLPHO JUSTO BEZERRA DE: *O Brasil e o mundo Asio-Africano*. 2. bs. Rio de Janeiro 1960 GRD. 363+8 S. 8° (A.II/5251).
- MERAY, SEHA L.: *Devletler hukukuna giriş*. 1.c.2.bs. Ankara 1960 Ajans-Türk Matbaası. XXX+547 S.=A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. Sayı: 117-99, 100. Yıl Yayınları: 38. (A.II/5207).
- MERCANLIGİL, MUHARREM D.: *Eski harflerle basılmış türkçe tarih kitapları*. Türkiye Tarih Yay. Bibliyografyasına ek. Ankara 1959 Sevinç Matbaası. 36 S. 8° (A.II/5282).
- MESLIER, J.: *Akl-ı Selim*. Çev: Abdullah Cevdet Karlıdağ. İstanbul 1928 Şirket-i Müret-tibiye Matbaası. 536 S.=Kütüphane-i İctihad Adet: 55. 8° (A.II/5452).
- Mevlâna Celâleddin Belhi, Külliyyat-ı Şems-i Tebrizi*. Neşr: Bediuzzaman Fûruzanfer- Ali Deşti. Tahran 1336 Çaphane-i Zengin ve Ittihat. 686+47 S. 8° (A.II/5188).
- MICHAÉLIS: *Recueil de questions*. Amsterdam 1774 S. J. Baalde. XL S. 16 cetvel. 4° (B/4433).
- MİKUSCH, DAGOBERT VON: *Mustafa Kemal elmesel el alâ*. Mütercim: Kamil Samuel Mesiha. Beyrut 1933 Matbaat-el Vefa. 368 S. 8° (A.II/4502).
- MILLER, A. F.: *Turtsiya i problema prolivov*. Moskva 1947. 24 S. 8° (A.II/5314).
- MOSELEY, SIDNEY: *Çanakkale hakikatleri*. Müt: Hüsamettin. İstanbul 1332 Matbaayı Amire. 73 S. 8° (A.II/4672).
- MUBAREK, DR. ZEKİ: *at-tasavvufü'l-islamî*. 2 C. 2. bs. Mısır 1954 Darül-kitabî'l-arabî. 8° (A.II/5189).
- Muhammed Eyüp Han*. İstanbul Ceylân Matbaası. 14 S. 8° (A.II/5353).
- MUHAMMED MUİN: *Mazdaism and Persian literature*. 1.c. Tehran 1959 Tehran Univer-sity Press. 484+16 S.=Tehran University Publications No: 553. 8° (A.II/5198).

- MUHAMMED SEDİD: *Menhecü'l-Kur'an fi't-terbiyye*. el-Matbaatü'n - nümûzîciyye. 370 S. 8° (A.II/5200).
- MUMCU, AHMET: *Almanya'da din ve idare hukuku münasebetleri*. A. Ü. Hukuk Fak. Dergisi XVII, 1-4'den ayırması. Ankara 1961 S. 183-217. 8° (A.II/5255).
- The Museum of Topkapı Saray*. 14 pl. 8° (A.II/5250).
- Mülki idare taksimatı 1962 (1-1-1962 tarihine kadar)*. Ankara 1962 Karadeniz Matbaası. 152 S. = T.C. İçişleri Bakanlığı Yay. seri 1 — sayı: 1. 8° (A.II/5309).
- NERSİSYAN, M.: *İz istorii Russko-Armyanskikh otnoşenyi*. Erevan İzd. Armyanskoy SSR. 8° (A.II/275).
- NEUGEBAUR, O.: *The astronomical tables of al-Khwarizmi. Translation with commentaries of the latin version edited by H. Suter supplemented by Corpus Christi College M. S. 283*. Kobenhavn 1962 Ejnar Munksgaard. 247 S. 2 pl. = Hist. Filos. Skr. Dan. Vid. Selsk. 4, no: 2 (1962). 4° (B/4481).
- NICHOLSON, REYNOLD A.: *Selected poems from the Divanı Shamsi Tabriz*. Cambridge 1952 At the University Press. LV+367 S. 8° (A.II/5164).
- NIEBUHR, A.: *Description de l'Arabie*. Copenhage 1773 Nicolas Möller. XLVI+374 S. 24 pl. 1 hr. 4° (B/4428).
- NIEBUHR, C.: *Voyage en Arabie. 2 c*. Amsterdam 1776/80 Baalde. 4° (B/4427).
- NİZAM AL-MULK: *The Siyâsat-name or Siyar al-Muluk. The book of government or rules for kings*. Çev. Hubert Darke. New Haven 1960 Yale University Press. XI+259 S. 8° (A.II/5299).
- NOUSCHI, ANDRÉ: *Enquête sur le niveau de vie des populations rurales Constantinoises de la conquête jusqu, en 1919*. Paris 1961 Presses Universitaires de France. LXXIV+767 S. = Université de Tunis-Publications de la Faculté des Lettres série 4, vol.: 3. 8° (A.II/5325).
- NOVOTNY, BOHUSLAV: *Slovensko v mladsej dobe kamennej*. Bratislava 1958 Vydavatel'stvo S A V. 65 S. 64 pl. 1 hr. 8° (A.II/5216).
- O erki istorii istori eskov Nauki v SSSR. II*. Moskva 1960 İzd.. Akademii Nauk SSSR. 862 S. 8° (A.II/5313).
- OKIÇ, M. TAYYIB: *Les Kristian (Bogomi, les Parfaits) de Bosnie d'après des documents Turcs inédits*. S dost-Forschungen XIX, 1960'dan ayırması. S. 107-134 8° (A.II/5219).
- On the relations between the people's republic of Albania and the Soviet Union (Documents)*. 1961. 32 S. 8° (A.II/5291).
-  GEL, B.: *Ein Tor nach China im 10. Jhd.* Central Asiatic journal VI, 3'den ayırması. Wiesbaden 1961 Harrassowitz. S. 169-181. 8° (A.II/5290).
-  NDER, MEHMET: *Konya Camileri I. Al eddin Camii - İplikçi Camii*. Konya 1960  lk  Basimevi. 16 S. = Konya İlim Yayma Cemiyeti yayınları: 1. 8° (A.II/4637).
- ÖNDER, MEHMET: *Konya müzesi ğini eserler seksiyonu. "Karatay Medresesi" rehberi*. İstanbul 1961 Millî Eğitim Basimevi. 18 S. 1 plân. 8° (A.II/5307).
- ÖNDER, MEHMET: *Konya müzesi Selçuklu devri, taş ve ahřap eserler seksiyonu rehberi (Ince minare)*. İstanbul 1962 Millî Eğitim Basimevi. 23 S. 1 pl. 8° (A.II/5308).
- PARMAKSIZOĐLU, İSMET: *Manisa genel kütüphanesi tarih-coğrafya yazmaları katalogu (1. Türkçe yazma tarihleri)*. İstanbul 1952 Mill  Eğitim Basimevi. 4+48 S. = T.C. Mill  Eğitim Bakanlığı K t phaneler Katalogları Yay. seri: 3, No: 1. 8° (B/4480).

- PAUL, WOLFGANG: *Prozess gegen Leser*. Frankfurt a. Main 1961 Börsenverein des Deutschen Buchhandels. 124 S. 8° (A.II/5292).
- PEARSON, J. D. - JULIA ASHTON: *Index Islamicus*. Supplement (1956-1960). Cambridge W. Heffer. XXVIII+316 S. 4° (B/4256).
- PETERS, RICHARD: *Die Geschichte der Türken*. Stuttgart 1961 W. Kohlhammer. 228 S. 8° (A.II/5272).
- PLEVAKO, NIKOLA A.: *Statti, Rozvidki i Bio-Bibliografični Materiyali*. New-York 1961. 808 S. = Ukrainska Vilna A. N. SŞA Seriya v Naşogo Minologo, Ç. 2. 8° (A.II/5228).
- POYNTER, F. N. L.: *Bibliography of some achievements & prospects*. California 1961. 3+25 S. 8° (A.II/5213).
- PRICE, M. PHILIPS: *A history of Turkey. From Empire to Republic*. 2. ed. London 1961 George Allen. 240 S. 4 pl. 1 hr. 8° (A.II/5332).
- PRITCHARD, JAMES B.: *Archaeology and the old testament*. London 1958 Oxford University Press. XII+263 S. 1 harita 8° (A.II/5355).
- REDHOUSE: *Yeni Redhouse Lügati. İngilizce - Türkçe. Revised Redhouse dictionary. English-Turkish*. 5. bs. İstanbul 1958 Amerikan Bord Neşriyat Dairesi. XXII+1214 S. 8° (A.II/5333).
- REHM, WALTER - ERNST HEIDRICH - ARTHUR SCHULZ: *Beiträge zur Gestalt Winkelmanns*. Berlin 1958 Akademie Verlag. 68 S. 14 pl. = Winkelmann Gesellschaft Stendal, Jahressgabe 1958. 8° (A.II/5346).
- REIMANN, DR. HORST: *Walplakate*. Heidelberg 1961. 39 S. 8° (A.II/5293).
- RICE, TAMARA TALBET: *The Scythians*. London 1958 Thames and Hudson. 255 S. = Ancient Peoples and Places 2. (A.II/4576).
- ROWSE, A. L.: *All Souls and appeasement*. London 1961 McMillan. VII+122 S. 1 pl. 8° (A.II/5371).
- Rusya İmparatoru 1. Petro'nun vasiyetnamesi ile Paris'te akdolanun ahidname. Le Testament de Pierre 1er et le Traité de 1856*. 1870 (1287). 28+36 S. 8° (A.II/5365).
- SAAB, DR. HASSAN: *The Arab federalists of the Ottoman Empire*. Amsterdam 1958 Djambatan. XII+322 S. 8° (A.II/5236).
- SABA, ELIAS S.: *The foreign exchange systems of Lebanon and Syria 1939-1957*. Beirut 1961 American University of Beirut. XIV+229 S. 8° (A.II/5300).
- ES-SÂBÎ, HİLÂL B. EL-MUHSİN: *Tuhfetü'l-ümera fi tariki'l-vüzera. Neşr: Abdüsettar A. Ferac*. Mısır 1958 Darü ihyai'l-kütübi'l-arabiyye. 28+463 S. 8° (A.II/5201).
- SAFA, DR. ZEBİHULLAH: *Tarih-i ulüm-i aklî der temeddün-i islâmî*. 1. c. 2. bs. Tahran 1336 Çaphane-i Danişgâh. 451+13 S. = İntişarat-î Danişgâh-ı Tahran No: 427. 8° (A.II/5195).
- SAFRASYAN, A. H.: *Turetskie istoçniki ob Armenii, Armyanah i drugih narodah zakavkasya*. 1. cilt. Erevan 1961 İzd. Akademii Nauk Armyanskoy SSR. 404 S. 8° (A.II/5327).
- SAİD EL-HÛRÎ: *Akrabü'l-Mevarid. Neşr: Muhammed el-Hondî*. 3 c. Tahran 1302. 8° (A.II/5297).
- SAUVAGET, JEAN: *Mémorial*. 2. c. Damas 1961 Institut Français de Damas. XXVII+284 S. 8° (A.I/9434).

- SAVCI, SÜLEYMAN: *Silvan tarihi*. Diyarbakır 1956. Diyarbakır Matbaası. 60 S. =Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı Nu: 1, Tarih Takımı Nu: 1. 8° (A.II/5239).
- SAYILI, DR. AYDIN: *Abdülhamid İbn Türk'ün Katışık denklemlerde mantıktı zaruretlere adlı yazısı ve zamanın cebri (Logical necessities in mixed equations by 'Abd al Hamid Ibn Türk and the algebra of his time)*. Ankara 1962 T.T.K. Basımevi. VI+176 S.=T.T.K. Yay. VII. seri No: 41. 8° (A.II/5344).
- Schätze der ehemaligen Bibliothek des Börsenvereins der Deutschen Buchhändler zu Leipzig*. Leipzig 1961 Deutsche Bücherei. 60 S. 8° (A.II/5217).
- SÉDILLOT, RENÉ: *Survot de l'histoire du Monde*. Paris 1949 Librairie Arthème Fayard. 315 S. 8° (A.II/4620).
- A selected and annotated bibliography of economic literatur on the Arabic speaking countries of the Middle East*. Beirut 1960 Dar al-Kitab Press. 8° (A.II/4649).
- SEMENOV, A. A.: *Sobranie Vostoçnih rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy SSR*. 5. cilt. Taşkent 1960 İzd. Akademii Nauk UzSSR. 543 S. 4° (B/3441).
- SETTON, KENNETH M.: *A history of the Crusades. 2 c. Editor-in-chief K. M. Setton. Maps by Harry W. Hazard*. Philadelphia 1955/62 University of Pennsylvania Press. 1. c. - Edited by MARSHALL W. BALDWIN: *The first hundred years*. XXVI+694 S. 2 pl. 2. c. - Edited by ROBERT LEE WOLFF - H. W. HAZARD: *The later Crusades 1189-1311*. XXII+859 S. 2 pl. 4° (B/3469).
- SHAW, STANFORD J.: *The financial and administrative organization and development of Ottoman Egypt 1517-1798*. Princeton 1962 Princeton University Press. XXXIII+451 S. 2 hr. = Princeton Oriental Studies No: 19. 8° (A.II/5341).
- SOYSAL, İSMAIL: *Türk-Fransız diplomasi münasebetlerinin ilk devresi*. Tarih dergisi III, 5-6'dan ayrı basım. İstanbul 1953 Osman Yalçın Matbaası S. 63-94 8° (A.II/4653).
- SPERCO, WILLY: *Moustapha Kemal Atatürk. Créateur de la Turquie moderne 1882-1938*. Paris 1958 Nouvelles Éditions Latines. 204 S. 8° (A.II/5304).
- STARNER, F. LUCILLE: *Magsaysay and the Philippine peasantry. The Agrarian impact on Philippine Politics, 1953-56*. California 1961 University Press. IX+294 S. =U C P in Political Science Vol. X. 8° (A.II/4650).
- STEARNS, JOHN B.: *Reliefs from the Palace of Ashurnasirpal II*. Graz 1961 Im Selbstverlage des Herausgebers. VIII+90 S. 93 pl. = AfO Beiheft 15. 4° (B/4461)
- STOICESCU, NICOLAE: *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti*. Bükreş 1960 EA RPR. 363 S. 4° (B/4467).
- SUNGUROĞLU, İŞHAK: *Harput yollarında. 3 c. İstanbul 1958/61. 8° (A.II/4455).*
- ŞEHİSUAROĞLU, HALÜK Y.: *Tarihi odalar*. İstanbul 1954 Yeni Matbaa. VIII+176 S. 8° (A.II/4622).
- ŞERAFEDDİN : *Le premier manuscrit chirurgical Turc. Présentation française de : Pierre Huard, Mirko Drazen Grmek*. Paris 1960 Roger Dacosta. 139 S. 18 pl. 4° (B/4440)
- ŞEVKİ : *Hüseyin Kâzım Bey*. İstanbul 1935 Matbaa-i Ebüzziya. 118 S. 1 Resim. 8° (A.II/4624).
- TÂLİ' İMÂNİ: "Bedâ'iyü'l-lûgat". *Slovar Tâli'İmâni Geratskogo k soçineniyam Alişera Navoi*. Neşr. : A. K. Borovkov. Moskva 1961 İVL. 445 S. 8° (A.II/5275).
- TANDOĞAN, DR. HALÜK : *Türk mes'uliyet hukuku (Akit dışı ve akdi mes'uliyet)*. Ankara 1961 Ajans-Türk Matbaası. XXXIII+538 S. = A. Ü. Hukuk Fak. Yay. No: 159. 8° (A.II/5205).

- TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH : *Çocuklar için dinî şiirler*. Ankara 1961 T.T.K. Basımevi. X+104 S. =Diyaret İşleri Başk. Yay. Türk-İslâm Dini Edebiyatı Serisi No: 1 8° (A.II/5247).
- TARIM, CEVAT HAKKI : *Kırşehir tarihinde Mevlâna ve Mevlevîler. 688. yıldönümü armağanı*. Kayseri 1961 Sümer Matbaası. 16 S. 4° (B/4448).
- TEKİNDAĞ, DR. M. C. ŞEHABEDDİN : *Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. yüzyıl Mısır tarihine dair araştırmalar)*. İstanbul 1961 Edebiyat Fakültesi Matbaası. X+206 S. =İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yay. No: 887. 8° (A.II/5337).
- TEPEYRAN, EBUBEKİR HÂZİM : *Zâlimâne bir idam hükmü*. İstanbul 1946 Millî Mecmua Basımevi. 232 S. 8° (A.II/5284).
- TEREZÎ, FUAT HANNA : *Muslim Ibn el-Velid*. Beyrut 1961 Dar al-Kitab Press. 215 S. 8° (A.II/5301).
- THIRIET, F. : *Régestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Roumanie. 3 c.* Paris 1958/61 Mouton & Co. 8° (A.II/650).
- THOMSEN, CARL - M. D. TOMKINS - EDWARD SYDNEY : *Yetişkinlerin eğitiminde halk kütüphaneleri. Çev: Behire Abacıoğlu*. Ankara 1962 Doğuş Matbaası. XII+95 S. 6 pl. =UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Yay. Kütüphanecilik kitapları: 1 8° (A.II/5336).
- TISSERANT, EUGENIUS : *Specimina codicum orientalium*. Bonnae 1914 A. Marcus et E. Weber. XLVII S. 79 Y. (tıpkıbasım). 4° (B/4429).
- TOKARSKIY, N. M. : *Arhitektura Armenii IV-XIV vv.* Erevan 1961 Armgosizdat. 387 S. 100 pl. 1 Levha. 8° (A.II/5329).
- TOKLUOĞLU, FAİK : *Tire tarihi ve turistik değerleri*. 1957 Yenilik Basımevi. 18 S. 8° (A.II/4662).
- TOMESCU, MIRCEA : *Revista pentru istorie, arheologie și filologie 1-XVI (1882-1922) repertoriu bibliografic*. București 1945. 60 S. = Lucrarile Școalei de Arhivistica 3 8° (A.II/4929).
- TOPAÇ, ALİ ZİYA : *Hamza Bey Tarihi. Sinop ve İzmir fatihi*. Bursa 1949 Aysan Basımevi. 40 S. 8° (A.II/5370).
- Troy, ed by Carl W. Blegen. New Jersey 1958/61 Princeton University Press 4. cilt 1. kısım (text) - Settlements VII a, VIII b and VIII. 1958. XXVI+328 S. 2. kısım (plates) - XXVIII S. 380 pl. Supplementary monograph 1 - S. LAWRENCE ANGEL. The Human Remains 1951. 40 S. XIV pl. 8 tablo. Supplementary monograph 2 - ALFRED R. BELLINGER. The Coins 1961. XIII+220 S. 27 pl. 4° (B/3239).
- Trudî Kırgızskoy arheologo-etnografiçeskoy ekspeditsii. Moskva İzd. Akademii Nauk SSSR. 4° (B/3719).
- The Truth About Kuwait. I. 1961 The Republic of Iraq. 27 S. 1 hr. 8° (A.II/5218).
- TUĞAY, ASAF : *İbret, Abdülhamid'e verilen jurnaller ve jurnalciler*. İstanbul 1961 Okat Yayınevi. 330+3 S. 8° (A.II/4871).
- TUNAYA, DR. TARIK Z. : *Hürriyetin ilânı; İkinci Meşrutiyetin siyasi hayatına bakışlar*. İstanbul 1959 Baha Matbaası. 4+112 S. 8° (A.II/4584).
- TUNÇER, HADİYE : *Osmanlı İmparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları*. Ankara 1962 Gürsoy Matbaası. XV+587 S. =Tarım Bakanlığı Meslekî mevzuat serisi: H-5. 8° (A.II/5295).

- TURGAY, E. F.: *Rusya Tarihi*. İstanbul 1948 Yeni Fazilet Basımevi. 267 S. 8° (A.II/4625).
- ET-TUSİ, EBU NASRÜ'S-SIRAC : *Kitabü'l-luma'*. Neşr: Abdülhalim Mahmud - Abdülbaki Sürür. Mısır 1960 Darü'l-kütübi'l-hadisiyye. 648 S. 8° (A.II/5160).
- TYAN, EMILE : *Le notariat et le régime de la preuve par écrit dans la pratique du droit Musulman*. 2. ed. Harissa 1959 L'imprimerie Saint Paul. 91 S. 8° (A.II/4585).
- UMEHARA, DR. SUEJI : *Studies of Noin-ula finds in north Mongolia*. Tokyo 1960 the Toyo Bunko. 18 S. 85 pl. 1 lv. =The Toyo Bunko Publications series A, No: 27 4° (B/4456).
- UNAT, FAİK REŞİT : *Hicri tarihleri milâdi tarihe çevirme kılavuzu. Genişletilmiş 3. Bs.* Ankara 1959 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XVI+175 S. =Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VII. Seri - No. 37. 8° (A.II/4587).
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Ruşen Eşref Ünaydın arşivi*. İstanbul 1958 Şehir Matbaası. 57 S. 13 pl. =Topkapı Sarayı Müzesi Yay. No: 7. 8° (A.II/5259).
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI : *Topkapı sarayı müzesi mühürler seksiyonu rehberi*. İstanbul 1959 Şehir Matbaası. 66 S. =Topkapı Sarayı Müzesi Yay. No: 8. 8° (A.II/5261).
- ÜÇÖK, DR. COŞKUN : *Siyasal tarih 1789-1950. Değiştirilmiş ekli 5. bs.* Ankara Ajans-Türk Matbaası. VIII+416 S. 8° (A.II/5252).
- ÜLMAN, DR. A. HALÛK : *İkinci Cihan savaşının başından Truman doktrinine kadar Türk-Amerikan diplomatik münasebetleri 1939-1947*. Ankara 1961 Sevinç Matbaası. XVI+141+4 S. =A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 128-110, Dış Münasebetler Enstitüsü Yay. No: 14. 8° (A.II/5227).
- ÜNAYDIN, RUŞEN EŞREF : *İstiklâl yolunda (İlâvelerle ve yeni harflerle ilk basılış)*. Ankara 1960 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XII+126 S. 2 pl. =T.T.K. Yayınlarından XVI. seri No. 2. 8° (A.II/4710).
- ÜNVER, DR. A. SÜHEYL : *Fatih Sultan Mehmedin ölümü ve hâdiseleri üzerine bir vesika. Testament de Amyra Sultan Nichemedy 12 Eylül 1481*. İstanbul 1952 Kemal Matbaası. VI+46 S. 13 pl. 2 rs. =İ. Ü. Yayınlarından No: 530. 8° (A.II/4870).
- ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : *Müzehhip ve çiçek ressamı Üsküdarlı Ali ve eserleri*. İstanbul 1954 Kemal Matbaası. 32 S. 6 pl. =Tege Lâboratuvarı Yay. No: 6. 8° (A.II/1842).
- ÜNVER, A. SÜHEYL : *Pierres tombales Seldjoukides à effigie, au 14e siecle en Anatolie*. Jérusalem 1960 İsrail Exploration Society. 25 S. 8° (A.II/5316).
- VAMBÉRY, HERRMANN: *Cagataische Sprachstudien*. Leipzig 1867 F.A. Brockhaus. VIII+358 S. 4° (B 4442).
- Die Welt aus der wir kommen. Die Vorgeschichte der Menschheit*. Hrsgb von Stuart Piggott. München 1961 Knaur. 404 S. resimli. 2° (C/408).
- WINCHELL, CONSTANCE M.: *Guide to reference books 7. bs.* Chicago 1951 American Library Association. XVIII+645 S. 4° (B/4431).
- WITTEK, PAUL : *Zu einigen frühosmanischen Urkunden V. WZKM LVII'den ayrı basım*. Wien 1961 Selbstverlag des Orientalischen Institutes. S. 102-117. 8° (A.11/548).
- YETKİN, ORD. PROF. SUUT KEMAL : *Ankara Üniversitesi XVI. öğretim yılı açılış nutku. (1961-62)*. Ankara 1961 A. Ü. Basımevi. 10 S. 8° (A.11/5231).

- YOUNG, RODNEY S.: *The 1961 campaign at Gordion AJA* 66 (1962)'den ayırbaşım. S. 153-168 pl. 41-48. 4° (B/4485).
- YUDAHİN, PROF. K.K.: *Kirgizsko-Russkii slovar. Haz. Prof. K.K. Yuhadin. Moskva 1940 GİS. 576 S = Institut Vostokovedeniya Akademii Nauk SSSR. 8° (A.II/5104).*
- YÜCE, RIFAT : *Kocaeli tarih ve rehberi. İzmit 1945 Türk Yolu Matbaası. VI+364 S. 1 hr. 8° (A.II/5356).*
- YÜCEL, HASAN - ÂLİ : *Allah bir. Ankara 1961 T.T.K. Basımevi. 59 S. 8° (A.II/5256)*
- ZETTERSTÉEN, K. V.: *Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane in den Jahren 690-741 der Hıra nach Arabischen Handschriften. Leiden 1919 E.J. Brill. XVI+120+330 S. 8° (A.II/5246).*
- ZIADEH, NICOLA A.: *Origins of Nationalism in Tunisia. Beirut 1962 L'Imprimerie Catholique. X+167 S. 1 hr.=American University of Beirut, Publication of the Faculty of Arts and Sciences Oriental series No: 37. 8° (A.II/5352).*

DERGİLER*

- Acta Asiatica 2 (1961).
- American Historical Review LXVII, 3 (1962).
- American Journal of Archaeology LXVI, 2 (1962): R. S. YOUNG, *The 1961 campaign at Gordion. S. 153-168.*
- American Journal of Philology LXXXII, 4 (1961); LXXXIII, 1 (1962).
- A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi XVIII, 1-2 (1960).
- Annali x (1960).
- The Antiquaries Journal XLI (1961); XLII, 1 (1962).
- Anzeiger 98. Jahrg. 1961: F. EICHLER, *Die österreichischen Ausgrabungen in Ephesos im Jahre 1960. S. 65-74, P. HERRMAN—K. Z. POLATKAN, Grab-und Votivstelen aus dem nordöstlichen Lydien im Museum von Manisa, s. 119-127. P. HERRMANN, Bericht über eine Reise in Nordostlydien. S. 166-168.*
- Archiv Orientalni 29/4 (1961); 30, 1 (1962).
- Archivo de Prehistoria Levantina IX (1961).
- Arheoloski Vestnik (Acta Archaeologica) IX-X, 3-4 (1958/59).
- Arkaologiki Efimeris (1957).
- Athenaeum XXXIX, 3-4 (1961).
- Atiqot III (1961).
- Aylık İstatistik Bülteni No. 91-94 (1961).
- Azerbaycan Ekim-Aralık (1961); Ocak-Şubat-Mart (1962).
- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 42 (1961).
- Biblica XLII, 4 (1961).
- The Bodleian Library Record VI, 6 (1961).

*Dergilerde yalnız Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- Buletin i Universitetit Shteteror Te Tiranes, Seria Shkencat Shoqerore 3; Seria Shkencat Natyrore 3 (1961); Seria Shkencet Mjekesore 3.
- Bulletin de Correspondance Hellénique LXXXV, 2 (1961).
- Bulletin Critique du Livre Français 191.
- Bulletin of the Institute of Historical Research XXXV, 91 (1962).
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies; XXV, 1 (1962): P. M. HOLT, *al-Jabarti's introduction to the history of Ottoman Egypt*. S. 38-51.
- Byzantion XXXI (1961) Hommage à G. Ostrogorsky: V. LAURENT, *Une métropole serbe éphémère sur le rôle du patriarcat oecuménique: Nisos-Nis, au temps d'Isaac II Ange*, S. 43-56. F. L. GANSHOF, *Robert le Frison et Alexis Commène*, S. 57-74. D. JACOBY, *La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine*, S. 81-110. A. P. KAZDAN - Z. V. UDALICOVA, *Nouveaux travaux de savants soviétiques sur l'histoire économique et sociale de byzance (1958-1960)*, S. 189-208. C. HADJIPSALTIS, *Un archevêque inconnu de Chypre: Philoxénos (VIe siècle)*, S. 215-216. H. GLYKATZI-AHRWEILER, *L'administration militaire de la Crète byzantine*. S. 217-228. R. BROWNING, *The death of John II Comnenus*. S. 229-236. Sp. VRYONIS, *St. Ioannicius the Great and the "Slavs" of Bithynia*. S. 245-248.
- Cahiers de Civilisation Médiévale IV (1961).
- Les Cahiers De Tunisie No. 31 (1960).
- Danish Foreign Office Journal 39, 40 (1961).
- Dergi 21-27 (1961).
- Deutsche Nationalbibliographie 48-52 (1961); 1-23 (1962). Das gesprochene Wort (1960); 1. Vierteljahrsregister 1961; 4. Vierteljahrsregister 1961; 1. Vierteljahrsregister 1962.
- Deutscher Heimatbund 1960/61.
- Diş Ticaret, yıllık istatistik 1960 Ekim-Aralık Özel Ticaret.
- The Durham University Journal XXIII, 2, 3 (1962).
- Erasmus XIV, 13-14, 17, 18 (1961).
- Expedition III, 4 (1961).
- The Florida Antropologist XIV, 1-2 (1961); XV, 1 (1962).
- Fornvännan 56 (1961).
- Gazi Eğitim Enstitüsü Araştırma ve İncelemeler Bülteni 2 (1962).
- Genava IX (1961): Ch. DUNANT, *Une nouvelle tête chypriote au Musée de Genève*. S. 29-42.
- Glasnik V, 1 (1961).
- Godišen Sbornik, Fac. de Philos. de l'Univ. de Skopje, 13 (1962).
- Godišniak X (1949/59), XI (1960): vol. X — B. DURDEV, *Les degrés dans l'évolution de l'historiographie*. S. 55-71. K. MILUTINOVIC, *Les socialistes sur le rôle des Slaves du Sud dans la solution de la question orientale*. S. 87-119. H. KAPIDZIC, *La préparation de la période constitutionnelle en Bosnie et Herzégovine (1908-1910)*. S. 121-166. M. EKMECIC, *La politique nationale de la Serbie envers la Bosnie et Herzégovine et la question agraire (1844-1875)*. S. 197-219. R. PETROVIC, *L'activité du Comité de Raguse pour secourir les rebelles d'Herzégovine en 1878*. S. 221-245. M. VASIC, *Les "knezina-e" et les knez de timar dans le sandjak de Žvornik au XVI siècle*. S. 247-278. D. KOVACEVIC, *Apport à l'étude de l'artisanat dans la Bosnie médiévale*. S. 279-296. vol. XI—A. BABIC, *Revue de l'historiographie mondiale (le XIe congrès international des*

- sciences historiques*), S. 7-16. B. DURDEV, *Zur Streitfrage über die Periodisierung der Weltgeschichte*. S. 17-22. H. KAPIDZIC, *Migration des paysans serbes de l'Herzégovine en Serbie, en 1902*, S. 23-54. F. HAUPTMANN, *Diverses combinaisons pour le statut juridique et public de la Bosnie et Herzégovine au début de la première guerre mondiale*, S. 87-109. M. SAMIC, *La vie économique de la Bosnie et de Sarajévo au début du XIXe siècle*. S. 111-134. S. LJUBIBRATIC - T. KRUSEVAC, *Contributions à l'étude de l'insurrection d'Herzégovine en 1875-1878*, S. 149-172. H. SABANOVIC, *Organisation militaire de Bosnie de 1463 à la fin de XVI siècle*, S. 173-224. B. DURDEV, *De nouveau sur les degrés dans l'évolution de l'historiographie*, S. 251-256.
- Hamizrah Hehadash XI, 4; XII, 1-2 (1962).
- Harvard Journal of Asiatic Studies vol. 1 (1936) - vol. 20 (1957).
- Hesperia XXX, 4 (1961); XXXI, 1 (1962).
- The Historical Journal V, 1 (1962); R. KUMAR, *The records of the government of India on the Berlin-Baghdad railway question*, S. 70-79.
- İdare Dergisi No. 273 (1961); No. 274 (1962).
- İstatistik Yıllığı 1959.
- Journal of the American Oriental Society LXXXI, 2, 3 (1961).
- Journal Asiatique CCXLIX, 2 (1961).
- Journal of Economic and Social History of the Orient I (1957) - V, 1 (1962).
- Journal of Near Eastern Studies XXI, 1 (1962).
- Journal of the Pakistan Historical Society IX, 4 (1961); X, 1, 2 (1962).
- Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XXIV, 162 (1961); R. A. JAIRAZBHOY, *The Taj Mahal in the context of East and West: A study in the comparative method*; S. 59-88. M. WENZEL, *A mediaeval mystery cult in Bosnia and Herzegovina*. S. 89-107.
- Kirjath Sepher XXXVII, 1 2. (1961).
- Kitap Belleteri I, 2-6, 9-14.
- Letopis XI (1960).
- Livres et Revues d'Italie 4, 6-10, 12; Repertorio Bibliografico 1960, Repertorio Bibliografico delle traduzioni.
- Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi No. 57 (1961); OZANSOY, *Hyaena şenyürekli Ozansoy, üst pliosen (Orta Sinap) Hyaena'sı ve Türkiye Pliosen sisteminde Hyaena genusunun dikey dağılışı*, S. 93-115. OZANSOY, *Büyük Türk ilim adamı Şenyürek'in arkasından*. S. 116-125.
- Man LXI, 200-259 (1961); LXII, 1-82, 108-173 (1962).
- Mélanges de l'Université Saint Joseph XXXVII (1960-61) Offerts au Père René Mouterde.
- Mémoires de l'Académie de Stanislas XLI (1957 - 60)
- Mémoires of the Research Department of the Toyo Bunko 20 (1961). M. MORI, *A study on Uygur documents of loans for consumption*. S. 111-148.
- The Metropolitan Museum of Art Bulletin XX, 3, 9 (1961/62): CH. WILKINSON, *The glazed pottery of Nishapur and Samarkand*. S. 102-115.
- The Middle East Journal XV, 3 (1961): R. H. DAVISON, *Westernized education in Ottoman Turkey*. S. 289-301.

- Mitteilungen, Deutsch=Türkische Gesellschaft 43-45 (1961/62): No. 44 - A.
SCHIMMEL, *Žur Erinnerung an Tefvik Byykklođlu*. S. 4-5.
- Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Römische Abteilung
LXVIII (1961).
- Modern World 1960/61.
- The Muslim World LII, 1 (1962).
- Offa 1959/61.
- Opuscula Romana III (1961).
- Orientalia XXXI, 1, 2, (1962): No. 1 - A.L. OPPENHEIM, *On the observation of the Pulse in Mesopotamiam Medicine*, S. 27-34. No. 2 - K. DELLER, *Studien zur neuassyrischen Orthographie*, S. 186-196. J. FRIEDRICH, *Žur Interpretation von Satz XVI der phönizisch-bildhethitischen Bilinguis von Karatepe*, S. 223-224. U. B. ALKIM, *Archäologischer Bericht aus Anatolien (1960)*. S. 236-240.
- Oriente Moderno XLI, 10-12 (1961); XLII, 1-2.
- Orta Doğu 8-12 (1961): No. 9 - N. ERİM, *Modern Türkiye'nin doğuşu. (Prof. Bernard Lewis'in bir eserinin tahlili)*, S. 2-4. No. 10 - T. TUNA, *Türk-Cezayir münasebetleri ve Cezayir'in kurtuluş savaşı (Etüd 1)*. S. 20-24. *Kıbrıs: Kaynayan kazan olmamalı*. S. 27-32. No. 11, 12 - T. TUNA, *Türk-Cezayir münasebetleri ve Cezayir'in kurtuluş savaşı*, S. 26-33, S. 17-20.
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XV, 4 (1961); XVI (1962)
- Pakistan Postası 209-212.
- Palaeologia IX, 4 (1961).
- Papers of the British School at Rome XXIX (1961).
- Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland XCII (1961).
- Rahnema-i Kitab I, 1-4; III, 1-6; IV, 1-10;
- Rassegna Storica del Risorgimento XLVIII, 4 (1961), XLIX, 1 (1962).
- Revue des Etudes Islamiques XXIX (1961); L. MASSIGNON, *Les sept Dormants d'Éphèse (Ahl al Kahf) en Islam et en Chrétienté, recueil documentaire et iconographique*, S. 1-18.
- Revue de Synthèse 22-24 (1961).
- Rivista degli Studi Orientali XXXVI, 3-4 (1961).
- Ruperto-Carola XIII, 30 (1961).
- Saeculum XI, 4 (1960); XII, 1-4, (1961); Band XI, 4 - G. STADTMÜLLER, *Die neue sowjetische Weltgeschichte* S. 295-384.
- Scripta Minora 1959-1960.
- Studi Etruschi XXIX (1961).
- Studii ŝi Cercetari de Istorie Veche XII (1961).
- Syria XXXVIII, 3-4 (1961): G. HANFMANN, *A Near Eastern Horseman*. S. 243-255.
- Şarkiyat Mecmuası II, IV: No. 2 - H. DUDA, *Ibn Bibi'nin Selçuk tarihi*. S. 1-10.
M. CANARD, *Kamāladdin Ibn al-'Adim'in Bugyat at talab adlı eserinin coğrafî giriş kısmı hakkında bâzı müşâhadeler*. S. 41-51. O. ERĖİN, *Sadraddin al Qunawi ve eserleri*. S. 63-90. *Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde bilinmeyen bâzı Arapça yazmalar*. S. 91-103.
M. MINOVI, *Qabüs-nâma'nın yeni nüshası hakkında*. S. 105-130.
- Transactions of the International Conference of Orientalists in Japan VI (1961).
- Türk Ansiklopedisi XI, 83.

- Türk Dili 122 (1961) - 129 (1962).
- Türkiye Bibliyografyası 1, 2 (1961); 1-4 (1960) yıllık indeksler.
- Türkiye Makaleler Bibliyografyası 2 (1961).
- Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 239-244: No. 239 - S. ÜNVER, *Davut Paşa Sarayı*, S. 6-8. S. EYİCE, *Bursa ve çevresinde Türk sanatı*, S. 8-13. M. KOMAN, *Bizans'da Selçuk Sultanı II. İzzüddin Kılıç Arslan huzurunda bir uçuş*, S. 14-16. No. 240 - S. ÜNVER, *Tarihimizde İcadiye Tepesi ve Rasadhane*, S. 7-9. No. 241 - H. ŞEHİSUVAROĞLU, *Galata Mevlevihanesi*, S. 9-10. N. FIRATLI, *Hüseyin Kocabaş koleksiyonu*, S. 10-12.
- University of Birmingham Historical Journal VIII, 1 (1961).
- Ural-Altaysche Jahrbücher XXXIII, 3-4 (1961); R. R. ARAT, *Zu einer Schrift: musterhandschrift*, S. 205 - 217. U. Johansen, *Tranken die alten Türken Milch-Brantwein?* S. 226-235.
- Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1 - 3 (1961).
- Viking XXV (1961).
- Voprosi İstorii 11 (1961); 3 (1962).
- Die Welt des Islams VII, 1-4 (1961).
- Die Welt als Geschichte 1-4 (1961): No. 4 - H. SCHMÖKEL, *Die Ausgrabungen in Vorderasien seit 1945*, S. 238-248.
- Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 57: B. LANDSBERGER, *Einige unerkant gebliebene oder verkannte Nomina des Akkadischen*, S. 1-23. K. DELLER, *Zur Terminologie neuassyrischer Urkunden*, S. 29-43. H. HIRSCH, *Zu einer neuen Edition altassyrischer Texte*, S. 43-59. P. WITTEK, *Zu einigen frühosmanischen Urkunden (V.)*, S. 102-118.
- The Yale Review LI, 1-3 (1961/2).
- Yeni Yayınlar VI, 11-12 (1961); VII, 1-4 (1962).
- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 36 (1961): B. ÖĞÜN, *Kurze Geschichte der Ausgrabungen in Van und die Türkischen Versuchsgrabungen auf dem Toprak-kale 1959*, S. 254-282. H. HOFFMANN - F. JOHANNES, *Der urartäische Kandelaber in Hamburg und seine Keilinschrift*, S. 283-287. G. GUDRUN, *Die Miniaturen im Dîwân von Mîr' Ali Sîr Nawâ'î der Bibliothek der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft in Halle. Ein Beitrag zur Schule von Quazwin*, S. 288-307.
- Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XXI, 2 (1961).
- Zion XXVI, 3-4 (1961).

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 30 lira (Yabancı memleketler için 4 dolar)

Yıllık abonesi : 120 lira (Yabancı memleketler için 16 dolar)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayımlarının satış işleri için :

Ankara'da : Türk Tarih Kurumu'na

İstanbul'da : Ankara caddesinde ZAMAN, İNKILÂP, ANIL,
Kitapevleri'ne, Bayazıt, Sahaflarda ELİF Kitapevine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 30 Livres Turques (pour l'Etranger 4 Dollars)

L'Abonnement annuel : 120 Livres Turques (pour l'Etranger 16 Dollars)

**Pour l'achat de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire
Turque, s'adresser :**

à *Ankara* :

Türk Tarih Kurumu

à *İstanbul* :

ZAMAN, İNKILÂP et ANIL Kitapevi, Ankara Caddesi, Librairie ELİF
à Sahaflar, Bayazıt,

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	<u>Page</u>
KINAL PROF. DR. FÜRÜZAN : Les "Assemblées Populaires" dans les anciennes civilisations de l'Asie Antérieure (en turc)	635
SEVİM, DR. ALİ : İlgazi, de la dynastie des Artuk (en turc)	649
SAYILI, DR. AYDIN : La trisection du triangle par Abû Sahl Wayjan ibn Rustem el Kuhî (en turc)	693
————— : Traduction anglaise de l'article précité	696
FEHÉR fils, GÉZA (traduction : H. KOŞAY) : Les inscriptions d'Estergon-Szent-tamashegy (en turc)	701
BERKES, NİYAZI : La personnalité, du point de vue religieux et intellectuel, du premier fondateur de l'imprimerie en Turquie (en turc)	715
ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL : Papier et cachets en gaufré usités en Turquie au XV ^e siècle (en turc)	739
Traductions :	
KLYAŞTORNIY S. G. (trad. : DR. İ. KAYNAK) : Sur les luttes des pays de l'Asie centrale avec les Arabes	763
Bibliographie :	
TANSEL, F. A. : J. D. Pearson, <i>Index Islamicus Supplement, 1956-1960</i> ..	777
Parmi les Livres	781
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque durant la première moitié de l'année 1962	789

Sur la couverture : Statuette urartéenne de lion en ivoire (fin du 8e siècle av. J. - Ch.), trouvée en 1961 aux fouilles exécutées par la Société d'Histoire Turque à Aluntepe.

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXVI

No. 104

Octobre 1962

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 8